

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

8

1967

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8
(77)
СЕРПЕНЬ
1967

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЯ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

- Ф. П. Головченко — Парти́йна організа́ція Київщини назустріч знаменному ювілею 3
І. М. Кравченко (*Чернівці*) — Соціалістична перебудова економіки Радянської Буковини 11

Україна колгоспна

- В. П. Столяренко, В. П. Шкварець — Історичний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню сільського господарства 19
І. П. Кожукало — Торжество ленінських ідей соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні 23
Є. Я. Безпалко — Деякі питання масово-політичної роботи сільських партійних організацій України (1956—1961 рр.) 38
Г. Ф. Чмига (*Москва*) — З історії сільськогосподарських комун на Україні 45

З історії українсько-вірменських зв'язків

- Д. О. Галусян (*Єреван*), В. К. Восканян (*Єреван*) — Творча співдружність істориків України та Вірменії 49
М. Ф. Дмитрієнко — Наукові зв'язки України з Вірменією в 1926—1931 рр. 56
В. Г. Сарбей — Більшовицька публіцистика Людвіга Кнууянца на сторінках «Киевского слова» в 1905 р. 61
Г. С. Сизоненко (*Львів*) — Вірменські прогресивні діячі науки та культури у Львові (XIX—XX ст.) 67

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. Т. Равлюк — Історія народу та художня література 72
А. Г. Ткачук (*Ніжин*) — Крах спроб Центральної ради використати українізовані військові формування в 1917 р. 75
І. М. Гранчак (*Ужгород*) — З історії боротьби угорських комуністів за маси 85
І. Ф. Черніков — Радянсько-турецькі відносини в 1960—1966 рр. 92

ЗАМІТКИ

- І. Г. Божок — До питання про участь робітничого класу України в державному управлінні (1946—1950 рр.) 100
Д. П. Поклад — Боротьба за розвиток металургії у роки першої п'ятирічки 103
В. В. Зайцев (*Конотоп*) — Політика англійського імперіалізму в питанні про вихід Сербії до Адріатичного моря (1912—1913 рр.) 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. П. Альперович (*Харків*) — Шкільний історичний музей 109

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

І. П. Крип'якевич (Львів) — Нарис методики історичних досліджень	113
--	-----

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Л. А. Пляшко — Стародавня територія міста як історична пам'ятка	117
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

С. М. Кириченко, О. С. Кременчуцька — Керівник партійного підпілля (До 70-річчя з дня народження О. С. Пироговського)	122
О. М. Новиков — Видатний учений-іспаніст В. К. Піскорський. (До 100-річчя з дня народження)	124
Ш. Я. Вядро — Творець «Давитіані» (До 175-річчя з дня смерті Давида Гурамшвілі)	125
М. Б. — До 200-річчя Артема Веделя	127

СПОГАДИ

В. А. Квітницький — Полум'яним словом партизанським	129
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. І. Бутенко (Харків) — Період безпосередньої підготовки масової колективізації сільського господарства на Україні в радянській історіографії	132
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. О. Буцько, В. Б. Павленко — С. Ф. Найда, В. П. Наумов. Советская историография гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР	137
П. І. Бакуменко — Л. А. Шевченко. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр.	140
Л. В. Олійник — А. П. Алексащенко. Крах денкинищину	141
Л. А. Коваленко (Кам'янець-Подільський) — В. Н. Котов. Историография истории СССР (1917—1934 гг.)	142
Ю. М. Гроссман (Львів), В. І. Мелешко (Мінськ) — Д. Л. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы во II половине XVIII в.	143
М. П. Рудько — Соціальна філософія російського народництва	147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Б. К. — Наукова конференція в Києві	150
М. Т. Шепета (Чернівці) — Наукова конференція з проблем економічного та культурного розвитку Радянської Буковини	151
Н. М. Руденко — Відзначення 50-річчя В. І. Клокова	152

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Г. Ю. Храбан (Умань) — Чи слід користуватися терміном «колієвщина»?	154
---	-----

ДОДАТОК

Історія України в збірниках документів і матеріалів (бібліографія)	159
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

К. К. Дубина (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, Телефон: Б 4-71-31.

Украинский исторический журнал, № 8, 1967

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори Денисова Н. Г., Калуга З. К.

БФ 00815. Зам. К-122. Тираж 7198. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 15,96. Здано до складання 27.VI 1967 р. Підписано до друку 11.VIII 1967 р.

Статті

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

Ф. П. ГОЛОВЧЕНКО

перший секретар Київського обкому КП України

ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ КИЇВЩИНИ НАЗУСТРІЧ ЗНАМЕННОМУ ЮВІЛЕЮ

Наближається 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову епоху всесвітньої історії, еру краху капіталізму і утвердження комунізму. Великий Жовтень утвердив диктатуру пролетаріату в нашій країні — владу Рад, створив першу в світі соціалістичну державу, відкрив світлий шлях усім народам нашої країни до соціалізму і комунізму.

Під керівництвом ленінської партії, завдяки перемозі соціалістичної революції, братній допомозі російського та інших народів трудящі України встановили Радянську владу і створили вперше в історії суверенну Українську Радянську соціалістичну державу. Разом з усім українським народом одними з перших по шляху соціалістичної революції пішли і трудящі Київщини. Коли стало відомо про перемогу збройного повстання робітників та солдатів Петрограда на боротьбу піднялись і пролетарі Києва. Рішуче виступивши проти російської контрреволюції та буржуазно-націоналістичної Центральної ради, робітники та селяни Київщини виявили гарячу відданість партії комуністів, ідеям Великого Жовтня.

Жовтневе 1917 р. та січневе 1918 р. повстання київського пролетаріату золотими літерами вписані в літопис славних революційних подій українського народу. Трудящі столиці Радянської України пишаються безсмертними подвигами київських арсенальців, залізничників, пролетарів Деміївки, Шулявки, Подолу. В цій боротьбі вони йшли пліч-о-пліч із своїми братами росіянами та іншими народами Росії. Трудящі України ніколи не забудуть, що контрреволюціонери, які засіли в Києві, були розгромлені в січневі дні 1918 р. спільними зусиллями повсталих робітників Києва і червоногвардійців Петрограда, Москви, Донбасу та революційних матросів Балтики. В дні, коли над стародавнім Києвом замаїорів червоний прапор, уряд Радянської України телеграфував Раді Народних Комісарів Російської Федерації: «кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братній союз між трудящими масами Великої Росії і України. Вони не потерплять ніяких посягань з боку буржуазії розірвати цей союз»¹.

---

¹ Боротьба за владу Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 537.

Безмежну вірність цьому єднанню трудящі Київщини і всієї України пронесли крізь буремні роки громадянської війни, соціалістичного будівництва і суворі випробування Великої Вітчизняної війни. Дружба народів СРСР стала законом життя всіх радянських людей, одним з найвизначніших факторів величезних політичних, соціально-економічних і культурних перетворень за 50 років Радянської влади.

Найважливішим підсумком самовідданої праці радянського народу, керованого ленінською партією, є повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР і перехід до будівництва комунізму. Оцінюючи славетний шлях, який пройшла наша Батьківщина за півстоліття, ЦК КПРС відзначав, що «це — шлях від поміщицько-капіталістичного ладу до корінних соціалістичних перетворень, до суспільства, яке не знає експлуатації; від політичного безправ'я трудящих — до соціалістичної демократії; від національного гноблення народів — до їх свободи і рівності, дружби і братерства; від техніко-економічної відсталості — до сучасної індустрії і механізованого колективного сільського господарства: від неписьменності — до небаченого зростання народної освіти, науки і культури»².

За п'ятидесятиріччя Радянської влади різючі зміни відбулися не тільки в країні, а й в житті кожної області, міста, села. Це яскраво видно і на прикладі нашої орденоносної Київщини.

До революції промислове виробництво в Київській губернії було слабо розвинуте, в основному тут переважали підприємства харчової промисловості, які давали 80% всієї валової продукції. З 177 заводів і фабрик Києва більшість була напівкустарного типу, з відсталою технікою, жакливими умовами праці. Серед 540 тис. жителів міста фабрично-заводські робітники становили тільки 15 тис. Це був згуртований загін пролетарів, які героїчно боролися за своє соціальне визволення.

Значних руйнувань зазнала промисловість губернії в роки першої світової та громадянської воєн. Наприкінці 1920 р. понад 85% промислових підприємств досягли лише 13,5% рівня 1913 р. Трудящим довелося фактично заново вирішувати питання про напрямки і перспективи економічного розвитку Київщини.

При допомозі та підтримці Центрального Комітету нашої партії, Радянського уряду Київська партійна організація накреслила перспективи дальшого економічного піднесення. В період складання першого п'ятирічного плану було вирішено перетворити Київ в один з центрів точного машинобудування і приладобудування всупереч теорійкам правих опортуністів, які відстоювали ідею збереження міста як центра тільки харчової промисловості.

Зусиллями комуністів, усіх трудящих Київщини вже в роки довоєнних п'ятирічок в нашій області було збудовано і докорінно реконструйовано понад 1000 підприємств. У столиці вирости такі промислові велетні, як заводи верстатів-автоматів ім. Горького, Дарницький вагоноремонтний, «Точелектроприлад» та багато ін. За рішенням Ради Праці та Оборони СРСР у Києві була зміцнена енергетична база. Уже у 1940 р. промисловість області дала в 10 разів більше продукції, ніж до революції. Випуск промислових виробів підприємствами Києва на той час збільшився в 24 рази.

Партійні організації Київщини під керівництвом Центрального Комітету КПРС і ЦК КП України успішно розв'язали завдання соціалістичної перебудови сільського господарства, яке за визначенням В. І. Леніна належало до числа найважчих завдань соціалістичного будівництва.

² Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 року, К., стор. 5—6.

Дальший розвиток економіки був перерваний віроломним нападом німецько-фашистських загарбників на нашу країну. Більше половини обласної партійної організації, яка налічувала в 1941 р. 62 174 комуністів, пішло на фронт.

У тяжких випробуваннях війни комуністи і трудящі Київщини виявили безмежну вірність ідеям Великого Жовтня, Комуністичній партії, Радянському урядові. Ніколи не померкне слава про героїчні подвиги захисників Києва, які 83 дні самовіддано обороняли рідне місто. За мужність і стійкість, проявлені трудящими в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками при обороні столиці Радянської України в липні-вересні 1941 р. місто-герой Київ нагороджено орденом Леніна.

778 днів окупації столиці Радянської України були днями рішучого опору народу озвірілим ворогам. У Києві і області в цей час діяло 28 підпільних райкомів партії, три райкоми комсомолу, понад 300 партійних і комсомольських організацій та груп, у складі яких було понад 4600 чоловік. Збройну боротьбу з ворогом вели 60 партизанських загонів загальною чисельністю понад 12 тис.

Десятки тисяч наших земляків брали активну участь в боротьбі з фашизмом у рядах Червоної Армії. Вони були серед захисників Москви і Бреста, Одеси і Севастополя, Сталінграда і Ленінграда, серед тих, хто визволяв Прибалтику і Білорусію, Карелію та Молдавію, хто у складі Радянських військ прийшов на допомогу народам Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Албанії, Угорщини, Югославії, хто брав участь у штурмі Берліна. Понад 150 уродженців Київщини стали Героями Радянського Союзу.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни перед трудящими постало завдання у найкоротші строки залікувати рани, завдані нею. Нелегко це було зробити — адже окупанти заподіяли шкоди народному господарству Київщини на суму понад 12 мільярдів карбованців (у довоєнних цінах). Тільки в Києві фашисти зруйнували або пограбували і вивезли в Німеччину устаткування і матеріальні цінності 850 промислових підприємств. У період окупації були пограбовані і зруйновані усі колгоспи, радгоспи, МТС. Розв'язуючи завдання відбудови народного господарства, трудящі Київщини постійно відчували безкорисливу допомогу братніх народів Радянського Союзу, піклування ЦК КПРС і Радянського уряду. Тільки для житлового будівництва та інших потреб Києва уряд СРСР виділив понад 539 мільйонів карбованців.

Героїчна праця трудівників міста і села дала ясні плоди. Вже в 1949 р. — передостанньому році четвертої п'ятирічки — обсяг виробництва підприємств області був на три з лишнім проценти більшим, ніж у 1940 р., а в машинобудуванні та металообробці — майже на третину. Наближалась до розмірів довоєнної посівна площа. В роки п'ятої і шостої п'ятирічок відбулось дальше могутнє зростання економіки області. У 1958 р. промислові підприємства Київщини випустили продукції в два з лишнім рази більше ніж у 1940 р. Випуск виробів металообробної і машинобудівної галузей промисловості збільшився з 1940 по 1958 рік у 7 з лишком раз.

Новим важливим кроком на шляху розвитку економіки нашої області, як і всієї країни, була семирічка. Внаслідок її виконання ще більше зміцнилась матеріально-технічна база підприємств Києва й області. Виникли нові галузі промисловості — порошкова металургія, виробництво обчислювальних керуючих машин, нових хімічних матеріалів і синтетичних алмазів.

Київщина перетворилась у один з найбільших промислових центрів країни. Київські підприємства виготовляють нині повітряні лайнери і

мотоцикли, металорізальні верстати-автомати, морські траулери, синтетичні алмази й обладнання для хімічної промисловості, штучні волокна і екскаватори, кібернетичні машини та найточніші вимірювальні прилади, телевізори й холодильники. На Київщині випускається понад 50% загальнореспубліканського виробництва складної електровимірювальної апаратури, газових та інших приладів, засобів автоматки тощо.

Один тільки завод верстатів-автоматів ім. Горького дає зараз продукції набагато більше ніж усі підприємства Києва у дореволюційний час. В цілому ж валова продукція промисловості міста й області зросла порівняно з дореволюційними роками більше як у 100 разів. Тепер тут її обсяг за два місяці перевищує показники за весь 1940 р. З столиці Радянської України вона надходить до 80 країн світу.

Київ за роки Радянської влади перетворився у великий вузол залізничних, водних, повітряних магістралей і автошляхів. Ряд дільниць на найважливіших напрямках залізничного сполучення електрифіковано. Київ став одним з найбільших портів на Дніпрі, зв'язаним безпосередньо з Херсоном та іншими портами Чорного моря, через Десну, — з центральними районами Російської Федерації, а системою Дніпровсько-Бузького каналу — з Польщею. Столиця Радянської України з'єднана авіалініями з найважливішими промисловими центрами Радянського Союзу, з усіма обласними містами України. Через Київський аеропорт проходять міжнародні авіалінії з Москви до Софії, Праги та ряду інших європейських столиць.

Разючі зміни відбулися і у сільському господарстві. Якщо в дореволюційний час основним знаряддям селянина було рало і дерев'яна борона, то тепер на колгоспних і радгоспних ланах Київщини працює 13 тис. тракторів, 9 тис. комбайнів та багато інших сільськогосподарських машин. Спираючись на цю могутню техніку, хлібороби з року в рік збільшують виробництво сільськогосподарської продукції, добиваються нових успіхів у перетворенні в життя накреслень партії. У колгоспах і радгоспах Київщини торік врожайність зернових культур була у 2,3 раза вищою, ніж у дореволюційний час; в області на кожні 100 га вироблено по 368,4 ц молока, 70 ц м'яса і 23,4 тис. яєць.

За роки Радянської влади змінився зовнішній вигляд наших міст і сіл. До Жовтневої революції Київська губернія відзначалась великою кількістю хуторів і містечок — переважно осередків торгівлі і ремісництва. Населені пункти були невпорядковані. Навіть у Києві комунальне господарство перебувало в занедбаному стані.

З перемогою соціалізму в СРСР на Київщині виникли нові міста та селища міського типу. Невпізнанно змінився Київ. Якщо до революції в місті було 3 млн. квадратних метрів житлової площі, то на початку 1967 р. вона становила понад 11 млн. квадратних метрів і тільки за останні 10 років зросла в 1,3 раза порівняно з довоєнним часом. В селах області за цей же час споруджено понад 150 тис. житлових будинків. Зараз у Києві проживає 1,4 млн. чоловік.

До революції переважна більшість населення Київської губернії, як і всієї країни, була неписьменною. Правлячі кола не виявляли ніякої турботи про розвиток освіти і культури. Навпаки, вони робили все, щоб тримати населення в злиднях і темряві. До Жовтневої революції у всій губернії, що займала територію втроє більшу, ніж зараз наша область, було всього 10 гімназій і 340 церковно-парафіяльних шкіл, в яких навчалось 13 тис. дітей. Зараз на Київщині працює 1424 школи з кількістю учнів близько півмільйона. Їх виховує і готує до свідомої активної участі в комуністичному будівництві понад 29 тис. вчителів. У 19 вузах області навчається 128 тис. студентів — в 6 з лишнім разів більше, ніж

було в усіх вищих учбових закладах України в дореволюційний час, у 55 технікумах налічується понад 65 тис. учнів. Навчанням і вихованням студентів зайнято 7156 викладачів, серед них 457 професорів і докторів наук, 2 774 доценти і кандидати наук.

Київ — один з найбільших наукових центрів Радянського Союзу. Ще не закінчилися бої громадянської війни, а в місті розпочала свою діяльність Академія наук Радянської України. Вона мала тоді у своєму складі 4 інститути і 26 кафедр, де працювало 140 співробітників. Нині в 60 наукових установах Академії працює близько 30 тис. співробітників, і серед них — 222 академіки і члени-кореспонденти, 409 докторів і 2 568 кандидатів наук. Доробок вчених Київщини здобув всесвітнє визнання. Лише за минулу семирічку установи АН УРСР закінчили близько 2 500 важливих наукових робіт, з них понад 2 тис. впроваджені у виробництво.

У ряді головних перспективних напрямків фундаментальних наук київські академічні заклади займають провідне місце в Радянському Союзі. Такими напрямками у галузі фізико-технічних і математичних наук є створення нових матеріалів, розробка сучасних методів якісної металургії та електрозварювання, дослідження з фізики твердого тіла, комплекс досліджень з теорії цифрових автоматів і створення з їх допомогою нових засобів обчислювальної техніки, роботи в галузі ядерної фізики, як основи атомної енергетики, широке вивчення земної кори і світового океану з метою розширення мінерально-сировинної бази країни.

П'ятдесят років Жовтня — це не тільки докорінні соціально-економічні перетворення в країні, а й народження людини нового світу, нової моралі. Роки будівництва соціалізму, культурна революція в СРСР радикально змінили характер відносин між людьми в нашій країні. Прорахувалися буржуазні ідеологи, які твердили, що нібито соціалізм не подолає сил інерції та індивідуалістичних нравів старого суспільства. За роки Радянської влади виросло покоління людей з високорозвинутою політичною свідомістю, новим ставленням до праці, вихованих у дусі колективізму і товариства, радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму.

Новий характер радянської людини проявляється в повсякденному житті трудящих нашої області. Майже чверть століття працює на будовах столиці Радянської України Г. М. Сіра. Разом з усіма киянами вона відбудовувала рідне місто, працювала штукатуром, вивчала суміжні професії, стала згодом бригадиром. 150 опоряджених будинків, шкіл, лікарень, кінотеатрів, побутово-культурних закладів на рахунок її бригади. І скрізь відмінна якість робіт. З 1949 р. Ганна Мусіївна — депутат міської Ради, вона була делегатом XXIII з'їзду Комуністичної партії України. Для цієї чудової людини радість творіння — основне у житті. Партія і уряд високо оцінили трудовий внесок Г. М. Сірої, присвоївши їй високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Далеко за межами Київщини відоме ім'я двічі Героя Соціалістичної Праці О. К. Диптан. Народилась вона у бідняцькій сім'ї. Але Радянська влада, колгоспний лад відкрили перед нею світлі перспективи. Улюблена праця на колгоспних ланах, активна державна діяльність, участь у роботі партійних органів — ось що характеризує життєвий шлях депутата Верховної Ради Української РСР, двічі Героя Соціалістичної Праці, члена обкому КП України О. К. Диптан.

Творчі звершення трудящих Київщини високо відзначені Комуністичною партією і Радянським урядом. За видатні успіхи в розвитку економіки і культури Київська область удостоєна найвищою урядовою наго-

роди — ордена Леніна. Гідно було відзначено трудові досягнення колективів майже 40 промислових підприємств, колгоспів, наукових і учбових закладів, шкіл, театрів. Одними з перших на Київщині одержали ордени Леніна підприємства, які прославилися своїми революційними, бойовими і трудовими традиціями — заводи «Арсенал» ім. В. І. Леніна та «Ленінська кузня». У 1946—1967 рр. за самовіддану працю орденами і медалями нагороджено понад 45 тис. робітників, колгоспників, працівників науки і культури Київщини, понад 100 трудівникам присвоєно високе звання Героїв Соціалістичної Праці.

Все це свідчить, що Комуністична партія і Радянська влада виховали нову людину, яка свої знання, енергію, зусилля віддає великій справі будівництва комунізму. Це одне з найбільших наших завоювань. В цьому наша непоборна сила. Всіма своїми успіхами трудящі Київщини, як і весь радянський народ, зобов'язані ленінській Комуністичній партії.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції партія комуністів стала провідною силою першої у світі держави робітників і селян. На плечі авангарду радянського народу лягло керівництво політичним, господарським і культурним життям країни. «Ми, партія більшовиків,— писав на початку 1918 р. В. І. Ленін,— Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією *управляти*»³. При цьому Володимир Ілліч підкреслював, що в міру розширення масштабів і завдань соціалістичного й комуністичного будівництва буде неухильно зростати керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в політичному, економічному та культурному розвитку країни. Свою провідну роль у радянському суспільстві КПРС здійснює безпосередньо через місцеві партійні організації, авторитет і значення яких неухильно зростають. Вони, писав В. І. Ленін у 1920 р.,— «тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидностей і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»⁴.

Одним з загонів КПРС є Київська обласна партійна організація, яка за 50 років Радянської влади кількісно і якісно зросла й зміцніла. Якщо після виходу у лютому 1917 р. з підпілля Київська організація нараховувала всього 200 чоловік, а в грудні 1917 р.— понад 13 тис. більшовиків, то зараз — близько 200 тис. Тепер в області діє 4 332 первинні партійні організації і 4 368 цехових, а також 6 825 партійних груп. У складі Київської обласної партійної організації є близько 2 тис. комуністів — ветеранів революційного руху. Чимало з них зв'язали своє життя з партією Леніна ще в дореволюційний час. 161 член КПРС разом з 50-річчям Великого Жовтня відзначає і свій півстолітній ювілей активної діяльності в лавах героїчної партії комуністів.

Вірним помічником обласної партійної організації є комсомол Київщини, який, зародившись у 1917 р., організаційно оформився 25—26 квітня 1919 р. на I губернському з'їзді Комуністичних спілок робітничої молоді. В його рядах налічується нині близько 300 тис. чоловік.

Зараз комуністи області зосереджують зусилля всіх трудящих на виконанні рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України, а також накреслень нової п'ятирічки. Головне завдання її полягає в тому, щоб на основі всемірного використання досягнень науки і техніки, ін-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

дустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності й продуктивності праці забезпечити далі значне зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства. На цій основі відбудеться далі відчутне піднесення життєвого рівня населення, повніше задоволення матеріальних і культурних потреб всіх радянських людей.

Значного розвитку в новій п'ятирічці досягне народне господарство Київщини. Обсяг промислового виробництва в області порівняно з 1965 р. на кінець п'ятирічки має збільшитись в півтора рази. Особливо швидкі темпи, як і в попередні роки, передбачаються у машинобудуванні. Так, виробництво приладів має зрости більше ніж вдвоє, верстатів — в 1,6 рази, мотоциклів — у 3,8 рази і т. д.

З метою дальшого підвищення питомої ваги точного і середнього машинобудування у структурі промисловості області намічено реконструювати заводи «Більшовик», «Червоний екскаватор», мотоциклетний, ім. Лепсе та ін. Зростає питома вага і підприємств хімічної промисловості. У Борисполі споруджуватиметься хіміко-фармацевтичний комбінат, буде реконструйовано комбінат штучного і синтетичного волокна. Будуються Білоцерківський комбінат шин і гумо-азбестових виробів (на мільйони умовних шин), Трипільська теплова електростанція потужністю 1,2 млн. кіловат. Завершиться електрифікація залізниці Москва — Київ. Шляховики мають побудувати 1 700 кілометрів шосейних шляхів і в основному здійснити сполучення населених пунктів з магістральними шляхами.

Не зменшується увага і до розвитку легкої і харчової промисловості. У Рокитнянському районі буде споруджено цукровий завод, у Бровах і Василькові — хлібзаводи, Києві — м'ясо- і молокопереробні підприємства.

Великі завдання покликані виконати трудівники сільського господарства області. Адже протягом п'ятирічки виробництво зерна в колгоспах і радгоспах Київщини повинно зрости на одну п'яту, м'яса — на 13%, молока — на 23%, цукрових буряків — на 8% проти середньорічного рівня за 1961—1965 рр.

Почесні і дуже відповідальні завдання стоять перед будівельниками. П'ятирічним планом передбачено до 1970 р. ввести в дію житлові площі у Києві й області понад 8 млн. квадратних метрів. Це приблизно стільки, скільки побудовано за двадцять післявоєнних років.

В новому п'ятиріччі намічається далі значне підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих нашої області. Створюватиметься 1 200 нових підприємств торгівлі, в тому числі в сільській місцевості — 770 магазинів, 84 комбінати побутового обслуговування, 11 павільйонів по ремонту та виготовленню меблів для населення.

Підсумки першого року п'ятирічки свідчать про реальність визначених завдань, про високу трудову активність трудящих Київщини, їх прагнення не тільки виконати, а й значно перевиконати плани і взяті соціалістичні зобов'язання.

З величезним творчим натхненням приступили очолювані комуністами трудящі Київщини до здійснення завдань другого року п'ятирічки. Боротьба за виконання зобов'язань проходить під лозунгом: «Гідно зустрінемо 50-річчя Великого Жовтня!». Багато колективів заводів і фабрик області змагаються за право називатися колективом імені 50-річчя Великого Жовтня. Трудящі промислових підприємств області борються за те, щоб план десяти місяців за обсягом виробництва завершити до 27 жовтня, а річний — до 25 грудня, за рахунок надпланового зниження собівартості продукції зекономити понад вісім мільйонів карбован-

ців, з них шість мільйонів карбованців внести в народну копилку до свята.

Взяті соціалістичні зобов'язання успішно виконуються. Промисловість Києва й області план чотирьох місяців по випуску валової продукції виконала на 104,2%. У порівнянні з відповідним періодом першого року п'ятирічки обсяг її збільшився на 10, а продуктивність праці — на 4,7%. За рахунок зниження собівартості продукції за перший квартал цього року одержано економії 4,8 млн. карбованців.

Трудівники колгоспів і радгоспів області, як і всієї країни, працюють під девізом «Року ювілейному — гідний урожай». Вони борються за те, щоб зібрати не менше як по 22 ц зернових з гектара і довести валовий збір зерна до 1,47 млн. тонн.

Непогані досягнення в нинішньому році і у тваринників. Область достроково виконала план першого кварталу по продажу державі молока, яєць і м'яса.

Осмилюючи минуле, говорячи про успіхи, трудящі Київщини усвідомлюють, що в процесі комуністичного будівництва перед ними нові вимоги. Ми також пам'ятаємо слова В. І. Леніна про те, що найкращий спосіб відсвяткувати роковини Великої революції — це зосередити увагу на нерозв'язаних завданнях. Основне з них полягає в тому, щоб забезпечити в цьому році перехід вже не окремих підприємств, а цілих галузей на нові умови планування і економічного стимулювання. А це, в свою чергу, вимагає ліквідації відставання окремих заводів і фабрик, яке, на жаль, ще має місце. В області за чотири місяці не виконали планів по валовій продукції 26 підприємств, по продуктивності праці — 69, по зниженню собівартості продукції — 82. Тому партійні організації вживають невідкладних заходів, щоб забезпечити в ювілейному році безумовне виконання державних планів і соціалістичних зобов'язань.

Почесну і відповідальну роботу ведуть вчені науково-дослідних інститутів і вищих учбових закладів, готуючи чимало ювілейних видань. Великий загін науковців нашої області на відзначення 50-річчя Радянської влади вже створив ряд високоідейних, змістовних творів. Серед них — книги, присвячені пропаганді славних революційних, бойових і трудових традицій Київської партійної організації. Закінчено підготовку до друку книги «Нариси історії Київської партійної організації».

Науковці області активно включилися до написання історії фабрик, заводів, міст та районів. Завершується робота по підготовці тома з історії міст і сіл Київської області. Силами викладачів Української сільськогосподарської академії, інститутів іноземних мов та фізкультури створена цікава книга «Московський район м. Києва вчора, сьогодні і завтра». Ця ініціатива заслуговує всемірної підтримки.

Активно пропагують ювілейні матеріали преса, радіомовлення, телебачення, посилилась усна пропаганда з метою мобілізації трудящих на гідну зустріч 50-річчя Радянської влади. В цій роботі з'явилося чимало нових форм, зокрема широко практикується проведення зустрічей з ветеранами партії, учасниками соціалістичної революції, вечори зустрічі трьох поколінь, походи по місцях революційної, бойової та трудової слави. Пройшли вже в деяких театрах прем'єри вистав, присвячених славному ювілею. Відбулася наукова конференція на тему: «Київська обласна партійна організація до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Здійснюючи величні завдання, накреслені ХХІІІ з'їздом КПРС та ХХІІІ з'їздом КП України, партійна організація Київщини докладе всіх зусиль, щоб забезпечити успішне виконання соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

І. М. КРАВЧЕНКО

секретар Чернівецького обкому КП України

СОЦІАЛІСТИЧНА ПЕРЕБУДОВА ЕКОНОМІКИ РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ *

Нині вся наша країна з великим піднесенням готується відзначити славний ювілей Великого Жовтня. 50 років тому вперше в історії людства робітники й селяни Росії, керовані Комуністичною партією, взяли в свої руки владу й на одній шостій частині земної кулі почали будувати новий суспільний лад — соціалізм. Тепер п'ятнадцять братніх республік-сестер, що складають монолітний Радянський Союз, дружньою ходою прямують у прекрасне майбутнє всього людства — комунізм.

Невеликою клітиною в могутньому організмі Країни Рад є Чернівецька область. Її трудящі, возз'єднані з своєю рідною матір'ю — Україною, вже 27 років живуть під зорею Радянської влади. За цей час вони досягли значних успіхів у розвитку економіки й культури, про які й мряти не могли за часів іноземної окупації.

* * *

Протягом багатьох років австро-угорські й румунські загарбники душили розвиток цього багатого за своїми природними умовами краю. Він був приречений на роль аграрно-сировинного придатку колонізаторів.

«Дульче (що значить «солодка») Буковина» — так називали цю землю румунські бояри. І справді, вона була ласим шматком для поневолювачів, які щорічно вивозили звідси тисячі тонн зерна, олійних культур, фруктів, худобу, лісоматеріали та ін.

У промисловості працювало лише близько 20% населення Північної Буковини. Вона складалася в основному з підприємств кустарного типу, зайнятих переробкою сільськогосподарської й місцевої сировини, й характеризувалася низьким рівнем концентрації виробництва та відсталою технікою. Розвиток її навмисне стримувався окупантами. Так, якщо загальна потужність двигунів промислових підприємств краю за 1925—1927 рр. зросла на 44,6%, то в Румунії — на 149,1%.

Характерним для економіки краю в той час було засилля іноземного капіталу, хижацьке використання природних багатств та жорстока експлуатація робітників. Іноземцям зокрема належали цукрові й спиртові заводи, текстильні й трикотажні фабрики, лісопильні та деревообробні підприємства.

Зловісним явищем під час хазяйнування в Північній Буковині боярсько-румунських окупантів стало масове безробіття. В 1931 р. тільки в Чернівцях, наприклад, було зареєстровано близько 8 тис. безробітних.

Про колоніальний характер політики румунських загарбників у краї свідчить і той факт, що середній заробіток робітників тут був майже наполовину меншим, ніж пролетарів у Румунії. Реальна заробітна пла-

---

* Доповідь зроблено на науковій конференції на тему: «Розквіт економіки й культури Радянської Буковини», присвяченій 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

та буковинців постійно знижувалася. Так, у 1926 р. вона становила 74% від рівня 1913 р., а в 1937 р. — лише 32%.

Не кращим було становище й у сільському господарстві. З одного боку, існували великі поміщицькі латифундії, з другого — безліч дрібних селянських господарств. Якщо останні не мали можливості давати достатньо сільськогосподарської продукції в силу своєї роздрібності, то перші не могли стати основою прогресивного землеробства, бо не позубулися відробітково-лихварського характеру, й, отже, гальмували зростання продуктивних сил на селі.

Напередодні возз'єднання в Північній Буковині налічувалося 172,9 тис. селянських господарств, з яких 44,1 тис. належало до 1 га землі, а 72,5 тис. не мали її зовсім. У той же час поміщики, церква й куркулі володіли величезними угіддями, що становили 74,5% всієї земельної площі краю. 118 тис. селянських господарств були безкінними, 80 тис. не мали корів, а понад 20 тис. — ніякої худоби. Під час проведення «аграрної реформи» боярський уряд передав до 30% відчуженої від поміщиків землі куркулям, переважно колоністам.

Споконвіку селянин мріяв про землю й боровся за неї. Та вона була для нього мачухою. Через землю ставали ворогами сусід сусідові, за неї брат убивав брата. В повісті «Земля» Ольга Кобилянська описала трагедію, що сталася в селі Димка нинішнього Глибоцького району: Сава Жижіян убив рідного брата Михайла, щоб успадкувати поле після смерті батька. А скільки драматичних подій, зв'язаних із землею, відбувалося в інших селах знедоленого краю.

В умовах капіталістичної дійсності тисячі селянських господарств розорялися. Позбавлені землі, худоби, а то й хати, селяни йшли в найми, в нову кабалу до того ж таки поміщика й фабриканта або поповнювали на біржах праці ряди безробітних. Пауперизація села стала однією з найхарактерніших ознак Північної Буковини.

Страждання, голод й здичавіння — таким було 27 років тому життя трудящих краю. «Без перебільшення можна сказати, — змушено визнавав у той час вісник «Румунська економічна служба», — що гуцули перебувають у стадії вимирання». Рятуючись від голодної смерті, багато буковинців виїжджало в США, Канаду, Бразилію та інші країни.

Нестерпне економічне становище трудящих краю доповнювалося тяжким національним гнітом. Окупанти провадили політику примусової румунізації українського й молдавського населення. Вони твердили, що в Північній Буковині, мовляв, нема українців, а є «українські румуни», яких треба повернути в лоно румунської нації. Одним з перших актів окупаційного режиму в краї була заборона української мови. Уже в 1927/1928 навчальному році тут не працювало жодної української школи.

Зубожіння робітників і селян, політика румунізації й національний гніт, революціонізуючий вплив Великого Жовтня та успіхи радянського народу в боротьбі за побудову соціалізму в СРСР зумовили нове піднесення визвольного руху в Північній Буковині. Його очолила комуністична організація краю, створена в листопаді 1918 р.

Отже, колоніальний режим, господарська відсталість, політичнегноблення й національне безправ'я, хижацька експлуатація природних багатств та трудящих мас — ось що характеризувало економічне й політичне становище Північної Буковини напередодні возз'єднання її з УРСР.

Акт історичної справедливості стався у червні 1940 р., коли Червона Армія за наказом Радянського уряду перейшла Дністер і визволила трудящих Буковини з-під чужоземного ярма та поміщицько-буржуазно-

го панування. Волею народу Північну Буковину було навіки возз'єднано з її матір'ю — Українською РСР. Над буковинським краєм зійшло сонце щастя і свободи.

Одним з перших заходів Комуністичної партії стало подання допомоги трудящим новоствореній Чернівецькій області у формуванні й зміцненні органів народної влади — Рад депутатів трудящих — і державного управління, широке залучення до їх роботи місцевого населення. До 20 повітових, міських і волосних виконавчих комітетів та 333 сільських Рад краю було обрано 2588 депутатів, на керівну роботу висунуто 13 853 буковинці.

Після встановлення Радянської влади в області почалася соціалістична перебудова народного господарства. Економічною основою її була націоналізація промисловості, банків, торгівлі, залізничного й водного транспорту та землі, здійснена на підставі указів Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. Вона забезпечила ліквідацію приватнокапіталістичної й встановлення державної власності на знаряддя і засоби виробництва, землю та її багатства. Це сприяло виникненню в народному господарстві краю соціалістичного укладу.

Завдяки націоналізації в державну власність перейшли 4 банки, 318 промислових, 27 комунальних, понад 850 торговельних підприємств і складів, 6170 великих домоволодінь, 426 км залізничних колій, 2100 км телеграфного й телефонного зв'язку, 836,3 тис. га землі та ін. У поміщиків і церкви було вилучено й націоналізовано всю землю. Селяни звільнилися від сплати близько 1 млрд. лей боргів.

Виникнення соціалістичної власності створило економічну основу для союзу робітників і селян. Для її дальшого зміцнення треба було провести більш глибокі перетворення, в основі яких лежав ленінський план побудови соціалізму. Основними ланками його, зазначається в Програмі КПРС, були: «Індустріалізація країни, кооперування сільського господарства, культурна революція...»¹

Переборюючи опір рештків експлуататорських елементів та їх агентури — українських буржуазних націоналістів, спираючись на всебічну допомогу й досвід трудящих східних областей УРСР та братніх радянських народів, робітники й селяни Північної Буковини під керівництвом партійних організацій успішно боролися за зміцнення соціалістичних виробничих відносин у краї.

Для розвитку й реконструкції підприємств області Радянська держава виділила необхідні кошти. З багатьох промислових центрів країни сюди почали надходити машини й верстати, паливо та сировина. Дрібні фабрики й майстерні об'єднувалися в соціалістичні підприємства, створювалися нові галузі виробництва, тисячі кустарів і ремісників пішли працювати в промислові артілі. За півроку після возз'єднання було майже повністю ліквідовано безробіття.

Земля, конфіскована у поміщиків, робоча й продуктивна худоба, господарські приміщення та реманент передавалися трудовому селянству в безплатне користування. Йому також подавалася допомога насінням та добривами.

Вже в перші місяці після возз'єднання в області було створено 9 радгоспів і 16 МТС — опорних пунктів соціалістичної перебудови сільського господарства. Допомога селу державними машинами через МТС мала велике політичне значення. Вона зміцнювала зв'язки соціалістичної промисловості з сільським господарством та союз робітничого класу й селянства. Буковинські селяни з кожним днем все більше пере-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 11.

конувалися в перевагах колективного господарювання. Навесні 1941 р. в області уже було 63 колгоспи.

Однак Велика Вітчизняна війна й тимчасова окупація області фашистськими загарбниками перервали соціалістичне будівництво на буковинських землях до весни 1944 р., коли Радянська Армія визволила край від гітлерівців. Це дало можливість ще до закінчення війни приступити до відбудови майже зовсім зруйнованої економіки області.

Перед партійною організацією й трудящими постало завдання в найкоротший строк залікувати рани, завдані війною, відбудувати народне господарство краю й на основі дальших соціалістичних перетворень піднести його рівень.

Комуністи області, спираючись на всебічну допомогу й досвід парторганізацій східних областей УРСР та братніх республік, спрямовували зусилля трудящих Радянської Буковини на швидке відновлення й зміцнення соціалістичних виробничих відносин, які могли перемогти тільки на основі індустріалізації й колективізації сільського господарства. Могутня економіка СРСР стала фундаментом швидких темпів соціалістичних перетворень в області.

Партія й уряд виходили з того, що при наявності могутньої матеріально-технічної бази соціалізму в інших районах Радянського Союзу відпала необхідність розвивати в західних областях УРСР усі галузі індустрії. Треба було вміло й раціонально використати природні багатства цих областей та існування в них великої кількості трудових ресурсів, створюючи на цій основі спеціалізовані галузі індустрії.

Завдяки величезній допомозі трудящих східних областей УРСР та братніх народів Радянського Союзу на Буковині за короткий час відбудовано й реконструйовано майже всі підприємства, обладнано їх найновішою технікою. На це лише за перші 5 післявоєнних років витрачено близько 90 млн. крб. державних коштів. Особлива увага зверталася на розвиток промисловості будівельних матеріалів, а також лісової, деревообробної, легкої й харчової, для яких в області досить сировини. Ці галузі трудомісткі, що забезпечувало повніше використання в промисловому виробництві наявних людських ресурсів.

Важливою умовою зміцнення соціалістичних виробничих відносин у промисловості було також здійснення концентрації виробництва. Це давало можливість ширше використовувати техніку й значно підвищувати її ефективність.

Одночасно з розвитком великої індустрії здійснювалося кооперування дрібних ремісників і кустарів. На цій основі було створено промислові артілі, що сприяло ліквідації дрібнотоварного сектора. Соціалістична власність на засоби виробництва перемогла в промисловості області в двох формах — державній та кооперативній — і стала в ній неподільно панувати.

Після визволення краю Радянською Армією в 1944 р. почався інтенсивний процес відновлення й сільського господарства. Селянам було повернуто землю. Поновили свою роботу МТС, радгоспи й колгоспи, які існували до війни. І все ж питома вага соціалістичного сектора на селі спочатку була дуже незначною. Тут переважали одноосібні господарства, неспроможні застосувати сучасну техніку й досягнення науки.

Дальший розвиток сільського господарства області був можливим лише на єдиній для всього народного господарства Української РСР та Радянського Союзу в цілому соціалістичній основі. Партія розгорнула підготовку селянства до масового кооперування. Посилення допомоги йому технікою через МТС, створення земельних громад, організація супряг, зерноочисних пунктів, масових поїздок буковинців до східних

областей України для ознайомлення з колгоспним життям, широка пропаганда положень Статуту сільськогосподарської артїлі та інші заходи, які проводилися партійними організаціями в той час, значною мірою сприяли переконанню селян у перевагах колгоспного ладу.

Трудове селянство області безповоротно стало на шлях соціалістичної перебудови сільського господарства й за короткий строк завершило суцільну колективізацію. Про її темпи свідчать такі дані. Якщо в 1947 р. в артїлі об'єдналися близько 3% селянських господарств, то в 1948 р.— 27%, у 1949 р.— 77%, а в 1950 р.— майже 97%.

В ході проведення колективізації було ліквідовано куркульство й завдано нищівного удару недобиткам українського буржуазного націоналізму. Вона забезпечила перемогу й утвердження соціалістичних виробничих відносин на селі, ліквідувала суперечність між великою промисловістю й дрібнотоварним сільськогосподарським виробництвом, відкрила величезні можливості для розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Перемога соціалізму на селі підтвердила життєву силу союзу робітничого класу й селянства, сприяла ще більшому його зміцненню. Вона означала революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя буковинського селянства.

Після возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР Радянська влада негайно приступила до перебудови приватної й організації радянської торгівлі. Насамперед необхідно було витиснути приватника із сфери обігу.

Вже у довоєнний час було проведено, а після визволення області від фашистських загарбників відновлено націоналізацію великих торговельних підприємств. Здійснювалися також заходи по скороченню приватної торгівлі й створювалися державні органи та підприємства в цій галузі. На селі торговельну мережу було передано радянській споживчій кооперації, а в містах — місцевим державним торгам.

На кінець першої післявоєнної п'ятирічки (1946—1950 рр.) соціалістичному секторові належала майже вся валова продукція промисловості й 99,6% посівних площ у сільському господарстві. Він неподільно панував і в усьому роздрібному товарообігу.

Перемога в економіці соціалістичних виробничих відносин зумовила корінні зміни в класовій структурі населення області. Не стало експлуаторів-поміщиків, міської буржуазії, приватних торговців та куркулів. Якщо раніше селяни-одноосібники й кустарі та ремісники становили майже $\frac{2}{3}$ населення, то тепер їх залишилося лише 1,5%. 98,5% його — це робітники, службовці, колгоспне селянство й кооперовані кустарі. Назавжди ліквідовано експлуатацію та безробіття, неписьменність і зuboжіння трудящих, розв'язано національне питання.

Перемога соціалістичних виробничих відносин створила умови для бурхливого розвитку краю та подолання успадкованої від буржуазно-боярської Румунії його економічної й культурної відсталості.

Після возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР для ліквідації цих залишків минулого Радянська держава невпинно збільшувала розміри капіталовкладень у народне господарство області, причому вони зростали тут, особливо в перші роки, значно швидше, ніж загалом по республіці. Так, обсяг капіталовкладень в економіку краю за 1961—1965 рр. порівняно до 1946—1950 рр. зріс майже в 5 разів, тоді як у масштабі всієї республіки — в 4,3 раза. Це забезпечило й вищі темпи зростання валової продукції промисловості, що набагато випереджали середньореспубліканські. Так, якщо в 1965 р. валова промислова продукція області збільшилася відповідно до рівня 1940 р. на 770%, то по УРСР — на 556%.

За роки Радянської влади відбулися важливі зміни й у самій структурі промисловості. За 1945—1965 рр. її валова продукція зросла в 21,3 раза, зокрема в машинобудуванні й металообробці — в 32,7, легкій промисловості — 42,1, цукровій — 64,2, будівельних матеріалів — у 103 рази. Докорінно змінився технічний рівень виробництва, особливо в машинобудуванні й металообробці, легкій та цукровій промисловості, на лісозаготівлях і будівництві.

Продукцію підприємств області можна зустріти на Далекому Сході й у Прибалтиці, на Уралі й у Закавказзі, на Крайній Півночі й у Середній Азії. Вона йде в 44 зарубіжні країни. Нині її можна побачити й на Всесвітній виставці в Монреалі.

До воз'єднання продуктивність праці на промислових підприємствах Буковини була значно нижчою, ніж навіть в економічно відсталій Румунії. За радянських часів створення сучасної, високорозвинутої матеріально-технічної бази промисловості, швидке зростання технічної й енергетичної озброєності виробництва, широке використання наукових досягнень і піднесення культурно-технічного рівня трудящих забезпечило підвищення продуктивності праці на підприємствах області більше ніж у 4,3 раза.

Створення сучасної промисловості справило великий вплив на всі сторони економічного, політичного й культурного життя. Індустріалізація краю сприяла перемозі колгоспного ладу, зростанню чисельності робітничого класу, зміцненню союзу робітників і трудящих селян, підвищенню добробуту й культурного рівня населення.

Здійснення колективізації сільського господарства дало можливість за короткий строк зробити його високорозвинутою галуззю економіки.

Враховуючи, що успішне колгоспне будівництво значною мірою залежить від розвитку матеріально-технічної бази, Комуністична партія й Радянський уряд подавали значну допомогу в оснащенні сільського господарства області сучасною технікою. За 1950—1958 рр. тракторний парк зріс у 2 рази, кількість зернових комбайнів — у 6,7 раза. Тепер у середньому на кожне господарство припадає 13—15 тракторів, 2—3 зернових комбайни, 10—12 вантажних автомобілів та багато іншої техніки.

Нині в колгоспах і радгоспах механізовано повністю такі процеси, як оранка й посів майже всіх культур, на 85—90% — збирання зернових, технічних і кормових культур. Набагато зріс рівень механізації трудомістких процесів у тваринництві, здійснено електрифікацію сільськогосподарського виробництва. Тепер в області немає жодного господарства, де б не використовувалася електроенергія.

Важливим заходом щодо зміцнення колгоспів було укрупнення дрібних артілей, проведене в 1950—1958 рр. Це посилило концентрацію сільськогосподарського виробництва та підвищило рівень його ефективності.

Партійні й радянські органи області проводили велику роботу по підготовці, добору й вихованню керівних кадрів та спеціалістів сільського господарства. Так, якщо в перші роки організації колгоспів їх очолювали, як правило, люди без спеціальної підготовки, то тепер майже 97% голів колгоспів мають вищу й середню освіту, а 87,6% їх є спеціалістами сільського господарства. В кожному колгоспі й радгоспі нині налічується 8—10 різних працівників з вищою або середньою спеціальною освітою.

Важливу роль у розвитку колгоспного виробництва відіграли новий порядок планування, вдосконалення системи заготівель та підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, впровадження гарантованої оплати, госпрозрахунку та інших заходів, спрямованих на підвищення ма-

теріальної заінтересованості колгоспників і працівників радгоспів у зростанні виробництва.

Все це забезпечувало даліше піднесення культури землеробства, продуктивності праці в ньому. З часу завершення колективізації сільське господарство області розвивається інтенсивно. Про це переконливо свідчать такі дані. За роки колективного господарювання врожайність зернових зросла майже в 2,8 раза, в тому числі озимої пшениці — в 2,3, кукурудзи — в 4,8, цукрових буряків — більше ніж у 2,8 й картоплі — в 1,9 раза.

Важливим показником постійно зростаючого рівня інтенсифікації землеробства, його досягнень є широке впровадження технічних культур. Так, за післявоєнні роки виробництво цукросировини зросло більш як у 13 разів. У передгірній частині області створено високодоходну галузь сільського господарства — льонарство, що дало можливість значно зміцнити економіку колгоспів цієї зони, зменшити різницю в рівні інтенсивності землеробства між нею й лісостеповою зоною.

В інтенсифікації сільськогосподарського виробництва області важливу роль відіграє садівництво, швидкий розвиток якого почався після його реконструкції. Площа плодоягідних насаджень і валове виробництво фруктів і ягід за роки Радянської влади збільшилися в 4 рази.

Особливо великий стрибок здійснено в розвитку такої важливої галузі сільського господарства, як тваринництво. Так, валове виробництво молока по всіх категоріях господарств за період з 1953 р. до 1966 р. зросло в 4,5 раза, м'яса (в живій вазі) — в 2,9, яєць — у 3,3 раза. В 1966 р. у колгоспах і радгоспах області вироблено в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь: молока — 386 ц і м'яса — 72,1 ц. У цілому по виробництву цих продуктів область зайняла одне з перших місць у республіці.

Важливим підсумком розвитку соціалістичного сільського господарства Радянської Буковини є те, що колгоспний лад забезпечив йому високу товарність. Соціалістичний сектор став вирішальним у виробництві товарної продукції. Наприклад, питома вага колгоспів і радгоспів у заготівлях молока в 1966 р. становила 98,5%, м'яса — 85,4% й вовни — 73%.

Трудящі області зустрічають славний ювілей — 50-річчя Радянської влади — великими успіхами. За короткий строк ліквідовано тяжкі наслідки іноземного гноблення, створено високорозвинуту промисловість, проведено глибокі соціалістичні перетворення в сільському господарстві, здійснено культурну революцію.

В процесі соціально-економічних перетворень змінювалися й трудящі краю. З експлуатованих і пригноблених вони стали складовою частиною вільного радянського народу.

Докорінно змінилася структура населення області. Питома вага його в містах у порівнянні з дорадянським періодом зросла з 20% до 32%. У післявоєнні роки повністю ліквідовано відставання буковинського населення за культурно-технічним рівнем від трудящих східних областей УРСР.

За роки Радянської влади невідомо виріс робітничий клас області — опора партійних організацій у проведенні всіх соціалістичних перетворень. Лише за післявоєнний час він збільшився майже в 6 разів. Відбулися також докорінні зміни в його культурно-технічному рівні. Якщо за часів боярської Румунії більшість трудящих була неписьменною, то тепер у цілому по області робітників з освітою 7—10 класів більш як 60%. Широке застосування нової техніки сприяло значному підвищенню їх кваліфікації.

Змінилися й буковинські селяни. Вони стали активними будівниками комунізму. До возз'єднання з Радянською Україною $\frac{9}{10}$ їх були неписьменими. Сьогодні на селі важко знайти неписьменну людину.

За післявоєнний період в області сформувався великий загін інтелігенції. Тепер у народному господарстві працює різних фахівців з вищою й середньою спеціальною освітою понад 33 тис. чоловік, або в 6,5 раза більше, ніж у 1940 р.

Соціалізм докорінно змінив ставлення людей до праці. Масовий трудовий героїзм, прагнення працювати якнайкраще стали об'єктивною потребою їх повсякденного життя. Яскравим виявом цього є широке розгортання соціалістичного змагання за звання ударників і колективів комуністичної праці, в якому нині бере участь 5954 колективи й 98,8 тис. передовиків промисловості й сільського господарства області.

Комуністична партія й Радянський уряд високо оцінили трудові звершення буковинців. У 1958 р. за успіхи в розвитку сільського господарства Чернівецьку область нагороджено орденом Леніна. Нині високих урядових нагород удостоєно 8680 буковинців, з яких 33-м присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них робітниця Ольга Мазерська й Ніна Ванясова, ланкові Марія Кошмарик і Катерина Соколович, доярка Марія Федорюк і механізатор Костянтин Бельський, прославлені організатори колгоспного руху Василь Григорашук, Василь Гнеп, Володимир Савчук, Марія Микитей, Денис Стасюк, Захар Глуханюк, Василь Ротар та ін.

Соціалістичні перетворення в промисловості й сільському господарстві Радянської Буковини, непинне зростання економіки відкрили широкі можливості для піднесення матеріального добробуту населення. Влада Рад, постійно дбаючи про інтереси народу, ліквідувала злидні й культурну відсталість трудящих, назавжди покінчила з тяжким минулим. Не впізнати тепер помолоділих буковинських міст і сіл. За післявоєнні роки збудовано нові школи, палаци культури, лікарні, благоустроєні жилі квартали в містах і чудові будинки в селах.

Особливо велика увага приділяється житловому будівництву в області. Лише за державні й кооперативні кошти (без колгоспів) у містах і робітничих селищах збудовано близько 1 млн. кв. м житла та 0,5 млн. кв. м за власний рахунок робітників і службовців (з допомогою державного кредиту), тобто майже 50 тис. квартир. Крім того, в сільській місцевості колгоспами, колгоспниками й сільською інтелігенцією споруджено 51,5 тис. будинків. Значно поліпшила свої житлові умови майже половина населення Радянської Буковини.

Одним з важливих показників підвищення матеріального добробуту населення області є зростання платоспроможного попиту, що видно з розвитку роздрібного товарообігу, державної й кооперативної торгівлі, обсяг яких за роки Радянської влади зріс у 21,3 раза.

Якщо в боярській Румунії майже $\frac{3}{4}$ бюджетних доходів витрачалося на утримання апарату гноблення, то в 1966 р. понад 76% бюджету, або 53,2 млн. крб., витрачено на соціально-культурні заходи, в тому числі на освіту — 31,1 млн. крб. й охорону здоров'я — 20,1 млн. крб. Постійно зростають також суми соціального страхування. Лише в минулому році 96,5 тис. пенсіонерам виплачено пенсій на суму понад 19,1 млн. крб.

Сьогодні спостерігаючи грандіозні зміни, що сталися в містах і селах Радянської Буковини, вдячні буковинці в своїх піснях славлять величні перетворення, рідну Комуністичну партію, під керівництвом якої вони досягають дедалі нових вершин і разом з усіма трудящими СРСР впевнено крокують у світле майбутнє — комунізм.

В. П. СТОЛЯРЕНКО, В. П. ШКВАРЕЦЬ

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД КПРС ПО СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ПЕРЕТВОРЕННЮ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс довели неминучість загибелі капіталістичного ладу, вказали шляхи побудови майбутнього комуністичного суспільства. Досліджуючи розвиток капіталізму в сільському господарстві, вони писали, що за капіталістичного ладу селяни не можуть самі звільнитися від нужди й експлуатації. «Тільки антикапіталістичний, пролетарський уряд може покласти край його економічним злидням і суспільній деградації»¹. Ф. Енгельс писав, що сільськогосподарські робітники і дрібні землевласники можуть себе звільнити від жахливих злиднів і експлуатації тільки тоді, коли земля — головний об'єкт їх праці, буде вилучена з приватного володіння великих селян і великих феодалів і обернена в суспільну власність². Вихід дрібних земельних власників з тяжкого становища Маркс і Енгельс вбачали у перетворенні їх наділів у товариське, колективне володіння, без експропріації дрібного селянства. Енгельс писав: «Ми стоїмо рішуче на боці дрібного селянина; ми зробимо все в межах можливого, щоб його життя було більш терпимим, щоб полегшити йому перехід до товариства, коли він на це зважується, і навіть дати йому відстрочку для роздуму на своїй парцелі, коли він не може ще прийти до такої думки»³.

Дальший розвиток питання про перетворення дрібної приватної власності в суспільну належить В. І. Леніну. Володимир Ілліч розробив програму Комуністичної партії щодо селянського питання як до пролетарської революції, так і після її перемоги, програму перетворення сільського господарства з відсталого дрібного господарства в передове високопродуктивне. В. І. Ленін підкреслював, що «нашою с.-д. програмою в російській буржуазній революції може бути *тільки* націоналізація землі», тобто передача «всієї землі у *власність* держави»⁴.

У Жовтневі дні 1917 р. приватна власність на землю була скасована і земля оголошено всенародною власністю.

З перших днів Радянської влади під керівництвом партійних організацій на селі виникали нові, соціалістичні форми господарства — комуні, артіль, товариства по спільному обробітку землі і т. д., в яких В. І. Ленін вбачав початок розвитку соціалізму на селі і надавав їм величезного політичного значення. Виступаючи 8 листопада 1918 р. на нараді делегатів комітетів бідноти Московської губернії, Володимир Ілліч говорив: «Комуні, артільний обробіток, товариства селян — ось це порятунок від невигід дрібного господарства, ось у чому засіб підвищення і поліпшення господарства, економії сил і боротьби з куркульством, дармоїдством і експлуатацією»⁵.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 80.

² Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 401.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 493.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 376, 296.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 153.

В. І. Ленін у статтях «Про кооперацію», «Сторінки з щоденника», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще» виклав конкретний план залучення селян до соціалістичного будівництва. Він підкреслював, що розвиток сільського господарства повинен піти шляхом залучення більшості селянства до соціалістичного будівництва через кооперацію, оскільки вона, по-перше, дозволяє поступово й безболісно поєднувати особисті інтереси селянина з інтересами суспільства; по-друге, кооперація — це найбільш простий, легкий і доступний для селян шлях переходу до нових суспільних відносин.

Основою ленінського кооперативного плану був розвиток важкої промисловості, яка повинна сприяти реорганізації землеробства, показувати переваги колективного способу ведення господарства перед індивідуальним, підготувати необхідні умови для перетворення дрібного одноосібного селянського господарства у велике, суспільне, артільне, тим самим зімкнувши промисловість і землеробство в єдине соціалістичне господарство. «Велика машинна промисловість і перенесення її у землеробство є єдина економічна база соціалізму, єдина база для успішної боротьби за визволення людства від ярма капіталу...»⁶. В. І. Ленін вказував також, що неможливо провести повне кооперування селянських мас, без підвищення культурного рівня селянства, виховання його в дусі колективізму, бо «повне кооперування неможливе без цілої культурної революції»⁷.

Ленінський кооперативний план був розрахований на всемірне зміцнення союзу робітничого класу з найбіднішим і середнім селянством при керівній ролі в ньому робітничого класу.

Вороги Комуністичної партії і робітничого класу намагалися принизити роль і значення кооперації в умовах Радянської держави. Вони заперечували можливість соціалістичного перетворення сільського господарства, прагнучи реставрувати капіталізм у країні, виступали проти будівництва соціалізму, на догоду куркульству вели боротьбу проти розвитку вищих форм кооперації, проти будівництва колгоспів.

Комуністична партія викрила ці реакційні, буржуазні погляди, відстояла ленінський кооперативний план у гострій боротьбі проти маловірів і капітулянтів, проти троцькістів, правих опортуністів та інших ворожих груп. Партія підняла весь радянський народ на боротьбу за втілення в життя ленінських накреслень.

Індустріалізація країни створила передумови для перетворення одноосібних, розпоршених господарств з відсталою технікою в колективні господарства з новою, сучасною технікою вітчизняного виробництва. Важливою віхою на шляху соціалістичних перетворень на селі став XV з'їзд ВКП(б), який ввійшов в історію як з'їзд колективізації. В його резолюції вказувалося, що «завдання об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи повинно бути поставлене як *основне завдання* партії на селі»⁸.

Протягом 1927—1929 рр. партійними і радянськими організаціями була проведена значна робота по підготовці суцільної колективізації. На основі зростаючої матеріально-технічної допомоги з боку Радянської держави, широкого розгортання масово-політичної роботи успішно розвивалося кооперативне будівництво на селі. До кінця 1929 р. були створені основні передумови для масового колгоспного руху, намітився поворот бідняцько-середняцьких мас до колгоспів.

Момент для початку суцільної колективізації, строки її проведен-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 27.

⁷ Там же, стор. 418.

⁸ КПРС в резолюціях..., К., 1954, ч. II, стор. 441.

ня партія вибрала, врахувавши внутрішні й зовнішні умови. Через воєнну інтервенцію не можна було надовго відкладати соціалістичне перетворення сільського господарства та ліквідацію ворожого Радянській владі останнього експлуататорського класу — куркульства. Без розв'язання зернової проблеми було неможливе даліше розгортання колгоспного будівництва. Швидкі темпи індустріалізації та зміцнення обороздатності нашої країни вимагали якнайшвидшого переведення індивідуального селянського господарства на рейки колективного.

Загальний строк колективізації, що охоплював період з кінця 1929 р. до кінця другої п'ятирічки, був повністю реальним. Протягом трьох років — з кінця 1929 р. до початку 1933 р. — до колгоспів ввійшло майже дві третини селянських господарств. Це був надзвичайно напружений, складний і відповідальний етап у здійсненні ленінського кооперативного плану. На окремих етапах колективізації, зокрема наприкінці 1929 р. — початку 1930 р., допускалося непотрібне і шкідливе прискорення і без того високих темпів соціалістичного перетворення сільського господарства. Це призводило до серйозних викривлень і помилок. До того ж, як вказував М. І. Калінін, колгоспне будівництво було для всіх нас новою справою, тому ряд помилок слід вважати неминучим⁹. Країна вперше в історії людства проклала шлях до соціалізму.

ЦК ВКП(б) вжив рішучих заходів до виправлення викривлень партійної лінії. В постанові ЦК «Про колективізацію і боротьбу з куркульством в національних економічно відсталих районах» (лютий 1930 р.) рішуче засуджувалось механічне перенесення методів боротьби з куркулями, що застосовувалися в районах суцільної колективізації, підміна справжнього руху мас адмініструванням. Постанова ЦК «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» (10 і 14 березня 1930 р.), звернення ЦК 2 квітня 1930 р. відіграли вирішальну роль у ході колективізації.

Для вироблення дальшої програми суцільної колективізації велику роль відіграв XVI з'їзд партії. Внаслідок зусиль Комуністичної партії до осені 1930 р. помилки і викривлення в колгоспному будівництві було усунуто. До кінця 1932 р. в зернових районах країни колективізація сільського господарства в основному була завершена.

На початку масового колгоспного руху визначилися три основні форми колгоспів: комуна, артіль і товариство по спільному обробітку землі (ТСОЗ), питома вага яких змінювалася на різних етапах соціалістичного перетворення сільського господарства. З переходом основних мас селянства до суцільної колективізації питома вага артілей зростала, а ТСОЗів — знижувалася.

Досвід колгоспного будівництва показав, що основною формою колгоспного руху є сільськогосподарська артіль, у якій усупільнюються лише основні засоби виробництва. В ТСОЗах усупільнювалися землекористування і праця по обробітку землі, а засоби виробництва залишалися в приватній власності. Партія рішуче вимагала не допускати порушень ленінського принципу добровільності в цій справі. Так, у національних, економічно відсталих районах у початковий період колективізації масового поширення дістали товариства по спільному обробітку землі (по спільному утриманню худоби).

Керуючись ленінським кооперативним планом, партія знаходила найбільш доцільні форми об'єднань. Але перш ніж артіль стала основною формою колгоспного руху, школою комунізму для селянства, довелось пройти нелегкий шлях пошуків.

⁹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2, стор. 102.

Важливим завданням у здійсненні ленінського плану була ліквідація куркульства як класу. Ф. Енгельс висловлював припущення, що коли багаті селяни зрозуміють неминучість загибелі капіталістичного способу виробництва і зроблять з цього необхідні для себе висновки, то непотрібно буде застосовувати насильственну експропріацію¹⁰. В. І. Ленін також допускав можливість такого розв'язання питання в разі, коли куркулі підкоряться заходам Радянської влади. Але куркулі усіма засобами боролися проти неї, і тому вже навесні 1919 р. В. І. Ленін змушений був заявити: «В Росії це припущення не справдилося: ми стояли, стоїмо і стоятимемо в прямій громадянській війні з куркулями. Це неминуче»¹¹. До початку масового колгоспного руху Комуністична партія, Радянський уряд проводили політику витіснення й обмеження експлуататорських тенденцій куркульства. З переходом до суцільної колективізації опір куркульства посилювався й набрав надзвичайно гострих форм (диверсії, терор і т. д.), що в умовах реальної загрози зовні було особливо небезпечним. Тому партія перейшла до політики ліквідації куркульства як класу. Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по зміцненню соціалістичного перетворення сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» (1 лютого 1930 р.) політику партії було закріплено законом.

Таким чином, з кінця 1929 р. до початку 1933 р. більшість трудящого селянства перейшла на шлях колгоспного виробництва, було знайдено і перевірено життям основну форму колгоспного будівництва — сільськогосподарська артіль. Нарешті, було розв'язано одно з найважчих завдань соціалістичної революції — ліквідовано експлуататорський клас — куркульство.

В період завершення соціалістичної перебудови сільського господарства постало завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів, а також піднесення економічного і політичного авторитету колгоспів на селі. Опорними пунктами диктатури пролетаріату на селі були радгоспи і МТС, через які Радянська держава здійснювала організаційно-виробничу і політичне керівництво колгоспами. Січневий об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) (1933 р.), розглянувши підсумки колгоспного будівництва і викривши недоліки в роботі на селі, ухвалив рішення про створення політвідділів МТС і радгоспів. Для роботи в них партія направила 25 тис. комуністів¹². За час діяльності «політвідділи, як надзвичайна форма організації, — вказувалося в резолюції листопадового Пленуму ЦК ВКП(б), — спираючись на силу і авторитет всієї партії, на господарську міць МТС, добилися серйозних успіхів у справі перетворення відсталого ділянки соціалістичного будівництва — сільського господарства — в передову»¹³. На кінець 1934 р. колгоспи об'єднували $\frac{3}{4}$ селянських господарств, в користуванні яких знаходилося $\frac{9}{10}$ посівних площ¹⁴. Наприкінці 1934 р. політвідділи було злито з партійними органами, оскільки вони вже виконали свою роль.

В організаційно-господарському зміцненні молодих колгоспів серйозну роль відіграли I (1933 р.) і II (1935 р.) Всесоюзні з'їзди колгоспників-ударників. Особливо важливе значення мав II з'їзд, який, узагальнивши досвід колгоспного будівництва, ухвалив Статут сільгоспартілі — основний закон колгоспного життя. Цим самим було завершено систему заходів партії та уряду по створенню й законодавчому оформленню нових виробничих відносин на селі.

¹⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 495.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 134.

¹² КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 247.

¹³ Там же, стор. 249.

¹⁴ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2, стор. 105.

XVII з'їзд партії поставив перед соціалістичним землеробством нові завдання дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів і завершення технічної реконструкції сільського господарства. На останньому етапі соціалістичної реорганізації сільського господарства різко зросла технічна оснащеність колгоспів. Уже в 1937 р. їх обслуговувало 5 818 МТС, які мали 365,8 тис. тракторів¹⁵. Все це сприяло підвищенню продуктивності праці, поліпшенню якості сільськогосподарських робіт, а отже — зростанню продуктивності колгоспного виробництва. У 1937 р. 71% оранки, 54,3% сівби, 43,8% збирання зернових і 94% обмолоту виконувалось тракторами. На кінець 1937 р. в СРСР налічувалося 243,7 тис. колгоспів, які об'єднували 18,5 млн. селянських господарств (93%) і 99,1% посівної площі¹⁶. Це означало завершення колективізації і утвердження в усьому народному господарстві єдиної соціалістичної системи.

Внаслідок колективізації виникли нові суспільні відносини на селі, зумовлені ліквідацією експлуатації; вони зробили всіх селян рівноправними трудівниками, відкрили перед ними шлях до заможного і щасливого життя. У новій Програмі КПРС підкреслюється, що «перехід радянського села до великого соціалістичного господарства означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. Колективізація назавжди визволила село від куркульської кабали, від класового розшарування, від розорення і злиднів. На основі ленінського кооперативного плану одвічне селянське питання було по-справжньому розв'язане»¹⁷.

Суворі випробування в роки Великої Вітчизняної війни та відбудови народного господарства довели життєвість і міцність колгоспного ладу.

Досвід соціалістичного перетворення сільського господарства, нагромаджений КПРС, має міжнародне значення. Це підтверджується історією соціалістичного будівництва в братніх країнах, які, творчо використовуючи досвід КПРС, вносять чимало нового в практику соціалістичної перебудови села. Незважаючи на величезну різноманітність національних особливостей і традицій кожної країни, всюди діють спільні закономірності, найважливішими з яких є: поступовість переходу від дрібногосподарного селянського господарства до великого суспільного виробництва, багатоступінчатість форм колективного господарства, послідовність переходу від нижчих до вищих форм, добровільність як при створенні кооперативів, так і при виборі форм колективних господарств, ліквідація куркульства як класу.

Слідом за першими демократичними перетвореннями на селі, які ще не вирішують питання про історичну долю селянства, перед братніми партіями постало завдання докорінної соціалістичної перебудови сільського господарства.

Процес виробничого кооперування села в соціалістичних країнах значною мірою ускладнювався відсутністю націоналізації землі, різним рівнем та специфікою економічного розвитку. Проте різноманітність умов, ступенів розвитку матеріальної і духовної культури, традицій вимагали творчого ставлення до визначення форм і методів кооперування в кожній країні. В цьому плані досвід КПРС не міг охопити всієї суми конкретних питань соціалістичного перетворення села.

Братні партії мали можливість спиратися на багатющий досвід колгоспного будівництва в СРСР. В СРСР побувало багато сільських

¹⁵ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2, стор. 105.

¹⁶ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках, М., 1963, стор. 59.

¹⁷ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 310.

делегаций з країн народної демократії. Лише колгоспи України протягом 1956 р. відвідали 10 делегацій з Чехословаччини, 8 — з Болгарії і т. д.¹⁸.

Соціалістичним країнам не було потреби форсувати темпи кооперування. Так, у Чехословаччині цей процес здійснювався протягом 10—12 років. Наприкінці 1957 р. було в основному завершено кооперування селянства в Болгарії, 1959 р. повністю — в КНДР, ДРВ і МНР. До 1961 р. це завдання було розв'язано в Угорщині, НДР, Чехословаччині¹⁹, до 1962 р. включно — в Румунії²⁰. Поряд з кооперативним сектором у цих країнах міцнів також державний сектор у сільському господарстві.

Різноманітність виробничих кооперативів зводилася в основному до трьох типів. До першого, або нижчого типу (він відповідає нашим ТСОЗам), відносяться виробничо-кооперативні групи в Угорщині, єдині сільськогосподарські кооперативи (ЄСГК) I і II типу в Чехословаччині, товариства по спільному обробітку землі в Румунії. До другого типу можна віднести сільськогосподарські кооперативи в Угорщині, ЄСГК III типу в Чехословаччині, сільськогосподарські виробничі кооперативи (СГВК) II типу в НДР, виробничі кооперативи з рентою в Румунії. Цей тип нагадує наші сільгоспартії, але тут доход розподіляється так: до 75—80% — за працю і 20—25% — за кількістю переданої в кооператив землі²¹.

До третього, основного типу кооперативів відносяться ЄСГК IV типу в Чехословаччині, СГВК I типу в НДР, колсільгоспи в Румунії та ін. Ця найдосконаліша форма виробничого кооперування майже тотожна з сільгоспартією в СРСР. В розподілі доходів тут повністю панує соціалістичний принцип.

Специфічні умови класової боротьби на селі, наявність співдружності соціалістичних країн дозволили застосувати до куркулів заходи трудового перевиховання. В статутах кооперативів Чехословаччини, Болгарії, НДР передбачені умови прийому колишніх куркульських господарств до колективних. Отже, насильницька експропріація куркульства не завжди обов'язкова. Братні партії внесли значний вклад в теорію і практику соціалістичного будівництва на селі, доповнивши скарбницю колективного досвіду всього міжнародного комуністичного і робітничого руху розв'язанням аграрного питання. Організаторами соціалістичних перетворень на селі виступають комуністи. Створення і зміцнення партійних організацій, підвищення авангардної ролі комуністів стали найважливішою умовою успішного кооперування. В села направлялися тисячі комуністів, робітників, інтелігенція. Болгарська компартія, наприклад, у 1957 р. створила партійні осередки в кожному кооперативі, на кожний з яких у середньому припадало близько 50 комуністів²². Особливістю в деяких братніх країнах (Болгарія, НДР) було те, що комуністи вели роботу на селі в тісному зв'язку з селянськими партіями²³.

В країнах народної демократії було зміцнено матеріально-технічну базу сільського господарства, поповнено його кадрами, впроваджувалися новітні досягнення науки і техніки, передового досвіду, активно

¹⁸ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 77, спр. 35, арк. 388.

¹⁹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 1, стор. 4.

²⁰ Александру Дрэгич. 45-летие создания Румынской Коммунистической партии, журн. «Коммунист», 1966, № 7, стор. 79.

²¹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2, стор. 107.

²² Журн. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 1, стор. 45.

²³ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 1, стор. 10.

розроблялися різні форми матеріального стимулювання сільськогосподарського виробництва. Удосконалювалися система закупок, цін тощо.

Все це сприяло зміцненню сільського господарства країн народної демократії. Протягом 1959—1961 рр. обсяг продукції сільського господарства в Угорщині зріс проти 1956 р. на 8,7%²⁴. В Польщі виробництво сільськогосподарської продукції збільшилося на 48% порівняно з довоєнним часом. Значно зріс тут рівень механізації і електрифікації села. Якщо перед війною електрику мали 3% сіл, то зараз електрифіковано 96% держсільгоспів, 73% виробничих сільгоспокооперативів і 70% одноосібних селянських господарств²⁵. В Болгарії середньорічний приріст сільськогосподарської продукції за останні 7—8 років перевищує 5%²⁶. В МНР в 1965 р. план першої п'ятирічки по поголів'ю худоби перевиконано на 1,3 млн. голів. У 1964 р. виробничі об'єднання, які раніше не здавали зерна, засипали в державні засіки 2,2 млн. пудів, переважно пшениці²⁷. У всіх братніх країнах введено пенсійне забезпечення для престарілих членів кооперативів, виросла культура села.

За цих умов особливою звучання набуває висновок Заяви наради комуністичних і робітничих партій (1960 р.) про те, що «Ленінський кооперативний план довів свою велику життєвість як для тих країн, де існувала тривала традиція глибокої прихильності селянства до приватної власності на землю, так і для країн, які недавно покінчили з феодальними відносинами»²⁸.

У відповідності до нових завдань, умов і вимог у братніх країнах удосконалюються форми і методи, стиль партійного і державного керівництва сільським господарством. Так, Пленум ЦК Болгарської (травень 1964 р.), Пленум ЦК Румунської (квітень 1965 р.) компартій розробили й ухвалили нові заходи до зміцнення сільських партійних організацій, підвищення їх авангардної ролі²⁹.

З великим інтересом вивчають досвід СРСР та інших соціалістичних країн народи країн Африки, Азії, Латинської Америки, що стали на шлях самостійного розвитку. Як відзначав ХХІІІ з'їзд КПРС, народи все рішуче пов'язують перспективи повної перемоги національно-визвольної революції, ліквідації вікової відсталості і поліпшення умов життя з некапіталістичним прогресивним шляхом розвитку³⁰. Так, в ОАР, де в основному виконані головні завдання національно-визвольної революції, проведена аграрна реформа, причому земля вилучалась у поміщиків без компенсації. Поряд із створенням державного сектора у 1956 р. виникають сільськогосподарські кооперативи. Весною 1966 р. уряд ОАР запровадив ряд економічних і політичних заходів до ліквідації всіх залишків експлуатації на селі, взяв під свій контроль усі землі осіб, які обходили соціалістичні закони³¹. Завдяки аграрній реформі й поступовому вдосконаленню агротехніки валова продукція сільського господарства ОАР зростає в середньому на 4% в рік³². Африканські країни Гвінея, Малі, Конго (Браззавіль), Танзанія проводять курс на переведення державного і кооперативного секторів у сільському господарстві, тобто форм, пов'язаних з суспільною власністю на засоби виробництва. В цих країнах створено державні зразкові ферми, де

²⁴ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1964, № 9, стор. 33.

²⁵ Журн. «Комуніст України», 1966, № 10, стор. 49.

²⁶ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1966, № 8, стор. 9.

²⁷ Журн. «Экономика Советской Украины», 1966, № 8, стор. 82—85.

²⁸ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм, К., 1961, стор. 42—43.

²⁹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 1, стор. 10.

³⁰ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 171.

³¹ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1966, № 8, стор. 38—47.

³² Журн. «Международная жизнь», 1966, № 9, стор. 84.

селяни вчать передових методів обробітку землі, веденню господарства³³. Широке впровадження вищих форм виробничого кооперування в цих країнах утруднюється відсутністю засобів і можливостей, необхідних для ведення високотоварного господарства, — машин, кадрів, посівного матеріалу і т. д. Крім того, в Африці та чи інша форма організації селянства може бути використана певними елементами плеємінної ієрархії, що подекуди зберігає свій авторитет і традиційні привілеї.

Нерівномірність у ступені зрілості економічних і політичних умов на селі має наслідком те, що в Тунісі, наприклад, поряд з великими латифундіями, де широко експлуатується праця селянської бідноти, існують сільськогосподарські кооперативи. Якщо в 1962 р. їх було 15, то нині — кілька сотень.

Міністр розвитку Республіки Малі Сайду Бадіан³⁴, прогресивний іракський учений-економіст Мухаммед Сальман Хасан³⁵ та інші пишуть, що соціалістичний шлях у сільському господарстві дозволяє найбільш повно використати можливості кооперування як найдійовішого засобу впровадження сучасної техніки і нових методів, залучення селянства до нового життя. Навіть буржуазні вчені й пропагандисти змушені визнати притягальну силу соціалістичних ідей для народів Азії, Африки, Латинської Америки. «Соціалізм, — писав, наприклад, англійський соціолог І. Сінаї, — справді є панівною ідеологією в країнах Азії і Африки, що розвиваються»³⁶.

Дальше вдосконалення аграрних відносин у країнах соціалізму та прагнення застосувати досвід у країнах, що стали на шлях некапіталістичного розвитку, викликає в буржуазії та її апологетів дику злобу і ненависть. У сучасну епоху виняткової гостроти набрали всі форми класової боротьби, особливо ідеологічна.

«Праці» буржуазних істориків, які свідомо відбивають радянську дійсність у кривому дзеркалі, просякнуті духом шаленого антикомунізму. Так, західнонімецький лжевчений Вернер Шарндорф у своїй праці «Історія КПРС» договорився до того, що Комуністичну партію Радянського Союзу називає апаратом для «абсолютного утримання влади», а зусилля партії і уряду по поліпшенню добробуту колгоспного селянства кваліфікує як «вимушені поступки селянам»³⁷.

XXIII з'їзд КПРС поставив перед комуністами, радянським народом завдання вести боротьбу проти буржуазних фальсифікаторів, давати рішучу відсіч буржуазній ідеології по всіх напрямках, використовуючи для цього весь арсенал марксистсько-ленінської методології, розвінчувати антикомуністичні фальшивки, виявляти перекирчування фактів і просто вигадки, що видаються під виглядом «об'єктивних історичних досліджень».

Проблемами «радянознавства» в капіталістичних країнах зайняті численні інститути, установи, видавництва, понад 100 дослідницьких центрів. У боротьбі проти ідей комунізму ідеологи буржуазії важливе місце відводять брехні й нападкам на соціалістичне сільське господарство. З особливою силою і старанням антикомуністи галасують з приводу окремих, усім відомих недоліків у роботі колгоспів і радгоспів, намагаються спалювати соціалістичний шлях розвитку сільського господарства. Як основні джерела для написання своїх «праць» буржуазні фальсифікатори використовують мемуари меншовиків, есерів, троцькістів, білоемігрантські видання (наприклад, журнали «Україн-

³³ Журн. «Проблеми мира и социализма», 1966, № 8, стор. 36.

³⁴ Журн. «Международная жизнь», 1966, № 10, стор. 136—137.

³⁵ Журн. «Международная жизнь», 1966, № 9, стор. 156.

³⁶ Журн. «Международная жизнь», 1966, № 9, стор. 177.

³⁷ В. Шарндорф. История КПСС, М., 1962, стор. 3, 130.

ський огляд», «Кавказький огляд»), критичні матеріали нашої преси. Проте вони ігнорують архіви, переспівують троцькістсько-бухарінські, зінов'євські ідеї, ревізіоністів, догматиків та інших опортуністів, які атакують КПРС, братні партії. Щоб надати своїм «дослідженням» вигляду серйозних праць, фальсифікатори часто посилаються на твори В. І. Леніна, на опубліковані партійні матеріали. Але підбирають і подають їх тенденційно, так, щоб це не суперечило брехливим вигадкам фальсифікаторів.

Західні «радянознавці» Л. Шапіро, А. Мейер, І. Сендерс, К. Вітфогель, М. Фейнсад, Ш. Був'є, Д. Решетар, У. Уолш, М. Рен, У. Кірхнер та інші пишуть, що в 20—30-і роки в СРСР начебто не було економічної потреби кооперування селянства, що колективізація сільського господарства в СРСР була «нав'язана» зверху. Обливаючи колгоспний лад брехнею, буржуазні фальсифікатори висувають тезу про насильствене кооперування селянства в СРСР. Кожній, хоч трохи порядній людині, незалежно від її політичних переконань, очевидна безпідставність цих «наукових» тверджень.

Прагнучи протиставити інтереси робітничого класу інтересам колгоспного селянства, реакційні «радянознавці» говорять про якісь нерозв'язані суперечності між промисловістю і сільським господарством.

Критики колгоспного будівництва, відмовляючись від елементарної наукової порядності, розглядають переважно початковий етап колективізації, коли з різних об'єктивних і суб'єктивних причин були допущені лівацькі перегини в створенні колгоспів. Вони замовчують ту важливу обставину, що партія сама в короткий строк викрила помилки і, усунувши їх, забезпечила нове піднесення колгоспного руху на основі ленінського принципу добровільності у відповідності з ленінським кооперативним планом.

І все-таки дехто на Заході намагається тверезо оцінювати досягнення сільського господарства СРСР. А оглядач «Нью-Йорк Таймс» Г. Солсбері (у 1959 р. супроводжував міністра землеробства США Бенсона в поїзді по СРСР) змушений визнати, що організація сільського господарства в СРСР має перевагу над сільським господарством багатьох західних країн³⁸. Більш-менш правдива картина діяльності радянського народу, Комуністичної партії Радянського Союзу дається в працях авторів, як Пейджа Арнота «Російська революція», Г. Мігліолі «Колективізація радянського села», А. Ротштейна «Історія СРСР», М. Добба «Російський економічний розвиток після 1917 р.» та деяких ін.

Послідовну боротьбу проти буржуазних фальсифікаторів ведуть братні комуністичні і робітничі партії капіталістичних країн, які несуть у маси правду про Радянський Союз та країни соціалізму. Луї Арагон, відомий французький письменник-комуніст, у своїй праці «Історія СРСР з 1917 по 1960 рік», схвалюючи політику нашої партії в галузі економічного будівництва, підкреслює, що саме система соціалізму зробила можливими визначні досягнення в СРСР за останні роки³⁹.

Досвід КПРС, братніх партій доводить, що завдання будівництва соціалізму і комунізму можна успішно вирішувати тільки шляхом глибокого вивчення нагромадженого історичного досвіду, творчого використання його, виходячи з конкретно-історичних умов кожної країни.

³⁸ Істория советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, М., 1963, стор. 247.

³⁹ Луи Арагон. История СССР с 1917 по 1960 год, т. II, ИИЛ, М., 1963, стор. 333.

І. П. КОЖУКАЛО

ТОРЖЕСТВО ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНІ

Соціалістична перебудова сільського господарства була однією з найяскравіших сторінок боротьби нашого народу за перемогу соціалізму в СРСР. Спрямовуючи найбільш численний і роздрібнений клас селянства на шлях соціалістичного розвитку, Комуністична партія виходила з потреб розвитку суспільства. Без докорінної перебудови сільського господарства неможливо було вивести країну на стовпову дорогу соціалістичного будівництва. У цій великій справі партія керувалась ленінським планом побудови соціалізму в СРСР, спиралась на кооперативний план В. І. Леніна, пам'ятаючи його вказівку про те, що «поки ми живемо в дрібноселянській країні, для капіталізму в Росії є міцніша економічна база, ніж для комунізму»¹.

В результаті втілення у життя геніального ленінського кооперативного плану було успішно розв'язане найважче після завоювання влади робітничим класом історичне завдання соціалістичної революції — перехід мільйонів дрібновласницьких селянських господарств на шлях колгоспів, на шлях соціалізму. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства,— вказується в Програмі КПРС,— означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства»². Колективізація дала Радянській владі міцну соціалістичну базу в сільському господарстві, створила вирішальні умови для побудови соціалістичного народного господарства, остаточно зміцнила Радянську владу на селі, зміцнила і піднесла на нову висоту союз робітничого класу з селянством. Колективізація дозволила назавжди покінчити з приватною власністю на засоби виробництва, ліквідувати останній експлуататорський клас — куркульство, позбавити селянство злигоднів і розорення. В цьому основний підсумок соціальних перетворень на селі.

Сила і життєвість колгоспного ладу пройшли перевірку часом. Тяжкі випробування випали на долю колгоспного села в роки Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на окупацію німецько-фашистськими загарбниками цілого ряду сільськогосподарських районів, які давали державі 37% зернових культур, колгоспи і радгоспи забезпечили безперебійне постачання тилу і фронту хлібом, а промисловості — сировиною. За 1941—1945 рр. було заготовлено 4264 млн. пудів хліба³.

Випробування Великої Вітчизняної війни ще раз переконливо довели, що колективне господарювання — єдино вірний шлях розвитку села. Про це свідчить і надзвичайно швидке організаційне відновлення колгоспів після визволення тимчасово окупованих районів країни. За існуючими підрахунками, німецько-фашистські загарбники зруйнували і пограбували на території УРСР 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС. Втрати лише від прямого знищення та пограбування

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 462.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 12.

³ Ф. Ваганов. Преобразование сельского хозяйства, журн. «Коммунист», 1966, № 3, стор. 100.

колгоспного майна в республіці становили у довоєнних цінах 88 млрд. крб.⁴ У зв'язку з цим вороги соціалізму передірали навіть крах колгоспного ладу. Однак ці сподівання виявилися марними. Уже на середину 1945 р. на Україні кількість відроджених колгоспів досягла 26,5 тис. (проти 28,4 тис. у 1940 р.)⁵.

Колгоспи і радгоспи під керівництвом партії, з допомогою робітничого класу за короткий строк зуміли не тільки відновити зруйноване війною господарство, але й перевершити довоєнний рівень сільськогосподарського виробництва. Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, внаслідок здійснення намічених заходів, сільське господарство зробило великий крок у своєму розвитку.

За останні роки Комуністична партія розробила і здійснила стосовно до нових умов ряд кардинальних заходів, спрямованих на дальше піднесення сільського господарства. Серед них важливе місце займає система економічних міроприємств, вироблених безрезневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС. У відповідності з його рішеннями в країні уже досягнуто значного поліпшення в справі планування сільського господарства, економічного стимулювання і підвищення матеріальної заінтересованості працівників у розширенні громадського виробництва, встановлений принципіально новий порядок закупок сільськогосподарських продуктів. Всі ці починання дістали схвалення і дальший розвиток в рішеннях XXIII з'їзду КПРС.

Соціалізм на селі — це насамперед колгоспний лад, який є матеріальним втіленням ленінського кооперативного плану. Колгоспний лад в СРСР — знаменна перемога Комуністичної партії, робітничого класу, селянства, інтелігенції, історичне завоювання радянського народу. Нині, коли підсумовуються наслідки п'ятдесятирічного розвитку країни, величезне економічне, соціальне і політичне значення цієї перемоги вимальовується особливо яскраво. Колгоспний лад перетворився в магістральний шлях комуністичного розвитку сільського господарства, в могутню силу будівництва комунізму.

Зараз відбувається дальше удосконалення суспільних відносин на селі. Воно проходить по лінії найбільш повного розквіту як радгоспної, так і колгоспної форми соціалістичного виробництва. Партія виходить з того, що колгоспна власність є соціалістичною і розвивається у нерозривному зв'язку із загальнонародною (державною) власністю. Колгоспна форма власності і організація виробництва повністю відповідають сучасному рівню продуктивних сил у сільському господарстві та інтересам трудівників села. Через колгоспи селянство прийшло до соціалізму, через колгоспи воно йде до комунізму.

Завдяки піклуванню партії про гармонійний розвиток обох форм соціалістичної власності на селі за останні роки колгоспний лад значно зміцнів. У житті села сталися значні зміни. Колгоспи перетворились у великі, багатогалузеві, озброєні передовою технікою господарства. Внаслідок укрупнення дрібних господарств на кінець 1965 р. у республіці нараховувалось 9441 колгосп проти 13 192 у 1958 р.⁶ В середньому на одну сільськогосподарську артіль припадало 555 дворів, близько 700 працездатних, 2261 га ріллі, 1370 голів великої рогатої худоби, в тому числі 460 корів, 1100 свиней⁷. Внаслідок реорганізації

⁴ Журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 25.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1962 році. Статистичний щорічник, К., 1963, стор. 316—317. Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, стор. 243.

⁶ УРСР в цифрах в 1965 р., К., 1966, стор. 117.

⁷ В. Комяхов. Партия и укрепление колхозного строя, журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 29.

МТС у руках артільей зосередилась значна кількість техніки. На кінець семирічки один колгосп у середньому мав 31 трактор (у 15-сильному обчисленні), 13 зернових, бурякових та інших комбайнів, 12 вантажних автомашин і т. ін.

У Програмі КПРС вказується, що колгосп як суспільна форма господарства за характером організації, демократичними основами забезпечує управління виробництвом самими колгоспними масами, розгортання їх творчої ініціативи, виховання у душі комунізму. Демократична форма управління дозволяє повніше використати переваги кооперативних господарств у дальшому розвитку виробництва, значно розширити міжколгоспні виробничі й економічні зв'язки, найбільш раціонально застосовувати природні, матеріально-технічні і трудові ресурси колгоспів.

Партійні організації республіки в останні роки провели певну роботу у справі більш повного використання можливостей колективних господарств по дальшому розвитку сільського господарства. Чималу роль в цьому відіграють міжколгоспні виробничі зв'язки. У республіці набув значного поширення рух за створення міжколгоспних організацій по будівництву, виробництву місцевих будівельних матеріалів, міжколгоспних відгодівельних пунктів. На кінець 1965 р. в областях і районах України працювало 535 будівельних організацій, пайовиками яких були 9170 колгоспів, або 96,5% від їх загальної кількості. У 1965 р. ці організації виконали будівельно-монтажних робіт на суму в 303 млн. крб., що становило 55% загального обсягу таких робіт у колгоспах. Крім того, в республіці діяло ще багато міжколгоспних об'єктів: 447 інкубаторних станцій, 39 пунктів по відгодівлі великої рогатої худоби, 84 електростанції, 43 організації по будівництву доріг, 32 цегельних заводи, десятки підприємств по переробці сільськогосподарських продуктів⁸.

Все це свідчить, що село дедалі повніше втягується в науково-технічну революцію, індустріалізацію виробництва, що є важливим кроком на шляху подолання істотних відмінностей між містом і селом. Тут утверджуються нові суспільні відносини, які відповідають завданням комуністичного будівництва на сучасному етапі.

Через рік після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін, виступаючи перед представниками трудящого селянства, говорив, що наша революція за короткий строк зуміла зробити великий крок в галузі соціалістичної перебудови найважливіших для Радянської Росії сільськогосподарських, землеробських відносин, тих відносин, які важче всього піддаються перебудові і які необхідно найглибше перебудувати, щоб забезпечити перемогу соціалізму. «В союзі з робітниками міст,— відзначав В. І. Ленін,— в союзі з соціалістичним пролетаріатом усього світу, російське трудяще селянство може бути певне тепер, що воно подолає всі знегоди, всі натиски імперіалістів і здійснить справу, без якої визволення трудящих бути не може,— справу громадського обробітку землі, справу поступового, але неухильного переходу від дрібних одноосібних господарств до громадського обробітку землі»⁹.

Тепер, коли питання соціалістичного перетворення дрібновласницького селянського господарства вирішене повністю, остаточно і безповоротно, особливо яскраво видно плоди перебудови села. Одним з показників успіху політики партії в цьому напрямі є значне збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів, задоволення колгос-

⁸ Журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 30; Промова тов. П. Ю. Шелеста на ХХІІІ з'їзді КПРС 30 березня 1966 р., газ. «Радянська Україна», 31 березня 1966 р.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 314.

пами і радгоспами все зростаючих потреб населення країни в продовольстві, а промисловості — в сільськогосподарській сировині. Якщо в 1913 р. на Україні валовий збір зернових становив 231 569 тис. ц., то в 1965 р. він досяг 316 507 тис. ц.¹⁰ Слід також зважити на те, що у зв'язку із значним розширенням посівних площ під технічні культури, площі під зерновими скоротилися. А це означає, що збільшення виробництва зерна відбувалось за рахунок невинного зростання врожайності. Так, у республіці врожайність зернових культур підвищилась з 9,4 ц з гектара в 1913 р. до 21,5 ц у 1966 р., тобто в 2,3 раза¹¹.

Значно збільшилось виробництво й інших сільськогосподарських культур. Збір цукрових буряків у республіці в 1965 р. було доведено до 437 928 тис. ц проти 93 366 тис. ц у 1913 р., або більше ніж в чотири з половиною рази. Відповідно в два з лишком рази збільшилось вирощування картоплі, в 37 раз — соняшника, 18,5 раз — льону-довгунця, майже у два рази — виробництво м'яса, 3,6 — молока¹².

Вирішальною умовою соціалістичної перебудови сільського господарства В. І. Ленін вважав створення важкої індустрії. «Єдиною матеріальною основою соціалізму,— вказував він,— може бути велика машинна промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»¹³. Індустріалізація країни об'єктивно обумовлювала економічну необхідність і матеріальну можливість реорганізації сільськогосподарського виробництва, соціалістичного усупільнення селянського господарства. Завдяки ленінській політиці індустріалізації, електрифікації країни, сільське господарство одержало велику кількість техніки. Тільки за роки семирічки число тракторів, одержаних сільським господарством Української РСР, втричі перевищило всю наявність їх у республіці напередодні Великої Вітчизняної війни¹⁴. Значно збільшилась кількість й інших сільськогосподарських машин і механізмів.

Тепер лише в пам'яті селян залишилися гіркі спогади про часи, коли в сільському господарстві панувала примітивна техніка і їм доводилось тяжкою виснажливою працею добувати шматок хліба. У 1910 р. в селянських господарствах України було 523 тис. сох і косуль, 404 тис. дерев'яних плугів і 3755 тис. дерев'яних борін; 46% загальної кількості селянських дворів не мали робочої худоби, а 45% — сільськогосподарського інвентаря. У 1966 р. в колгоспах і радгоспах республіки працювало 272 тис. потужних тракторів, 144 тис. тракторних плугів, 217 тис. культиваторів, понад 200 тис. тракторних сівалок, 83 тис. зернових і бурякових комбайнів, 210 тис. вантажних автомобілів, 433 тис. електродвигунів загальною потужністю понад 2700 тис. кіловат та багато іншої сільськогосподарської техніки¹⁵. У свій час Володимир Ілліч мріяв про сто тисяч тракторів для села, а в 1967 р. тільки Харківський тракторний завод випустив мільйонний трактор. Технічна реконструкція сільського господарства мала вирішальне значення і для виховання сільських трудівників, зміни їх психології і навиків. В. І. Ленін вказував: «Справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології і навиків є справа, що потребує покоління. Розв'язати це питання щодо дрібного землероба, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може тільки матеріальна база, техні-

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 242—243.

¹¹ Газ. «Радянська Україна», 26 січня 1967 р.

¹² Народне господарство Української РСР в 1965 р., стор. 244—245; журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 25.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 422.

¹⁴ Журн. «Комуніст України», 1966, № 3, стор. 43.

¹⁵ Журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 25, 26; газ. «Радянська Україна», 26 січня 1967 р.

ка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі, електрифікація в масовому масштабі»¹⁶.

Поряд з індустріалізацією країни, колективізацією селянства, цими вирішальними умовами соціалістичної перебудови сільського господарства, Володимир Ілліч підкреслював також необхідність інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, як основного напрямку дальшої боротьби за досягнення вищої продуктивності праці в цій галузі народного господарства.

Розвиваючи положення К. Маркса про інтенсифікацію землеробства, В. І. Ленін ще до перемоги Жовтневої революції накреслив шляхи і засоби створення високоінтенсивного сільськогосподарського виробництва. Аналізуючи його якісні зміни на шляху інтенсифікації, Володимир Ілліч прийшов до висновку, що концентрація капіталовкладень на одних і тих же ділянках землі означає «технічні зміни в землеробстві, інтенсифікацію його, перехід до вищих систем рільництва, посилене вживання штучних добрив, поліпшення знарядь і машин, ріст уживання їх»¹⁷.

Уже в перші роки існування Радянської влади В. І. Ленін звертає увагу на необхідність зрошення і меліорації, застосування в сільському господарстві машин, електрики, добрив. Проте до його колективізації в умовах низької продуктивності більшості дрібних господарств і недостатнього розвитку промисловості не було можливості проводити інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва у широких розмірах.

Колективізація сільського господарства, широке застосування в ньому машин створили передумови для підвищення інтенсивності соціалістичного землеробства нашої країни. Оцінюючи значення розвинутого і високопродуктивного сільського господарства як обов'язкової умови побудови комунізму, партія у своїй Програмі записала, що «головний шлях піднесення сільського господарства і задоволення зростаючих потреб країни в сільськогосподарській продукції — всебічна механізація і послідовна **інтенсифікація**: досягнення на основі науки і передового досвіду в усіх колгоспах і радгоспах високої культури землеробства і тваринництва, різке підвищення врожайності всіх культур і збільшення виходу продукції з кожного гектара при найменших затратах праці і засобів»¹⁸.

Колгоспний лад дав можливість широко використати техніку, якою так щедро оснастила сільське господарство Радянська держава. Повністю втілюються в життя слова В. І. Леніна про те, що «чудеса техніки повинні піти в першу чергу на перетворення виробництва найбільш загальнонародного, такого, що займає найбільше людей, найбільш відсталого — землеробського»¹⁹. Тепер тут основні виробничі процеси здійснюються за допомогою машин. У республіці оранка і сіяння механізовані на 100%, збирання зернових — на 97%, комбайнами знімають 75% врожаю цукрових буряків²⁰. В останні роки почав здійснюватися перехід від механізації окремих процесів до комплексної механізації виробництва. У 1966 р. з її допомогою вирощування і збирання цукрових буряків, картоплі, кукурудзи, соняшника проводилися на 4,4 млн. га. Комплексно механізовано 678 тваринницьких ферм²¹. Проте завдання, поставлені березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 188.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 46.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 66.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 309.

²⁰ Журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 26.

²¹ Газ. «Радянська Україна», 22 лютого 1967 р.

і XXIII з'їздом партії, вимагають дальшого прискореного впровадження комплексної механізації сільськогосподарського виробництва, особливо у тваринництві.

Одним з важливих напрямків інтенсифікації сільського господарства є зрошення та осушення земель, що гарантує одержання високих і сталих врожаїв. У значних розмірах почало здійснюватися іригаційне будівництво в республіці після лютогового (1964 р.) і березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС. Лише за 1964—1965 рр. на Україні введено в дію понад 200 тис. га зрошуваних земель²². На кінець семирічки їх налічувалось 540 тис. га²³.

В багатьох колгоспах і радгоспах на поливних землях вирощуються високі врожаї зернових, овочів, кормових культур, цукрових буряків і картоплі. У 1965 досить посушливому році на півдні України збір зернових культур при поливі становив 30,9 ц з гектара проти 17,9 ц на богарних землях, в тому числі озимої пшениці — відповідно 30 і 18,4 ц з гектара²⁴. Завдяки іригації на півдні почало успішно розвиватися рисосіяння. У 1965 р. на площі 12,4 тис. гектарів зібрано по 49,7 ц рису з гектара і продано державі 41,1 тис. т цієї цінної культури²⁵.

Про велику ефективність зрошування свідчать успіхи багатьох господарств. Так, у колгоспі «Грузія» Генічеського району Херсонської області (голова колгоспу Герой Соціалістичної Праці Г. Легунов) у 1964 р. з загальної площі 12 500 гектарів зрошувалось 953 га або 8,5%. А процент товарної продукції, одержаної з зрошуваних земель, становив 43,5% від усього її обсягу, тобто гектар обводненої землі дав продукції стільки, скільки 6—7 га богарної. З кожного гектара поливної землі колгосп одержав прибутку на 400—500 крб. більше, ніж з богарної²⁶.

На Поліссі і в західних областях України проведено великі роботи по осушенню боліт і перезволожених земель. Для допомоги колгоспам і радгоспам створено 57 лукомеліоративних станцій, оснащених потужними механізмами. Особливо сприятливі умови відкрились перед колгоспами і радгоспами республіки після березневого Пленуму ЦК КПРС, коли витрати на меліорацію, вапнування земель у надзвичайно вологих районах держава взяла на себе. У 1965 р. в республіці осушено 120 тис. га таких земель. А всього на кінець семирічки в колгоспах і радгоспах налічувалося 1373 тис. га відвойованої у боліт площі²⁷. На осушених ділянках вирощувались вищі врожаї, ніж на богарних, а витрати на меліоративні роботи окупалися через рік-два.

У відповідності з рішенням травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС, який накреслив велику програму розвитку меліорації земель, в республіці у 1966 р. збудовано зрошувальних систем на площі 99 тис. га. і осушувальних систем — на площі 115 тис. га, проведено культуртехнічні роботи на 233 тис. га²⁸. Зрошувана територія у республіці на кінець п'ятирічки досягне понад 1,2 млн. га, осушена — близько 1,5 млн. га. За попередніми даними, тільки на поливних землях України щорічний валовий збір зерна перевищить 2 млн. т.²⁹

Важливою ознакою ведення високоінтенсивного сільського господарства В. І. Ленін вважав спеціалізацію виробництва. «...Процес спе-

²² Газ. «Радянська Україна», 27 травня 1965 р. і 5 лютого 1966 р.

²³ Газ. «Радянська Україна», 2 лютого 1966 р.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 24 червня 1966 р.

²⁵ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 33.

²⁶ Газ. «Колгоспне село», 9 грудня 1964 р.

²⁷ Газ. «Правда», 10 січня 1965 р.; газ. «Радянська Україна», 2 лютого 1966 р.; газ. «Радянська Україна», 5 лютого 1966 р.

²⁸ Газ. «Радянська Україна», 15 лютого 1967 р.

²⁹ Журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 28—29.

ціалізації,— писав він,— який відокремлює один від одного різні види обробки продуктів, створюючи все більше й більше число галузей промисловості,— проявляється і в землеробстві, створюючи спеціалізовані райони землеробства (і системи землеробського господарства), викликаючи обмін не тільки між продуктами землеробства і промисловості, але й між різними продуктами сільського господарства»³⁰.

Ця вказівка Володимира Ілліча лягла в основу Програми партії, яка ставить завдання здійснити науково обгрунтоване розміщення сільського господарства по природно-економічних зонах і районах. більш поглиблену і сталу його спеціалізацію, з переважним зростанням виробництва того виду продукції, для якої є найкращі умови і досягається найбільша економія затрат.

У роки семирічки у республіці поряд із зональною та внутрірайонною значного поширення почала набирати внутрігосподарська спеціалізація, а також спеціалізація господарств по виробництву одного основного виду продукції. На кінець семирічки на Україні відгодівля худоби визначала профіль близько 800 колгоспів³¹. Нова система широко впроваджувалась у радгоспах республіки. На початок 1966 р. на виробництві молока і м'яса спеціалізувались 493 радгоспи, яєць і пташиного м'яса — 139, на вирощуванні овочів і картоплі — 223, цукрових буряків — 132, винограду і фруктів — 159³².

Про перевагу спеціалізації у сільськогосподарському виробництві свідчать такі дані. У Черкаській області в 1965 р. колгоспи, які спеціалізувались на виробництві свинини і яловичини, становили 6,5% від загальної кількості господарств. А реалізували вони майже третину всього проданого колгоспами області м'яса. Собівартість центнера приросту свинини дорівнювала у них 66 крб. 65 коп. проти 105 крб. 83 коп. у неспеціалізованих колгоспах³³.

На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва наша партія надавала і надає величезного значення науці, постійно дбає про зміцнення творчого союзу між наукою і виробництвом, в тому числі й землеробства. Коли молода Радянська держава робила ще тільки перші кроки, В. І. Ленін висунув ідею широкого використання досягнень науки і техніки в сільському господарстві. «Наш обов'язок і повинність,— підкреслював Володимир Ілліч,— спрямувати їх на те, щоб найвідсталіше виробництво, землеробське, сільськогосподарське, поставити на нові рейки, щоб його перетворити і переробити землеробство з промислу, який ведеться несвідомо, по-старовинному, в промисел, оснований на науці та завоюваннях техніки»³⁴.

Постійне піклування партії і держави про розвиток науки, створення всіх необхідних умов для роботи вчених сприяло тому, що численна армія науковців республіки, які працюють в науково-дослідних інститутах, обласних, галузевих і дослідних станціях, і кількість яких у 1965 р. досягла 3,5 тис. чоловік, розробила і впровадила у виробництво чимало важливих проблем³⁵. Серед них слід відзначити технологію механізованого вирощування цукрових буряків і кукурудзи, більш досконалу технологію збирання зернових культур, виведення ряду високоврожайних і якісних сортів озимої пшениці й кукурудзи. Досить сказати, що з 658 сортів і гібридів польових культур, які нині районовані

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 18—19.

³¹ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 39.

³² Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 39; газ. «Сільські вісті», 5 травня 1966 р.

³³ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 39.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 309.

³⁵ Газ. «Радянська Україна», 17 березня 1966 р.

в республіці, 316 належать саме українським вченим і дають добрі врожаї. Кращими новими сортами озимої пшениці є «Миронівська-808», автор якої — лауреат Ленінської премії, Герой Соціалістичної Праці В. М. Ремесло, «Одеська-26» і «Білоцерківська-198». Озима пшениця української селекції займає в республіці три чверті всіх посівних площ, озиме жито — 99,4% і ячмінь — 92,5%³⁶.

Значну допомогу колгоспам і радгоспам подали науково-дослідні установи і в галузі тваринництва. У республіці створено понад 30 високопродуктивних породних груп худоби та птиці³⁷. Переважна більшість районованих у республіці порід в основному відповідає зоотехнічним вимогам. На Україні створена розгалужена мережа племінних господарств. У 1965 р. діяло 140 племзаводів і племрадгоспів, 66 держплемстанцій, 239 станцій по штучному заплідненню і понад 1500 племінних ферм. При їх допомозі опрацьовані і впроваджуються в практику рекомендації по промислому міжпородному схрещуванню, науково обгрунтовані норми годівлі, найбільш ефективні раціони, вдосконалена технологія утримання тварин³⁸.

Завдяки механізації і послідовному проведенню інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, розробці і впровадженню в життя науково обгрунтованої системи землеробства, у республіці з'явилося немало господарств, цілих районів високої культури ведення сільськогосподарського виробництва. Одним з них є Жашківський район Черкаської області. Цьому сприяла велика робота, проведена всією районною партійною організацією, понад тисячу комуністами, зайнятими безпосередньо на виробництві. На кінець 1965 р. у 26 з 33 господарств району було освоєно правильні сівозміни, в усіх колгоспах впроваджено високоврожайні районовані сорти зернових культур.

Районна партійна організація постійно спрямовує увагу хліборобів і спеціалістів на підвищення культури землеробства, турбується про удосконалення їх майстерності. В роботі по ефективному використанню землі господарства району вміло користувались порадами і рекомендаціями працівників Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрових буряків. Це дало можливість на всій площі посіву застосувати технологію вирощування цукрової сировини з мінімальними затратами ручної праці.

Впровадження високої культури землеробства в колгоспах і радгоспах району принесло свої плоди. У 1965 р. вирощено зернових культур по 31,3 ц озимих — по 35,8 ц, в тому числі озимої пшениці — по 36,2 ц, цукрових буряків — по 307 ц з гектара. Перевиконані плани продажу державі всіх сільськогосподарських продуктів. Грошові доходи становили 24 932 тис. крб. проти запланованих 20 541 тис. крб.³⁹

З перемогою колгоспного ладу докорісно змінилась класова природа селянства, його становище у виробництві. Всі члени артілей одержали рівні права на кооперативно-колгоспні засоби виробництва. Став діяти закон розподілу по праці. Радянське селянство сформувалося у новий клас, якісно відмінний від дореволюційного селянства. Замість маси дрібних товаровиробників, які були базою виникнення капіталістичних елементів, на селі створився клас, об'єднаний і організований самим соціалістичним виробництвом, що базується на суспільній власності. Колгоспний лад викликав великі зміни в психології сільського

³⁶ А. Андрієнко. Широкі горизонти, К., 1966, стор. 104.

³⁷ Газ. «Радянська Україна», 17 березня 1966 р.

³⁸ Журн. «Комуніст України», 1965, № 3, стор. 40; газ. «Радянська Україна», 17 березня 1966 р.

³⁹ Журн. «Партійная жизнь», 1966, № 12, стор. 18—19; газ. «Радянська Україна», 4 червня, 12 липня 1966 р.

трудівника. Мільйони селян, які віками животіли на своїх дрібних, фактично натуральних господарствах, переходили на нові рейки господарського життя, залучались до великої справи будівництва соціалізму. Це був не просто перехід від дрібного виробництва до великого. Це була соціальна революція, рішучий розрив з усім старим укладом життя і мислення, велика ломка всього відсталого, віджилого. У ході піввікового розвитку радянського села виник новий тип селянина — селянин-колективіст, активний борець за побудову комунізму.

Одним з досягнень колгоспного ладу є те, що на селі склався викований партією численний загін добре підготовлених, здібних керівників — голів колгоспів, бригадирів, ланкових. Досвідченими організаторами колгоспного виробництва виявили себе керівники артільей М. О. Посмітний, В. М. Кавун, М. Д. Білоус, В. З. Тур, О. Г. Бузницький, С. Й. Хромичева, М. Т. Юрченко, спеціалісти сільського господарства А. І. Бовсуновський, З. О. Святецька, С. В. Шарлай та багато інших.

Характерна риса сьогоднішнього колгоспного села — це наявність великої армії передовиків сільськогосподарського виробництва. Серед них майстри високих урожаїв О. К. Диптан, С. В. Виштак, К. Г. Твердохліб, М. А. Небога, тваринники О. Ф. Шевченко, Є. О. Демиденко, В. М. Левчик, механізатори О. В. Гіталов, П. О. Журавський, О. Рожко, О. Я. Дмитренко та багато інших прославлених трудівників. Досить сказати, що в республіці орденами і медалями нагороджено 125 тис. працівників сільського господарства, понад 1600 передовикам присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Це все люди, народжені колгоспним ладом. Масовий героїзм у праці — найкраще свідчення життєвості цього ладу.

Радянська влада надала селянству, об'єднаному колгоспною працею, рівні політичні права з усіма трудящими. У парламенті України, обраному в березні 1967 р., серед 469 депутатів 106, або 22,3% колгоспників, зайнятих безпосередньо на виробництві⁴⁰. Десятки тисяч селян представляють інтереси свого класу в місцевих Радах депутатів трудящих. Це яскраве свідчення політичної активності селянства.

Здійснення соціалістичної перестройки сільського господарства В. І. Ленін органічно зв'язував з проведенням «цілої культурної революції»⁴¹, маючи на увазі насамперед ліквідацію неписьменності, розгортання культурно-освітньої роботи і т. д. Радянська влада і колгоспний лад вивели багатомільйонні маси селянства з вікової темряви на широкий шлях культурного життя. До революції переважна більшість сільського населення України була неписьменною, основне вогнище «культури» на селі становила церква. А в 1966 р. в українських селах налічувалось 25 859 шкіл, де навчалось 3787 тис. дітей, в сільській місцевості працювало понад 20 тис. бібліотек, близько 23 тис. клубів і 21,9 тис. кіноустановок. Майже всі села радіофіковані. Жителі їх виписували 19 млн. 552 тис. примірників газет і журналів, тобто 888 примірників на кожних 1000 чоловік сільського населення. В колгоспах і радгоспах України діяло 2380 медичних установ, які обслуговували 8 тис. лікарів і понад 65 тис. чоловік середнього медичного персоналу⁴².

Що дав колгоспний лад селянству, свідчать, зокрема, трудові справи і життєвий рівень колгоспників сільгоспартілі ім. ХХІІ з'їзду КПРС с. Шляхової Бершадського району Вінницької області, де головою Ге-

⁴⁰ Журн. «Коммунист», 1967, № 4, стор. 7; газ. «Радянська Україна», 13 квітня 1967 р.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 418.

⁴² Журн. «Коммунист», 1966, № 9, стор. 26.

рой Соціалістичної Праці В. М. Кавун. До революції в селах, що входять до теперішнього колгоспу, панували злидні, темрява і безправ'я. Тут працював лише один учитель, а в хатині, де містилась школа, навчалось 30 дітей, та й то сини куркулів. Селяни були переважно безземельними і безкінними.

Нині колишні наймити графів Потоцького і Мошинського стали повноправними господарями своєї долі. Докорінно змінилось обличчя села. Палац культури, світлі школи, лікарні, чотири клуби, дитячий комбінат, комплекс торговельних і побутових підприємств — лише частка з того, що мають села колгоспу.

Заможнo живуть члени артілі. Людино-день у колгоспі оплачується 4 крб. 31 коп. Це значить, що середньомісячний заробіток кожного трудівника становить понад 84 крб. Тільки за 1963—1966 рр. понад п'ятсот сімей відсвяткували новосілля, а сто родин увійде в нові будинки у 1967 р.; колгоспники мають 200 мотоциклів, 20 легкових автомобілів, багато холодильників, телевізорів, сотні велосипедів. У кожному будинку є радіо та електрика.

Але найважливішим здобутком є те, що за роки Радянської влади, в результаті соціалістичного перетворення села, виросла нова людина, свідомий будівник комуністичного суспільства. Половина колгоспників має середню освіту. У 1966/1967 навчальному році відвідувало школу понад тисячу дітей хліборобів. За роки Радянської влади з сіл колгоспу вийшло понад 100 інженерів, вчителів, лікарів, спеціалістів сільського господарства з вищою освітою. Шістсот хліборобів, механізаторів, тваринників удостоєні урядових нагород. Найпершим другом і порадником хлібороба стала книга. В громадських бібліотеках села понад 11 тис. книг. Це в кілька разів більше, ніж було в усіх бібліотеках дореволюційного Поділля. 400 колгоспників мають свої особисті бібліотеки.

Все це стало можливим завдяки невпинному зміцненню економіки артілі. Тут досягли високих і сталих врожайів усіх сільськогосподарських культур. За останні роки врожайність зернових становить 32—40 ц з гектара. Осимий пшениці вирощується по 34—41 ц, кукурудзи — по 52—71 ц, проса — по 32—43 ц, гречки — по 18—27 ц і цукрових буряків — по 350—460 ц. Певних успіхів досягнуто і в тваринництві.

Артілі ім. XXII з'їзду КПРС випала висока честь представляти колгоспну Україну на Всесвітній виставці в Монреалі. Там вона демонструє, яким стало колгоспне село, як духовно і культурно виріс радянський селянин.

Організаторами всієї роботи на селі по удосконаленню і зміцненню колгоспного ладу виступають партійні організації, сільські комуністи. В 1927 р., коли партія розгорнула діяльність по створенню умов переходу до масової колективізації, сільські партійні організації налічували в своїх рядах близько 39 тис. комуністів. А в 1965 р. у колгоспах і радгоспах України працювало понад 420 тис. комуністів. Більшість сільських партійних організацій — це міцні колективи, які вирішують найскладніші питання виробничого і політичного життя.

Дальше піднесення соціалістичного сільського господарства, всемірний розвиток колгоспного села, удосконалення радгоспного виробництва Комуністична партія розглядає як загальнонародну справу, що має першочергове значення для побудови комуністичного суспільства. Уже досягнути в цьому напрямку результати — одне з яскравих проявів послідовного втілення у життя політики партії, виробленої В. І. Леніним, і яка неухильно здійснюється з Жовтня 1917 р.

Є. Я. БЕЗПАЛКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ СІЛЬСЬКИХ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ (1956—1961 рр.)

Після XX з'їзду КПРС масово-політична робота сільських партійних організацій набула різноманітнішого змісту, збагатилася рядом нових форм, стала ще більш дійовим ідейно-виховним засобом. Рішення з'їзду зобов'язували партійні організації «повніше і активніше використовувати всі засоби ідейного виховання — пропаганду, агітацію, пресу, радіо, культурно-освітні організації і заклади, науку, літературу і мистецтво.»¹

Партійні організації України надавали серйозного значення усній політичній агітації, всебічно враховуючи зміни, що відбувалися в житті колгоспного селянства. Внаслідок здійснення культурної революції в побут колгоспників міцно ввійшли газети, журнали, радіо, телебачення. Неухильно зростала кількість газет і журналів, що видавалися на Україні, посилювалася їх роль у комуністичному вихованні трудящих. Якщо в 1956 р. в республіці видавалося 1090 газет, разовим тиражем понад 6 млн. примірників², то в 1961 р. — 3375 газет, тиражем майже 10,5 млн. примірників і понад 100 журналів³. В 1956 р. на Україні стали виходити перші колгоспні друковані багатотиражки. В 1961 р. вони були майже у 2 тис. колгоспів і радгоспів, а разовий тираж їх становив 1356 тис. примірників⁴. Поширення багатотиражних і збільшення тиражу районних, обласних, республіканських і центральних газет та журналів дало можливість партійним організаціям добитися високого ступеня забезпеченості пресою кожного населеного пункту. Так, у Черкаській області в 1960 р. на кожну тисячу чоловік населення припадало 394 примірники газет, тобто в два рази більше, ніж в 1954 р.⁵ Переважна більшість колгоспних дворів одержувала періодичні видання. Наприкінці 1961 р. — на початку 1962 р. у селах республіки нараховувалось 4 587 500 радіоточок та 531 395 радіоприймачів, тобто майже кожний колгоспний двір був радіофікований.

У проведенні усної політичної агітації, основної складової частини ідеологічної роботи партійних організацій, велику роль відігравали кадри агітаторів. Тому партійні організації, керуючись рішеннями XX і XXI з'їздів КПРС, постановами ЦК з ідеологічних питань, звернули увагу на добір, розстановку, навчання і виховання агітаторів.

Значна частина цих кадрів на селі — вчителі, медики та інші представники сільської інтелігенції. Так, у Черкаській області в 1959 р. вчителі становили майже третину загальної кількості агітаторів⁶. У зв'язку з тим, що більшість сільських агітаторів не була безпосередньо зв'язана з виробництвом, райкоми партії, первинні партійні ор-

¹ Резолюції XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на звітну доповідь Центрального Комітету КПРС, К., 1956, стор. 29.

² Газ. «Радянська Україна», 5 травня 1956 р.

³ Ідеологічна робота на новому піднесенні, К., 1961, стор. 28.

⁴ Печать СССР в 1961 г. Статистические материалы, М., 1962, стор. 98.

⁵ Газ. «Черкаська правда», 5 травня 1960 р.

⁶ Партійний архів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 31, од. зб. 203, арк. 13.

ганізації колгоспів і радгоспів проводили для них семінари, де знайомили їх з виробничою діяльністю господарств. Практикувались також кущові семінари агітаторів у передових колгоспах, бригадах і ланках. На Полтавщині лише обком партії протягом 1956—1957 рр. провів 15 семінарів у передових колгоспах області⁷.

Значний вплив на поліпшення політико-агітаційної роботи на селі мало залучення до неї керівних партійних, радянських, господарських працівників та спеціалістів сільського господарства. Зокрема в Черкаській області політичну агітацію в колгоспах і радгоспах у 1959 р. вели 2364 спеціалісти, 4237 партійних, радянських і господарських керівників⁸.

З метою дальшого наближення масово-політичної роботи до життя партійні організації залучили до цієї справи передовиків виробництва. Великих зусиль доклали зокрема партійні організації Черкаської області. Так, у Катеринопільському районі в 1959 р. з 700 агітаторів, що працювали в колгоспах, понад половину становили передовики колгоспного виробництва⁹. Всього на Черкащині у 1959 р. в агітколективах їх налічувалося 8 тис.¹⁰ У Полтавській області кількість таких кадрів агітаторів за період з 1956 по 1961 рр. зросла майже у два рази і дорівнювала 4334 чоловіка¹¹.

Агітатори-передовики знали глибоко виробництво, але не завжди мали достатню загальноосвітню і теоретичну підготовку, що створювало небезпеку звуження, вихолощення політичного змісту агітації. Тому партійні організації стали ширше залучати цих людей до занять у системі політичної освіти. Зокрема, у Київській області в 1961 р. у таких гуртках і семінарах навчалося 50% агітаторів¹². Про те, яку велику допомогу подає їм навчання у мережі партійної освіти, говорив завідуючий молочно-товарною фермою першої комплексної бригади колгоспу ім. Ілліча Новосанжарського району Полтавської області комуніст М. О. Каниюка, який має неповну середню освіту. «Не знаю, чи вийшло б що з моєї агітаційної роботи, якби не політшкола. Правду кажучи, і в газетах не завжди все зрозуміло. То, дивись, слово таке зустрінеш, що його не чув, то партії в країнах заходу такі об'являться, про які ніколи і не знав і не відав. А люди запитують про все. І тут допомагає нам, агітаторам, наш пропагандист Іван Антонович Оборожній. Після його бесід на занятті завжди почуваєш себе впевненіше»¹³.

Ще в 1955 р. у республіці виникли постійно діючі школи агітаторів. Після ХХ з'їзду КПРС ця форма навчання набула дальшого розвитку. Якщо в травні 1958 р. у Черкаській області було 38 тис. шкіл¹⁴, то наприкінці 1959 р. їх стало 176. В області почали створюватись не лише районні, а й кущові та колгоспні школи агітаторів¹⁵. В цілому

⁷ Партійний архів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2050, арк. 56.

⁸ Партійний архів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 31, од. зб. 203, арк. 13.

⁹ Журн. «Комуніст України», 1959, № 5, стор. 79.

¹⁰ Партійний архів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 37, од. зб. 1, арк. 15.

¹¹ Поточний архів Полтавського обкому КП України. Дані про кількісний і якісний склад агітколективів та груп доповідачів партійних комітетів Полтавської області за станом на 1 травня 1961 р.

¹² Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 23, од. зб. 138, арк. 28.

¹³ Газ. «Зоря Полтавщини», 25 листопада 1960 р.

¹⁴ Газ. «Радянська Україна», 8 травня 1958 р.

¹⁵ Партійний архів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 31, од. зб. 206, арк. 24.

по республіці діяло 4 тис. таких закладів, які відвідувало 120 тис. слухачів¹⁶.

Турбота партії про підвищення політичних знань і майстерності агітаторів створювала умови для їх творчих шукань. Вони стали ініціаторами впровадження нових форм масово-політичної роботи. Так, агітатори Хорольського району Полтавської області провадили бесіди, використовуючи дошки показників, дошки пошани та інші засоби наочної агітації, часто безпосередньо на фермах, в рільничих і тракторних бригадах. Бюро Полтавського обкому партії схвалило ініціативу партійних організацій Хорольського району і зобов'язало всі райкоми партії впровадити їх досвід, забезпечивши при цьому регулярне поновлення наочної агітації¹⁷. Ініціативу хорольців підхопили партійні організації інших областей республіки.

Проведення бесід з використанням наочності посилило увагу партійних працівників до випуску оперативного агітаційного матеріалу. Якщо раніше дошки показників в окремих колгоспах тривалий період не поновлювались, то тепер вони стали оформлятися щодаки, а в багатьох артілях навіть щодня. В колгоспах Київської області з метою підвищення дієвості цих засобів партійні організації стали застосовувати озвучені дошки пошани, дошки показників, фотомонтажі тощо. В 1961 р. в області при райкомах партії і первинних організаціях колгоспів були створені спеціальні комісії по наочній агітації¹⁸.

Велику допомогу агітаторам подали будинки і кабінети політичної освіти обкомів і райкомів КП України, які стали справжніми організаторами агітаційно-масової роботи. Значного поширення в республіці набули постійно діючі агітпункти, створені не лише в містах і селах, центральних рільничих і комплексних бригад, але й на тваринницьких фермах.

У здійсненні масово-політичних завдань партійні організації важливу роль відводять клубам, будинкам культури, бібліотекам та іншим закладам. Підкреслюючи велике значення цієї діяльності, В. І. Ленін говорив: «В партійній роботі ми виробили свої навички широкого впливу на маси, але їх треба з'єднати з методами культурно-освітніми...»¹⁹.

Особлива увага була приділена зміцненню матеріальної бази культурно-освітніх закладів на селі. Сільські партійні організації України все частіше почали ставити питання про поліпшення матеріально-побутових і культурних умов на селі. На їх пропозицію багато колгоспів республіки на свої кошти розгорнули будівництво клубів, бібліотек та будинків культури. В Київській області ініціатором цієї справи виступила партійна організація колгоспу «Родина», прибутки якого досягли в 1957 р. 9,6 млн. крб.* За рахунок артілі протягом 1958—1959 рр. було споруджено приміщення для двох клубів у селах Чабани і Лісники, а також типовий шкільний будинок²⁰. Бюро Київського обкому КП України схвалило ініціативу колгоспу і рекомендувало партійним організаціям інших економічно міцних сільгоспартілей поставити це питання на розгляд загальних зборів колгоспників²¹. В 1958 р. в області було побудовано 42 клуби і відкрито 24 нових бібліотеки²².

¹⁶ Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 25.

¹⁷ Газ. «Радянська Україна», 27 травня 1960 р.

¹⁸ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 468, арк. 28.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 401.

* Тут і далі грошові суми даються в старому обчисленні.

²⁰ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 19, од. зб. 29, арк. 9.

²¹ Там же, од. зб. 92, арк. 13.

²² Там же, од. зб. 128, арк. 88.

У лютому 1956 р. бюро Черкаського обкому КП України та облвиконком затвердили план і графік будівництва культурно-побутових установ на 1956—1957 рр.²³ З початку 1958 р. велась підготовка до складання трирічки по розвитку культури в області, а в 1959 р. обком партії і облвиконком затвердили семирічний план соціально-культурного будівництва на Черкащині. За ним, зокрема, передбачалося спорудити 306 і закінчити будівництво 159 клубів та будинків культури, завершити спорудження 103 і побудувати 183 нових бібліотеки, виконати завдання по радіофікації області та ін.²⁴

Схвалений Центральним Комітетом КП України почин партійних організацій Черкащини підтримали й інші області республіки, де також були розроблені п'яти-, семирічні плани соціально-культурного розвитку. Відповідно до них у 1960 р. на Україні здійснювалось будівництво понад 2 тис. клубів і 140 бібліотек²⁵. З 1956 по 1960 рр. у республіці було побудовано понад 5 тис. цих закладів²⁶, що значно зміцнило матеріальну базу культосвітніх установ.

Культосвітня робота у значній мірі залежить від ідейного загартування і ділових якостей кадрів, на які покладено керівництво відповідними закладами. Партійні організації України вжили певних заходів по добору, розстановці, вихованню і навчанню кадрів працівників у цій галузі, підготовка яких проводилась у вищих і середніх спеціальних учбових закладах. Крім того, на цю роботу висувались здібні працівники з числа молоді, що прийшла в сільське господарство після закінчення середньої школи. Були організовані курси масовиків, диригентів духових оркестрів та оркестрів народних інструментів, керівників хорових і драматичних колективів. У Полтавській області на міжрайонних та обласних курсах лише за 1956—1957 рр. було підготовлено 500 керівників гуртків художньої самодіяльності²⁷, пройшли також перепідготовку завідувачі колгоспними і сільськими клубами та бібліотеками. Все ж у справі добору, розстановки і виховання кадрів для сільських культосвітніх установ виявилось багато недоліків. У республіці спостерігалась плінність цієї категорії працівників. Так, у Черкаській області в 1959 р. було замінено 25% завідуючих клубами²⁸, в Київській за 1960 і шість місяців 1961 р. звільнено 40% працівників як таких, що не справились з роботою²⁹. В 1961 р. на Україні лише 18,9% завідуючих сільськими клубами мали спеціальну середню освіту³⁰.

В діяльності культосвітніх установ на селі особливо велику роль відігравала участь громадськості. Найбільш популярною формою залучення громадськості до керівництва цією роботою стали ради клубів та бібліотек, до яких, крім завідуючого, обиралися передовики колгоспного виробництва, активні учасники художньої самодіяльності, партійні, радянські, господарські працівники та представники сільської інтелігенції. Лише в бібліотеках республіки в 1960 р. працювало понад 46 тис. активістів³¹.

²³ Партійний архів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 18, од. зб. 12, арк. 9—27.

²⁴ Там же, оп. 29, од. зб. 245, арк. 91.

²⁵ Журн. «Комуніст України», 1960, № 1, стор. 39.

²⁶ Журн. «Комуніст України», 1960, № 7, стор. 19.

²⁷ Партійний архів Полтавського обкому КП України, ф. 15, оп. 1, од. зб. 2050, арк. 58.

²⁸ Партійний архів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 37, од. зб. 7,

арк. 77.

²⁹ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 23, од. зб. 138, арк. 28.

³⁰ Журн. «Комуніст України», 1962, № 5, стор. 57.

³¹ Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 226.

Цікаво будувала свою роботу рада Валявського сільського клубу Городищенського району на Черкащині. За 6 місяців 1960 р. у клуб було прочитано 40 лекцій, з якими виступали не лише вчителі, спеціалісти сільського господарства, але й передовики виробництва — краща ланкова колгоспу Катерина Гаркуша, доярка Ганна Ганзенко та ін. Рада організувала цікаві тематичні вечори. Агіткульбригада виступала з концертами не тільки в клубі, але й на тваринницьких фермах, у полі³².

У багатьох сільських і колгоспних клубах республіки регулярно велися «книги-літописи» та календарі трудової слави, влаштовувались вечори по пропаганді передового досвіду, проводились вечори трудової слави, дні спеціалістів сільського господарства, тваринників, механізаторів, кукурудзководів тощо. В ряді цих закладів були створені куточки і кімнати передового досвіду, атеїзму та ін.

Під час підготовки до святкування 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції за рішенням ЦК КП України в першій половині 1957 р. в республіці було проведено громадський огляд роботи клубів, бібліотек і червоних кутків. В дні огляду з ініціативи козіївських культосвітніх працівників (Харківська область) при клубах створювались перші музеї та музейні кімнати, які сприяли пропаганді досягнень нашої країни за 40 років. Ця ініціатива знайшла широку підтримку з боку партійних організацій республіки, і в результаті у 1960 р. на Україні при культосвітніх закладах працювало 259 музеїв і музейних кімнат³³.

Значну допомогу подавали колгоспним і сільським музеям державні історичні, краєзнавчі та меморіальні музеї республіки. Протягом 1960 р. 87 з них створили 1264 пересувні виставки для обслуговування сільського населення³⁴. Було організовано також пересувні музеї, обладнані кіноапаратурою та наочним приладдям для ілюстрування лекцій, бесід, тематичних вечорів.

Важливе місце у роботі сільських і колгоспних клубів належить гурткам художньої самодіяльності. У 1960 р. у 117 тис. самодіяльних колективів республіки при клубах, будинках та палацах культури брало участь понад 2 млн. чоловік³⁵.

Дедалі зростає роль колгоспних і сільських бібліотек. У практику їх роботи міцно ввійшли такі форми пропаганди книг, як створення книжкових вітрин, списків рекомендованої літератури, голосні читки творів радянських і зарубіжних письменників, колективне обговорення прочитаної літератури, тематичні бібліографічні огляди та ін. З метою наближення книг до читача організувались пересувні бібліотеки на польових станах, у бригадах і на фермах. З допомогою громадських книгонош література доставлялась на квартири літніх колгоспників.

Особливо посилилась діяльність бібліотек після XXI з'їзду КПРС. Центральний Комітет партії 22 вересня 1959 р. прийняв постанову «Про стан і поліпшення бібліотечної справи в країні», де відзначалося, що ці заклади проводять значну роботу по пропаганді книг, сприяють підвищенню загальноосвітнього, політичного, культурного, науково-технічного рівня трудящих, подають практичну допомогу партійним організаціям у комуністичному вихованні радянських людей.

Поряд з цим у постанові вказувалось, що деякі бібліотеки працюють у відриві від життя, слабо пропагують літературу, в зв'язку з чим значна частина населення залишалась поза бібліотечним об-

³² Газ. «Черкаська правда», 19 липня 1960 р.

³³ Журн. «Комуніст України», 1960, № 7, стор. 19.

³⁴ Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 227.

³⁵ Газ. «Правда України», 1 липня 1960 р.

слуговуванням, не одержувала необхідної допомоги у самостійній роботі над книгою. Центральний Комітет КПРС зобов'язав партійні, радянські, профспілкові і господарські органи вжити належних заходів для докорінного поліпшення діяльності бібліотек, для повнішого використання книги у вихованні комуністичних якостей в кожній радянської людини.

Відповідно до цього Центральний Комітет КП України 28 січня 1960 р. прийняв постанову «Про стан і заходи по поліпшенню бібліотечної справи в Українській РСР». Рішення партії широко обговорювались в обкомах, райкомах та первинних партійних організаціях, які намітили конкретні заходи щодо кращого бібліотечного обслуговування трудящих. Так, Київський обком партії передбачав даліше будівництво приміщень для бібліотек, збільшення обсягу книжкового фонду, створення бібліотечних філій в невеликих населених пунктах з тим, щоб у найближчі два-три роки кожне селище, кожна сім'я обслуговувались бібліотеками³⁶.

Виконуючи постанови ЦК КПРС та ЦК КП України, бібліотечні працівники стали ширше запроваджувати різноманітні методи роботи з читачем — читачькі конференції, вечори запитань і відповідей на літературні теми тощо. Значна частина бібліотек на Україні влаштувала відкритий доступ до книжкових полиць. У Полтавській області за цим методом у 1960 р. працювало 277 бібліотек.

Велику і різноманітну діяльність по комуністичному вихованню колгоспників розгорнула Красногорівська сільська бібліотека Великобогачанського району Полтавської області. Вона обслуговувала чотири села. В трьох з них були організовані пункти книговидачі, де провадилась також масова робота з читачами. На всіх тваринницьких фермах працювали бібліотеки-пересувки. Колгоспників похилого віку, а також хворих обслуговували книгоноші з учнів старших класів. Це дозволило охопити книговидачею майже кожний колгоспний двір.

Особлива роль у масово-політичній роботі на селі належить лекційній пропаганді, яка є важливим засобом комуністичного виховання трудящих і дає можливість партійним організаціям оперативно реагувати на злободенні питання внутрішнього і міжнародного життя, активно впливати на формування марксистсько-ленінського світогляду радянських людей.

Після XX з'їзду КПРС відбувся процес перебудови лекційної пропаганди. Зосередження цієї важливої ділянки ідеологічної роботи в товаристві «Знання» дало позитивні наслідки. Велике значення для дальшого розмаху і поліпшення якості лекційної пропаганди мала постанова ЦК КПРС від 27 серпня 1959 р. «Про заходи по поліпшенню роботи Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань»³⁷. Центральний Комітет, вказуючи на необхідність дальшого наближення цієї справи до життя, передбачав створення лекторських груп безпосередньо на підприємствах, у колгоспах і радгоспах.

Виконуючи рішення XX і XXI з'їздів партії, а також постанови ЦК КПРС, партійні організації України значно підвищили вимоги до лекторських кадрів, створили необхідні умови для їх кількісного і якісного зростання. У цілому в республіці кількість сільських лекторів, членів товариства «Знання» за період з 1 січня 1957 р. по 1 січня 1962 р. збільшилась з 55,5 до 209,9 тис. чоловік³⁸. До нього стали

³⁶ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 236, арк. 7.

³⁷ Справочник партійного работника, вып. 3, М., 1961, стор. 470—477.

³⁸ Довідка про роботу Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР. К., 1961, стор. 10; Поточний архів Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, Огляд виконання плану діяльності Товариства за 1961 р., стор. 17.

ширше залучатись спеціалісти сільського господарства, передовики і новатори виробництва. Була проведена відповідна робота по зміцненню складу лекторських груп партійних комітетів.

Позитивно вплинули на розвиток лекційної пропаганди на селі також організовані обкомами і райкомами партії виїзди кваліфікованих пропагандистів з обласних і районних центрів у колгоспи, обмін лекторами між сусідніми районами і колгоспами.

Велика організаторська робота, проведена партією, сприяла збільшенню кількості прочитаних лекцій, яка лише за 1960 р. зростає на 600 тис. і становила 2700 тис.³⁹, а також піднесенню їх ідейно-теоретичного рівня. У 1961 р. на Україні було проведено 3300 тис. лекцій, тематичних вечорів та усних журналів⁴⁰. У лекційній пропаганді провідне місце стали займати питання марксистсько-ленінської теорії. У республіці значна увага приділялась лекціям з історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії та політичної економії.

Особливо велику популярність завоювали університети сільськогосподарських знань, школи та інститути передового досвіду. Разом з цикловими лекторіями ці форми пропаганди давали можливість всебічно враховувати рівень підготовки і запити трудящих, які працювали в різних галузях сільського господарства. В республіці була створена широка мережа обласних, районних і колгоспних шкіл передового досвіду окремо для механізаторів, кукурудзоводів, тваринників тощо. Лише в Черкаській області в 1961 р. працювало понад тисячу таких шкіл, де навчалось близько 40 тис. трудівників села. На відміну від циклових лекторіїв в університетах сільськогосподарських знань, інститутах і школах передового досвіду поряд з читанням лекцій проводились практичні заняття слухачів безпосередньо в колгоспах і радгоспах.

Після ХХІ з'їзду КПРС великого поширення набула така форма комуністичного виховання трудящих, як університети культури, що стали важливим засобом масової пропаганди комуністичної ідеології. У 1960 р. у Київській області широкою популярністю користувались цикли «Жити і працювати по-комуністичному», «Образотворче мистецтво», «Музика і література», «Театри і кіно», «Найновіші досягнення науки і техніки», «Наука і релігія» та ін.⁴¹

До керівництва університетами і школами культури були залучені громадські ради, а для координації їх діяльності обкоми і райкоми партії створили обласні, районні ради, в багатьох випадках очолені діячами літератури і мистецтва. Університетів і шкіл культури у 1960 р. на Україні нараховувалось 700, а в 1961 р.— понад 1800, з них 800 — на селі.

Вони стали широко використовувати такі активні методи пропаганди, як семінари, диспути, відкриті бесіди; екскурсії в музеї, планетарії, на передові підприємства, в колгоспи і радгоспи; зустрічі з провідними вченими, діячами літератури, мистецтва, передовиками виробництва; колективне відвідування з наступним обговоренням виставок, концертів, спектаклів, кінофільмів.

Масово-політична робота на селі стала важливим фактором комуністичного виховання трудящих.

³⁹ Ідеологічна робота на новому піднесенні, стор. 189.

⁴⁰ Журн. «Комуніст України», 1962, № 3, стор. 13

⁴¹ Партійний архів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 146. арк. 96.

Г. Ф. ЧМИГА

З ІСТОРІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОМУН НА УКРАЇНІ

В історії соціалістичної перебудови сільського господарства в нашій країні значну роль відіграли комуні. Проте, в історико-партійній літературі дуже слабо висвітлено питання діяльності комун. До того ж, в окремих працях комуні розглядаються односторонньо, негативно, як господарства напівнатурального споживчого типу, де не було місця для особистої матеріальної зацікавленості¹. Так, В. Г. Венжер будівництво комун в нашій країні ототожнює з вченням соціалістів-утопістів, стверджуючи, що «стійких виробничих успіхів комуні того часу не мали і не могли мати, оскільки для подібного роду господарських утворень були відсутні відповідні економічні умови»². Проте це твердження безпідставне, воно суперечить конкретним фактам історії розвитку сільськогосподарських комун в СРСР, в тому числі і на Україні. В даному повідомленні на основі порівнювального аналізу різних форм колективних господарств України в 20-их роках робиться спроба розкрити деякі сторони розвитку комун.

Радянська коммуна народилася в результаті творчості народних мас, пробуджених Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Комуна, як і артіль та товариство по спільному обробітку землі (ТСОЗ), створювалася на добровільних началах шляхом об'єднання дрібних одноосібних селянських господарств.

Сільськогосподарські комуні на Україні, як і в РРФСР, виникли одночасно з іншими формами колективних об'єднань вже наприкінці 1917 — на початку 1918 р. Проте, питома вага їх серед інших колективів була незначна. Комуні об'єднували в основному найбідніших селян, які були найменше забезпечені засобами виробництва. Середняки в комунах становили незначний процент, вони переважно вступали в ТСОЗи і сільгоспартілі. У переважній більшості члени комуні були активними учасниками жовтневих подій 1917 р. і громадянської війни. Організаторами перших колективних господарств були наймити, бідняки, солдати-фронтовики.

Під час громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції більшість комун на Україні було знищено, зруйновано, підірвано їх матеріально-технічну базу, винищено і розпорошено кадри. Після вигнання білогвардійців та інтервентів комуні відроджувались, розвивались і вдосконалювались. Комунари відкидали все те, що не витримало життєвого іспиту. Змінилась перш за все оплата праці. В перші роки в комунах прибутки розподілялися порівну між членами колективу, незалежно від кількості і якості праці кожного з них. Комунари прагнули здійснити при цьому принцип комунізму «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах». Цей принцип не можна було здійснити в умовах розрухи, відсталості дрібнотоварного селянського господарства, яке оточувало ці маленькі островці — комуні. При розподілі продуктів харчування і продовольчих товарів виходили не з дійсних потреб комунарів, а з тих мізерних можливостей, які мало господарство.

¹ История советского крестьянства и колхозного строительства. Материалы научной сессии, М., 1963, стор. 439—440.

² В. Г. Венжер. Колхозный строй на современном этапе, М., 1966, стор. 19.

Проте зрівнялівка спочатку мала місце не лише в комунах, а й в сільгоспартілях і ТСОЗах, де впроваджувався в основному ідоцький принцип розподілу прибутків. Недоліки зрівнялівки стали особливо проявлятися в міру економічного зміцнення колективних господарств і росту товарної продукції в них. Колективні господарства почали шукати більш раціональні форми розподілу продуктів, а передові члени цих колективів вимагали ліквідувати зрівнялівку і замінити її розподілом по праці.

У відбудовний період частина колективних господарств перейшли на новий метод оплати праці — по труду. У 20-их роках це питання обговорювалося і в комунах. Так, в комуні «Гвардія Ілліча» с. Михайло-Даріївки Миколаївського повіту Одеської губернії уже в лютому 1923 р. в інструкції про внутрішній розпорядок, схваленій на загальних зборах, вказувалось, що розподіл провадиться наприкінці звітного року, по виявленню умовно-чистого прибутку господарства, який визначався після відрахування різних витрат (амортизація сільськогосподарського реманенту, будівель, робочої худоби; купівля посівматеріалу, пального; витрати на найом спеціалістів сільського господарства — агрономів, садоводів, рахівників). З умовно-чистого прибутку вираховувалися також загальні витрати (оренда; податок на прибуток комуні; членські внески в ОКС*; прання білизни; утримання дітей, стариків, учителів, дитячих ясел, клуб, газети та ін.), а також відраховувалися кошти в неподільний і запасний капітал, у культфонд.

Для оплати членам комуні була встановлена норма виробітку, яка визначалася витраченою працею та її якістю і розрахунки велися у робочих марках (одна робоча марка прирівнювалася до однієї робочої години).

Суму, призначену до розподілу, ділили на загальну суму робочих марок, вироблених всіма членами, і далі помножували на число марок, вироблених кожним окремо³.

Марочна система поширилась і в інших комунах. Так, норми виробітку були встановлені в комунах «Плуг і Молот» с. Чепель Ізюмського округу Харківської губернії, «Жовтневі зорі» с. Д'ячково Диканського району на Полтавщині, ім. Леніна Синельниківського району Катеринославської губернії та в інших комунах України. З року в рік все більше комун переходили на новий метод розподілу по праці і напередодні суцільної колективізації майже всі комуні впровадили оплату по відрядній роботі. Тарифну і відрядну оплату ввели 58,5% комун, 55,2% сільгоспартілей і 37,6% ТСОЗів України, а в цілому по Союзу оплата праці по цій системі була впроваджена в 75,8% комун, 57,4% артілей і 36,4% ТСОЗів⁴.

Відмова від зрівнялівки і впровадження принципу особистої заінтересованості були кроком вперед по шляху удосконалення комуні як вищої форми колективного господарства. Він не змінював суті комуні, оскільки зберігалася її основна відміна від інших форм колективних господарств — усупільнення всіх засобів виробництва, відсутність особистого підсобного господарства. В залежності від ступеня усупільнення засобів виробництва йшов процес нагромадження капіталів за рахунок відрахувань від прибутків. В 1927 р. нагромадження капіталу в комунах становило 37% від річної суми умовно-чистого прибутку⁵.

* Окружна секція сільськогосподарських колективів.

³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, ч. 1, К., 1962, стор. 330—335.

⁴ Сдвиги в сільському господарстві между XV і XVI партійними съездами. Статистическое сведения по сільському господарству СССР за 1927—1930 г., М.—Л., 1931, стор. 61.

⁵ Укрколхоз. Колхозное строительство на Украине. Харьков. 1929, стор. 16.

Нагромадження всередині господарств на одну десятину землі по кожній із форм господарств становили: у комунах — 11 крб., в артілях — 8 крб. і в ТСОЗах — 1,2 крб.⁶

Більше нагромадження капіталів спостерігалось саме в комунах. Це пояснювалось насамперед тим, що в них не було такого розпорощення коштів, як в інших колективних об'єднаннях. Якщо в артілях і ТСОЗах багато уваги приділялося особистому присадибному господарству, витрачалось на нього і коштів і робочої сили, то в комунах всі сили і кошти зосереджувалися на громадському виробництві.

В комунах завдяки повному усуспільненню всіх засобів виробництва, розмір громадського майна був в три рази більший, ніж в артілях і в 12 раз більше, ніж в ТСОЗах. Теж саме можна сказати і про неподільний капітал колективних господарств. Так, у 1927 р. неподільний капітал в комунах становив 48,2%, в артілях — 30,9% і в ТСОЗах — 23,7% від загальної суми суспільних капіталів. Неподільний капітал в комунах був значно вищим, ніж в інших колективних господарствах також і в абсолютних розмірах, який наприкінці 1927 р. в комунах був майже в чотири рази більше, ніж в артілях і понад шість раз більше, ніж в ТСОЗах (в обчисленні на десятину землі). Ріст неподільного капіталу свідчив про те, що громадське господарство комун розвивалося значно інтенсивніше за всі інші форми колективних господарств.

Значну роль в успішному розвитку громадського господарства всіх форм колгоспів відіграло державне і кооперативне кредитування їх. Кредити становили значну питому вагу в загальній сумі колективних коштів; в ТСОЗах — 76,3%, в артілях 50,1% і в комунах — 40,4%⁷. Таким чином, комуні в основному розраховували на свої кошти.

Як за своїми розмірами, так і складом організації виробництва господарства комун були економічно сильнішими виробничо-господарськими одиницями за інші. Особливо треба відзначити організацію рільництва, яке провадилось на основі впровадження агротехніки і насамперед правильних сівозмін. В більшості комун були встановлені багатопільні сівозміни, в них переважали пропашні культури.

В комунах була значно вища і продуктивність праці і товарність. За період з 1 червня 1928 р. по 1 червня 1929 р. колективними господарствами України було продано державним і кооперативним організаціям зерна (в % до валового збору): ТСОЗами — 37,4%, артілями — 40%, комунами — 63,1%⁸.

Висока культура землеробства і міцність господарства комун завойовували все більший авторитет серед навколишніх селянських господарств. Комуни, як і артілі і ТСОЗи, надавали односібникам допомогу машинами, реманентом, продавали племінну худобу, сортове насіння, переробляли сільськогосподарські продукти та ін. Так, у 1927 р. було відпущено колективними господарствами (на Україні в цей час було 2180 артілей, 3894 ТСОЗів і 242 комуни) селянам сортового насіння озимої пшениці 278 921 пуд, з них комунами — 108 860 пудів і артілями — 170 061 пуд, перероблено близько 6 млн. пудів зерна, в тому числі в комунах понад 3 млн. пудів, артілях — близько 2,7 млн. пудів. Продано молодняка племінних свиней понад 15 тис. голів, в основному комунами⁹. Про це свідчать і інші дані річних звітів за 1928 р., 1929 р. В сфері впливу кожної комуні було майже в два рази більше селянських господарств, ніж в артілях, і в п'ять раз більше,

⁶ Укрколхоз. Колхозное движение на Украине. Харьков, 1929, стор. 77.

⁷ Колхозы в 1929 году. Итоги сплошного обследования, М., 1931, стор. 135.

⁸ Там же, стор. 115.

⁹ Укрколхоз. Колхозное движение на Украине, стор. 22.

ніж в ТСОЗах¹⁰. Проте комуні не тільки надавали одноосібникам матеріальну допомогу, вони провадили серед них велику масово-політичну роботу, особливо по колективізації. Господарства комун стали школою будівництва соціалізму на селі. Після XV з'їзду партії (грудень 1927 р.) в комуні стали організовуватися екскурсії селян з навколишніх сіл. Ксаверівську комуну на Житомирщині протягом п'яти років відвідало понад 50 тис. чоловік. В ободівській комуні ім. Котовського в 1929 р. побувало близько 10 тис. чоловік. Навколо кожної комуні було створено по кілька колективних господарств. А в роки суцільної колективізації вони були центром підготовки кадрів, які партія направляла на керівну роботу в сільгоспартілі.

Успіхи, досягнуті комунами у виробництві, їх авторитет серед селянства відзначалися урядовими нагородами. Перша з комун у 1928 р. удостоєна урядової нагороди — ордена Трудового Червоного Прапора, була Ксаверівська ім. 5-річчя Жовтневої революції.

Комуні були і організаційно міцнішими за інші соціалістичні господарства. За даними перереєстрації колгоспів України за рік (з 1.X 1925 р. по 1.X 1926 р.) питома вага господарств, що розпалися по окремих формах, становила по комунах 8,6%, артільях — 26,8%, ТСОЗах — 20%. Комунари несли в селянські маси і нову культуру. Більшість господарств мали свої культурно-побутові установи — школи, гуртки по ліквідації неписьменності, клуби, дитячі садки і ясла, їдальні, пральні. Підвищився і культурний рівень комунарів, особливо жінок. Жінки брали активну участь в діяльності колективу. В 1929 р. жінок в органах управління налічувалось в ТСОЗах 3,9%, сільгоспартільях — 7,3%, а в комунах — 14,2%¹¹.

Незважаючи на свої позитивні якості, коммуна в силу ряду причин ніколи не була масовою формою організації селянства і тим більше в роки суцільної колективізації. Комуні не можна було визначити основною формою колгоспного руху, по-перше, тому, що перехід до комуні, де усупільнювалися не тільки основні, а всі засоби виробництва, був би дуже ризиким і більшість селян не погодилася б туди вступати. По-друге, для комун потрібна була велика матеріальна база для повного усупільнення всіх засобів виробництва, якої в наявності тоді на селі не було. По-третє, для керівництва складним господарством комун необхідні були досвідчені кадри організаторів, яких на той час не вистачало. Таким чином, незважаючи на те, що комуні відіграли позитивну роль, вони не могли бути основною формою колгоспного будівництва в період суцільної колективізації, не можна було штучно форсувати перевод артільей і ТСОЗів на становище комун. Досвід колгоспного будівництва в СРСР показав, що там, де це мало місце, воно приносило лише шкоду.

Завданням суцільної колективізації більш всього відповідала сільськогосподарська артіль. Рішенням партії артіль і була визначена основною формою об'єднання одноосібників.

¹⁰ Укрколгосп. Будівництво колгоспів на Україні. Харків, 1929, стор. 54—55.

¹¹ Колхозы в 1929 г., стор. 154—155.

З історії українсько-вірменських зв'язків

Д. О. ГАЛУСТЯН, В. К. ВОСКАНЯН

ТВОРЧА СПІВДРУЖНІСТЬ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ ТА ВІРМЕНІЇ

Історичні зв'язки вірмен з Україною та Росією беруть свій початок з часів Київської Русі та існування стародавньої вірменської державності. Тогочасний світ був свідком величезного пам'яництва на Північ, яке почали вірмени, рятуючись від варварських навал, спустошливих воєн і тяжкого багатовікового чужоземного панування.

Користуючись покровительством руських князів і доброзичливістю місцевого населення, вірменські біженці оселялися на своїй другій батьківщині, створювали громади, будували церкви, діставали права та привілеї. На території України виникли численні вірменські поселення або колонії, мешканці яких зближувалися з місцевим населенням, не розриваючи зв'язку з батьківщиною. Колоністи швидко включалися в економічне та культурне життя, займалися рільництвом, тваринництвом, ремеслами, торгівлею, брали участь у політичному житті країни та захисті її кордонів від частих нападів ворожих держав.

У XIV—XVII ст., коли Вірменія переживала найтяжчі часи своєї довгої історії, на території Русі, України та Польщі ніби відроджується матеріальне та культурне життя стародавнього цивілізованого народу. Про це свідчать численні факти виникнення на Україні вірменських шкіл, скрипторіумів, друкарень і книгодрукування, художніх майстерень і театрів. Все це відбувалося, насамперед, завдяки братнім народам, їх людському й сприятливому ставленню, завдяки взаєморозумінню, спільній творчій праці та взаємодопомозі.

Вірменські колонії, найчисленніші на Україні, були не лише осередками, що продовжували національне самобутнє життя вірмен, але й вогнищами дружби й багатовікових історичних зв'язків. Не можна не згадати мудрих слів нині покійного академіка АН Української РСР І. П. Крип'якевича, сказаних на науковій конференції, присвяченій 350-річчю заснування вірменської друкарні у Львові: «Вірмено-українська дружба — рідкісне явище міжнародного масштабу. Два народи різного етнічного походження, різної мови, різних культурних традицій, віддалені один від одного сотнями кілометрів, знайшли в своєму минулому загальні елементи і продовжують розвивати їх в умовах загальної приналежності до могутнього Радянського Союзу»¹.

Історики України та Вірменії здійснили велику роботу по вивченню багатовікових зв'язків братніх народів. Ще в 1954 р. до ювілею 300-річчя воз'єднання України з Росією Академія наук Вірменії опублікувала збірник праць «Велика дружба». До цієї книги були включені цікаві статті А. М. Акопяна «Непорушна дружба радянських народів», А. О. Марухяна «Економічний та культурний розквіт Радянської України», П. Т. Гудзенка «Братерська допомога російського народу українському народу в 1648—1654 рр.», Д. І. Мишка «Економічні,

¹ «Вестник архивов АН Арм. ССР», 1966, № 3, стор. 187.

політичні та культурні зв'язки між Україною та Росією в XV—XVII ст.». До цього збірника увійшли також і цінні статті про вірмено-українські зв'язки. Так, Є. П. Кирилук виступив із статтею «Україно-вірменські літературні зв'язки», К. Н. Григорян — «Два поети» (про Павла Тичину та Йоаннеса Йоаннісяна), С. А. Манукян — «Україна у вірменській радянській поезії», М. О. Мурадян — «З історії вірмено-українських музикальних зв'язків», Л. С. Хачикян — «Вірменські колонії на Україні в XVI—XVII ст.», А. С. Анасян — «Відголоски битв при Хотині (1621 р.) у вірменських джерелах» та ін. Ці статті стали цінним вкладом у науку і знаменували початок співробітництва вчених по вивченню історичних зв'язків між народами нашої Радянської батьківщини.

З метою встановлення ділових наукових контактів з науковцями України в 1955 р. у Київ і Львів був відряджений представник Інституту історії АН Вірменської РСР В. К. Восканян, якого гостинно прийняли історики України. Вони висловили готовність взятися за дослідження історії вірменських поселень та дружби двох братніх народів. Активно почав працювати в цій галузі академік І. П. Крип'якевич, який ще 60 років тому звернув увагу істориків на стародавні дружні традиційні зв'язки українців і вірмен у Львові. Будучи директором Інституту суспільних наук АН Української РСР, І. П. Крип'якевич чимало зробив для вивчення історії вірменських поселень на Україні, для узагальнення відомостей про взаємини українців і вірмен.

У вересні 1958 р. виявилися вже перші наслідки цієї роботи: була підготовлена і надрукована в «Известиях АН Арм. ССР» стаття В. В. Грабовецького й Н. К. Кривоноса про вірменську колонію XV—XVIII ст. у Львові, були розроблені інші невеликі теми. Велика дослідницька робота була проведена істориками Вірменії.

З метою встановлення і зміцнення безпосередніх контактів між істориками двох братніх республік у жовтні 1959 р. було вирішено провести першу спільну наукову сесію в Єревані. В роботі цієї сесії взяли участь представники Інституту історії АН УРСР, Архівного управління Української РСР, Інституту суспільних наук та інших науково-дослідних установ України — І. І. Слинько, Л. А. Попова, М. К. Івасюта, В. В. Грабовецький, Я. Д. Ісаєвич, Г. С. Сизоненко та ін. На сесію були надіслані тексти доповідей І. П. Крип'якевича і старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук Є. А. Яцкевича.

Приїзд в Єреван українських учених викликав великий інтерес наукової громадськості. Прочитані на сесії доповіді були свідченням проведеної великої важливої роботи. Українські вчені використали матеріали, написані українською, польською, німецькою й латинською мовами, що протягом століть зберігалися в архівних фондах Львова і Києва, а також численні вже опубліковані документи, подавши, таким чином, ученим Вірменії значну допомогу в дослідженні численних вірменських колоній. Завдяки цьому були виявлені цікаві факти життя стародавніх вірменських колоній, їх соціально-економічного й правового становища, час переселення вірмен і заснування поселень, досліджені торговельні й культурні зв'язки з іншими країнами й народами, рівень ремісничього виробництва, розвиток їх матеріальної й духовної культури.

Тимчасом вірменські науковці, використовуючи джерела вірменською мовою, висвітляли нові факти історії стародавньої Русі та України, визвольної боротьби, участі козацтва в боротьбі проти татаро-турецьких набігів, життя стародавніх міст України, Криму, Польщі взаємини українців, поляків, вірмен та інших національностей.

Сесія показала величезну роль координації наукової роботи істориків обох республік по вивченню радянського періоду. Матеріали сесії свідчили про наявність багатючих джерел з питань участі вірмен у революційному русі, в боях за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, у Великій Вітчизняній війні, в соціалістичному та комуністичному будівництві. В доповідях, представлених на сесії, були розкриті широкі культурні зв'язки братніх народів, особливо в новий та радянський період, коли відбувається бурхливий процес зближення народів. Разом з тим сесія показала, що проведена робота є лише початком великого й плідного співробітництва вчених України та Вірменії. На сесії було намічено продовжувати цю роботу, розширювати її, запланувати нові тематику й аспекти досліджень, координувати діяльність наукових історичних закладів, підготувати й провести на Україні другу спільну сесію.

Нова сесія відбулася в 1962 р. у Києві та Львові. На цій сесії було заслуховано близько 30 доповідей і повідомлень.

Матеріали обох наукових сесій — 46 доповідей і повідомлень з різних питань історії вірмено-українських відносин були опубліковані в двох збірниках². У статтях А. Б. Арутюняна й К. Б. Удумяна «Братерське співробітництво і дружба українського та вірменського народів у період розгорнутого будівництва комунізму», К. Б. Удумяна «Соціалістичне змагання трудящих Києва та Єревана», Г. І. Ковальчака й П. П. Семилетова «Економічні зв'язки Львівського та Івано-Франківського економічних районів з Вірменською РСР» історики обох республік підняли й висвітлили такі актуальні й важливі політичні проблеми, як закономірності й шляхи розвитку дружби та співробітництва українського й вірменського народів, багатовікова історія яких була нерозривно зв'язана з великим російським народом, його революційною боротьбою, з соціалістичним і комуністичним будівництвом.

Велику увагу приділили дослідники питанням участі вірменського і українського народів у революційному русі, а також їх спільної боротьби за перемогу Радянської влади на Україні та у Вірменії, бойової співдружності українців і вірмен у роки Великої Вітчизняної війни. У статті В. А. Аветисяна «Про вірмено-українські зв'язки в революційному русі кінця XIX — початку XX століть» наведено численні цікаві факти, що свідчать про тісні зв'язки більшовицьких організацій і революційного руху України, Закавказзя та Вірменії.

У статтях А. Н. Мнацаканяна «З історії спільної боротьби синів українського та вірменського народів за перемогу Радянської влади на Україні та у Вірменії», «Сини українського народу в боротьбі за перемогу соціалістичної революції на Кавказі (1917—1921 рр.)» на багатому фактичному матеріалі висвітлено таку важливу проблему як взаємодопомога народів СРСР у боротьбі за створення суверенних національних радянських республік.

Дружба народів СРСР ще більше зміцніла на фронтах Великої Вітчизняної війни, в період всенародного партизанського руху, коли вірмени й українці пліч-о-пліч боролися проти німецько-фашистських загарбників. Ці питання знайшли відображення в статтях І. І. Слїнька «Бойова співдружність українського та вірменського народів у партизанській боротьбі проти фашистських окупантів», С. В. Хармандаряна «З історії бойової співдружності народів Союзу РСР у роки Великої Вітчизняної війни» та Є. М. Халаяна «Участь синів вірменського

² «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961; «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965.

народу в боях на Україні в 1941—1945 рр.», «Участь вірмен у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».

Давню історію мають культурні зв'язки між українським і вірменським народами. Ця проблема висвітлюється в статті В. Е. Шубравського «Відгуки вірменської громадськості на шевченківські ювілеї 1911 та 1914 рр.», де автор підкреслює, що прогресивні діячі вірменської культури бачили в творчості Шевченка близькі їм ідеї боротьби за національне та соціальне розкріпачення.

Іншими за характером і змістом стали культурні зв'язки між українським і вірменським народами в роки Радянської влади. Вони висвітлені в статтях Г. М. Шевчука та Р. Ф. Кирчева. В них показано, як внаслідок культурного співробітництва відбувається активний процес утворення єдиної загальнонародної комуністичної культури.

Вірменські та українські дослідники не обмежилися вивченням зв'язків і відносин двох народів у новий і новітній період. Значне місце у збірниках присвячено проблемам україно-вірменських відносин у стародавній та середньовічній періоди, які досі не досліджувалися радянськими істориками і спотворювалися в буржуазній історіографії.

Великий інтерес становлять статті, що висвітлюють найдавніший період зв'язків українського та вірменського народів, зокрема часів до і після виникнення Київської Русі — академіка АН Вірменської РСР С. Т. Єремяна «Про деякі історико-географічні паралелі в «Повісті временних літ» і «Історії Тарона» Йоанна Маміконяна та М. Ю. Брайчевського «До питання про російсько-вірменські зв'язки в період утворення Київської Русі».

В статті Л. М. Меліксет-Бека «З історії вірмено-українських відносин» піднімаються актуальні проблеми історичних дружніх зв'язків українського та вірменського народів, а в статті В. К. Восканяна «Давня Русь і Україна в долі вірмен» розкривається важлива роль Давньої Русі та України в історії вірменських переселенців, які знайшли свою другу батьківщину на територіях братніх народів.

Живучи в містах Західної України, вірмени мали найтісніші контакти з місцевим населенням. Економічні зв'язки та боротьба вірменських і українських нецехових ремісників проти феодалних обмежень, а також взаємний інтерес обох народів до культурної спадщини минулого простежуються в цікавій статті Я. Д. Ісаєвича «До питання про вірмено-українські зв'язки на західноукраїнських землях (XV—XVII ст.)».

Цінний матеріал про дружбу вірменського та українського народів міститься в статті Ф. П. Шевченка «Вірмени в українському козацькому війську». Аналізуючи прізвища, імена та прізвиська осіб, згадуваних у «Реєстрі всього війська Запорізького», складеного в 1649 р., та в інших матеріалах, автор статті визначив наявність вірмен у запорізькому війську.

В історичній літературі зовсім не висвітлювалось життя вірмен у Закарпатті. Цю прогалину заповнила стаття І. Г. Шулги «З історії зв'язків Закарпаття з Вірменією», де простежується історичний розвиток зв'язків вірмен із Закарпаттям.

Одним з аспектів проблеми вірмено-українських відносин є історія вірменських поселень на західноукраїнських землях, питання, що посилено розробляється українськими та вірменськими вченими.

Тут слід, насамперед, відзначити групу статей, що висвітлюють історію життя вірмен у Львові, зокрема статтю академіка І. П. Крип'якевича, присвячену питанню виникнення вірменської колонії у Львові.

Великим досягненням у справі вивчення історії вірменської колонії у Львові в першій половині XVII ст. слід вважати й ряд статей Н. К. Кривоніс, де на основі нових архівних матеріалів, уперше введенних у науковий обіг, показано роль львівських вірмен у розвитку торгівлі на західноукраїнських землях, рівень і ступінь розвитку там вірменського ремесла, а також культурне життя колонії. Подібне ж значення мають і статті Я. П. Кись та Е. А. Яцкевича. Першому з авторів вдалося показати, що, незважаючи на всілякі обмеження та цехові регламентації, виробни вірменських ремісників вивозилися за кордон; другий автор у статті «Пам'ятки вірменської культури у Львові» спростовує положення буржуазних істориків про нібито прямий вплив західного та східного мистецтва на пам'ятки вірменської культури на Україні.

Розробляються також інші сторони життя львівських вірмен. Так, у статті С. Г. Белецького розкривається соціальний зміст боротьби львівських вірмен проти унії та Ватикана. Значний інтерес становить стаття В. С. Кульчицького, яка торкається такого важливого питання, як застосування вірменського «Судебника Гоша» у Львові як збірника норм феодалного права.

У статті В. К. Калояна розкриваються філософські погляди Степаноса Леаці (Львівського), одного з видатних діячів вірменської культури, який ще в XVII ст. переклав на вірменську мову геніальну філософську працю Арістотеля «Метафізика», що стало можливим завдяки спілкуванню з багатим польсько-українським духовним середовищем.

Історія деяких інших вірменських колоній — у Києві, Снятині, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Золочеві, Кам'янці-Подільському представлена рядом матеріалів, з яких насамперед слід відзначити статтю Л. С. Хачикяна «Нові матеріали про стародавню вірменську колонію в Києві», автор якої уперше в історичній літературі стверджує, що стародавній Київ мав своє друге найменування — Манкерман, що Аккерман, розташований на Дністрі, і Манкерман — два різних міста. Життя київських вірмен у XV—XVII ст., їх правове становище, соціальне та майнове розшарування, а також близькі споріднені зв'язки з українцями висвітлюються в статті Д. І. Мишка.

Великий і важливий вклад у вивчення вірменських колоній на Україні вніс В. В. Грабовецький, який написав загальний огляд вірменських поселень на західноукраїнських землях в епоху феодалізму, зокрема в Станіславі, Снятині³, а також Н. К. Кривоніс своїм дослідженням вірменської колонії в Золочеві⁴.

Цікаві питання висвітлюються в статті В. Р. Григоряна «До питання про «Товариство молодців» у вірменських колоніях України». В ній показані джерела та еволюція товариств, схарактеризована їх діяльність. Історії виникнення вірменських поселень у Криму присвячена стаття В. А. Мікаеляна.

Поряд з вивченням численних проблем історії дружби вірменського та українського народів науковці братніх республік приділяють увагу й питанням оцінки роботи істориків минулого, які працювали в цій же галузі. Тут слід назвати статтю І. П. Крип'якевича «Садок Баронч — історик вірмен колишньої Галичини», в якій аналізуються найзначніші й важливі праці популяризатора історії вірменського народу на Західній Україні. Особливий інтерес становлять історіографічні статті Я. Р. Дашкевича.

³ «Известия АН Арм. ССР», Ереван, 1958, № 6.

⁴ «Известия АН Арм. ССР», Ереван, 1960, № 3.

Важливе значення для істориків України мають джерелознавчі статті В. А. Акопяна, який наводить взяті з старовинних вірменських хронік та інших джерел, відомості про Україну, українців, українські міста. Цікаве джерелознавче дослідження М. О. Дарбіняна про «Путьові нотатки С. Леані», що містять цінний матеріал не лише з історії Західної України та Польщі, але й країн Близького Сходу.

У статті Л. М. Мелексет-Бека аналізуються вірменські джерела про Херсонес, а в статті В. Р. Григоряна досліджується важливе джерело з історії вірменських поселень на Україні — Акткові книги вірменського суду м. Кам'янця-Подільського.

У розробці історії взаємин двох братніх народів неоцінну допомогу подають джерелознавчі статті архівних працівників Г. С. Сизоненко, Н. Ф. Врадії та П. Х. Пироженка, які інформують про величезний документальний матеріал, що зберігається в архівах УРСР і чекає на дослідників.

Спільна робота українських і вірменських учених не обмежується названими статтями, що ввійшли до збірників двох наукових сесій. Велика кількість матеріалів опублікована в українських і вірменських періодичних виданнях. Досить відзначити лише, що в одному тільки «Историко-филологическом журнале» АН Вірменії за 9 років надруковано понад 30 статей про Україну, її культуру, українсько-вірменські зв'язки, а в «Вестнике» АН Вірменської РСР — понад 20. Чимало матеріалів друкується в інших виданнях, зокрема в журналах «Литературная Армения», «Вестник архивов Арм. ССР», «Вестник Метанадара», «Советакан Айастан».

Аналогічна робота ведеться на Україні. В «Українському історичному журналі», «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» («Архіви України») та в газетах також опубліковано багато статей з історії вірмено-українських зв'язків.

З цієї проблеми захистили кандидатські дисертації в Єревані українські вчені Я. Р. Дашкевич і Н. К. Кривоніс. Кандидатська дисертація Я. Р. Дашкевича, видана окремою книгою⁵, є цінним джерелознавчо-історіографічним дослідженням, автор якого систематизував велику кількість джерел вірменською, польською, українською, російською, німецькою, французькою та іншими мовами.

Ряд статей і цінну монографію про адміністративно-правове становище вірмен у Речі Посполитій написав М. Л. Оганісян. В 1965 р. захистив докторську дисертацію на тему «Кримська вірменська колонія» В. А. Мікаелян. На основі архівних, літературних та інших матеріалів він дав цілісну історію Кримської колонії з часів її виникнення до 80-х років XVIII ст., коли християнське населення Криму було переселене в південні райони Росії.

Професор А. Г. Абрамян видав велику й цінну книгу парисів з історії вірменських поселень⁶. Автор подав загальні лінії розвитку найважливіших колоній, показавши історичні зв'язки вірмен і українців у середньовіччя.

В галузі джерелознавства слід відзначити важливу працю відомого вірменського дослідника А. С. Анасяна, який підготував до друку унікальний текст «Історії Хотинської війни» Йоаннеса Каменецького⁷. Розшифровка та інтерпретація цього складного давньовірменського

⁵ Я. Р. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках литературы XV—XIX ст., Ереван, 1962.

⁶ А. Г. Абрамян. Короткий нарис історії вірменських переселенських вогнищ. Ереван, 1964 (вірменською мовою).

⁷ Йоаннес Каменецький. История Хотинской войны. Подготовил к изданию А. С. Анасян, Ереван, 1964.

тексту, цінні коментарі роблять цей документ незамінним першоджерелом про Хотинську війну 1621 р. Заслужують на серйозну увагу підготовлені й видані В. Р. Григор'яном «Акти вірменського суду м. Кам'янець-Подільського» (XVI ст.)⁸ з докладним вступом, анотаціями актових записів, словником, покажчиками, бібліографією та резюме. Зібрані акти, що зберігаються в фондах ЦДІА УРСР у Києві, містять важливі відомості з соціально-економічного та культурного життя вірмен на Україні, про їх зв'язки зі своїми сусідами, про систему самоврядування та ін.

М. О. Дарбінян переклала, прокоментувала й опублікувала путеві нотатки одного з вірменських авторів, який жив у Львові — Симеона Лехаці⁹. У першій половині XVII ст. він багато мандрував по країнах Західної Європи та Близького Сходу, складаючи цінні записи про міста, економічне життя народів, у тому числі українців, вірмен, поляків. Всі ці праці є добрим ґрунтом для дальшого поглиблення дослідження проблем соціального складу, класової боротьби та міжнаціональних відносин.

Наведені факти свідчать про те, що дослідження з історії вірмено-українських відносин розвивалися протягом останнього десятиріччя дуже інтенсивно. Нагромаджений величезний фактичний матеріал, що висвітлює різноманітні аспекти вірмено-українських відносин, як справедливо відзначав академік І. П. Крип'якевич, ставить перед науковцями обох народів невідкладне завдання — дати синтетичну картину цих історичних зв'язків і тим сприяти зміцненню традиційної споконвічної дружби.

Третя спільна наукова сесія істориків України та Вірменії, присвячена дружбі двох братніх народів (у вересні 1967 р. в Єревані) буде ще одним кроком у справі зміцнення їх творчої співдружності.

---

⁸ Акты армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI ст.). Подготовка текста и предисловие В. Р. Григоряна, Ереван, 1963.

⁹ Симеон Лехацци. Путевые заметки. Перевела и подготовила к изданию М. О. Дарбинян. М., 1966.

М. Ф. ДМИТРІЄНКО

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З ВІРМЕНІЄЮ

В 1926—1931 рр.

(за матеріалами Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства)

Серед архівних фондів відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР знаходяться матеріали Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), які складають близько 9 тис. одиниць зберігання. Ці матеріали становлять значний інтерес, оскільки містять фактичні дані з найрізноманітніших аспектів діяльності першого і, на жаль, єдиного в історії УРСР сходознавчого товариства, яке працювало на громадських засадах. У фонді Асоціації є чимало документів, що висвітлюють наукові та культурні зв'язки України із Сходом, кавказькими й середньоазіатськими республіками Союзу РСР і зокрема з Вірменією.

Поки що документи Асоціації не стали предметом спеціального дослідження, хоч учені не раз до них звертались¹. Зупинимось на тих документах, що свідчать про вивчення українськими вченими історії, археології, етнографії, мови та літератури вірменського народу, про значний інтерес наукової громадськості УРСР до Вірменії, про форми її особливості зв'язків між науковцями обох республік.

У 20-х роках на Україні відбувався активний процес об'єднання науковців у галузі сходознавства. Це пояснюється насамперед увагою молодой Радянської держави до міжнародних зв'язків народів СРСР, зокрема до вивчення їхньої історії, культури та взаємовпливу. При університетах Києва, Харкова й Одеси було утворено групи науковців — спеціалістів з орієнталістики. Це дає підставу говорити про зародження в той час української радянської сходознавчої школи.

Слід зазначити, що історична доля українського народу певною мірою була близькою долі народів Закавказзя. Крім того, здійснюючи величезне культурне будівництво, Українська Радянська держава не могла залишатися осторонь зв'язків — політичних, економічних і культурних — з іншими національними республіками СРСР, зокрема з Вірменією. Значна роль у здійсненні цих зв'язків належала співробітникам Східно-української торговельної палати, де працювало багато орієнталістів, які вивчали історію й економіку народів зарубіжного й Радянського Сходу і пізніше стали активними членами ВУНАС.

Створеній науковою громадськістю Києва, зокрема академіком А. Ю. Кримським, професорами М. І. Конторовим, Т. К. Кемзою, Д. П. Дриновим, А. С. Снявським, П. К. Лозієвим та ін., у грудні

---

¹ Так, у вступі до «Антології літератур Сходу» (Харків, 1961) проф. А. П. Ковалівський говорить про необхідність вивчення наукової діяльності Асоціації. І. Ф. Черіков у книзі «Радянсько-турецькі відносини у 1923—1935 роках» (К., 1962) пише про її значення у взаємозв'язках Туреччини й Української РСР, а член Асоціації І. М. Фалькович відзначає її роботу в галузі орієнталістики в статті «До історії радянського сходознавства на Україні» (журн. «Народи Азії й Африки», 1966, № 4, стор. 270). На сесії, присвяченій історичним зв'язкам і братній дружбі українського й грузинського народів, в одній з доповідей було також порушено питання про створення й діяльність Асоціації («Тезиси докладов объединенной научной сессии по истории грузино-украинских взаимоотношений, посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции», Тбилиси, 1967).

1924 р. організаційний центр провів велику роботу по об'єднанню орієнталістів міста в Товариство сходознавців, що остаточно оформилося 14 липня 1925 р.² У Харкові за ініціативою професора П. Г. Ріттера, поета П. Г. Тичини та історика А. П. Ковалівського того ж року при Науковому товаристві було засновано секцію сходознавства, а в Чернігові почав працювати гурток «Схід», що налічував 40 членів³. Такі громадські організації, що виникали і в інших містах республіки, зокрема в Одесі, поклали основу створеній 10 січня 1926 р. у Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС).

Орієнталісти України визначили свої завдання в статуті Асоціації, зазначивши, що, «керуючись почуттям солідарності всіх народів радянських республік, вони ставлять перед собою велику наукову мету — вивчення Сходу, ознайомлення зі Сходом широких верств трудящого населення, наукове та культурне зближення зі Сходом, допомога соціалістичному будівництву східних республік Радянського Союзу»⁴. В програмі роботи Асоціації підкреслювалося, що вчені вважають сходознавство активною творчою силою, яку слід використати в інтересах трудящих мас Радянської країни, її основними пунктами своєї діяльності визначають: 1) наукові дослідження; 2) підготовку в спеціальних гуртках кадрів молодих сходознавців; 3) популяризацію орієнталістики; 4) видання сходознавчої літератури; 5) наукові й культурні зв'язки із Сходом, наукові зв'язки з радянськими та іноземними сходознавчими організаціями⁵. Треба зазначити, що кожний з пунктів програми тією чи іншою мірою був втілений у життя. Про це свідчать документи⁶.

Кожний з філіалів Асоціації в Києві, Харкові та Одесі мав два структурні відділи: політико-економічний (з секціями зарубіжного й Радянського Сходу) та історико-етнологічний (з секціями мистецтва й археології, мовознавства та історико-літературно-етнологічною). Крім цього, починаючи з березня 1927 р., при Київському філіалі деякий час працювала секція Кавказу й Закавказзя⁷, в якій брали активну участь професор Юденич, Мхітарян, Гашімов, Ларіков, Бжолава, професор Ісаакян та Бітшумум. Наступного року при цьому ж філіалі розпочав роботу і семінар орієнталістів, що вивчав зокрема такі питання: 1) природні багатства та економіка Радянського Сходу; 2) історія робітничого та аграрного руху на Сході (ф. X-27706).

Важливим аспектом у роботі політико-економічних відділів було дослідження економічного становища Радянського Сходу, в тому числі Абхазії, Аджарії, Грузії, Вірменії та Північного Кавказу (ф.-X-24037). Тут вивчалися економічні зв'язки Радянського Сходу з Україною й зростання революційного руху в цих районах за імперіалізму. Історико-етнологічні відділи у 1928 р. почали досліджувати побут східних народів, що проживали на Україні й являли собою нацменшості, серед яких значний процент становили вірмени.

Важливими подіями в історії Асоціації були з'їзди, на яких вчені не лише підбивали підсумки виконаної роботи в галузі сходознавства, а й читали доповіді з цієї тематики. І з'їзд орієнталістів України відбувся в Харкові 23—27 травня 1927 р. На ньому було виголошено

² Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів (далі — ЦНБ УРСР, ВР), фонд ВУНАС — ф.-X-24030.

³ ЦНБ АН УРСР, ВР, ф.-X-27149; ф.-X-27150.

⁴ Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926—1929), Харків, 1929, стор. 4.

⁵ Там же, стор. 4—5.

⁶ ЦНБ АН УРСР, ВР, фонд ВУНАС.

⁷ ЦНБ АН УРСР, ВР, ф.-X-21702.

22 доповіді, 5 з яких присвячувалися історії й культурі Кавказу, зокрема Вірменії. Це доповіді професора А. Потапова — «Доісторичний Кавказ», Т. О. Івановської — «Мистецтво кавказьких доісторичних бронзових блях», професора В. В. Дубровського — «Україна й Близький Схід в історичних взаєминах», О. О. Нікольської — «Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації», І. Я. Айзенштока — «Схід в українській художній літературі»⁸. На цьому з'їзді голова вірменської секції Харківського Будинку народів Сходу М. Д. Попов звернув увагу наукової громадськості на ряд проблем в історії зв'язків українського й вірменського народів, що потребують вивчення⁹.

II з'їзд, що проходив у Харкові 1—6 листопада 1929 р., був більш представницьким. У його роботі взяли участь 150 учених: 86 з України, решта — з союзних республік.

На з'їзді працювало 4 секції: 1) політики, економіки й права; 2) історії; 3) етнографії та мистецтва й 4) мови й літератури. На них було зачитано 110 доповідей¹⁰. Характерним є також те, що на відміну від попереднього цей з'їзд багато уваги приділив політичним та економічним проблемам сходознавства. Кількість доповідей, присвячених зокрема Вірменії, дає підставу зробити висновок про великий інтерес учених України до історії та культури народу братньої республіки. Серед доповідей привертають увагу дослідження А. Калантаряна — «Доурартська культура Вірменії за новими джерелами», Г. Капанцяна — «Культурні досягнення Вірменії», професора А. Мандяна — «Головні торговельні шляхи Вірменії», С. Тер-Аветесяна — «Селянський самосуд над поміщиками-феодалами наприкінці XVII ст.», Т. О. Івановської — «Про методи вивчення мистецтва стародавнього Кавказу», О. О. Нікольської — «Про вплив візантійського мистецтва на вірменську книжкову ілюстрацію» і т. д.¹¹ Як видно з назв доповідей, на з'їзді спостерігалася тенденція не лише до розширення вірменської тематики, а й поглиблення ряду проблем. Це значною мірою пояснюється тим, що до складу Асоціації ввійшли видатні орієнталісти України. З 1926 по 1931 рр. кількість її членів зростає від 82 до 200 чоловік¹², з яких 78 були професорами й 40 — викладачами вузів¹³.

Резолюція II з'їзду ВУНАС особливо наголошувала на тому, що Асоціація «повинна продовжити роботу по розширенню зв'язків з братніми республіками Радянського Сходу» (ф.-X-22682, стор. 4). З'їзд визнав за необхідне систематично відряджати українських учених на з'їзди орієнталістів союзних республік, а також для проведення там відповідних досліджень. Отже, з'їзди Асоціації визначали напрям роботи сходознавців. Після них на засіданнях секцій філіалів ВУНАС з'являлися доповіді, що являли собою дальшу розробку порушених на з'їздах питань. Асоціація, таким чином, стимулювала наукову роботу в галузі орієнталістики. Обговорення доповідей на секціях давало вченим можливість не лише демонструвати свої досягнення в колі спеціалістів, а й перевіряти та уточнювати власні теоретичні узагальнення. Дискусії, що виникали при такому обговоренні, характеризували ступінь розвитку сходознавства на Україні в 1926—1931 рр., у тому числі й вивчення історії Вірменії. На секціях були заслухані зокрема доповіді Г. А. Назаряна-Іранцева — «Сучасна Вірменія»¹⁴, в якій зроб-

⁸ ЦНБ АН УРСР, ВР, ф.-X-22637, стор. 1—13.

⁹ Там же, стор. 8.

¹⁰ Там же, ф.-X-22714; ф.-X-22.

¹¹ Там же, ф.-X-22682—X-22694.

¹² Там же, ф.-X-24260.

¹³ Там же, ф.-X-24261.

¹⁴ Там же, ф.-X-22910.

лено спробу розглянути історію цієї Радянської республіки за 6 років її існування; О. І. Полуляха — «Візантіїці як об'єкт наукових студій»¹⁵, де досліджуються відносини між Візантією й Вірменією у IV—XV ст. і говориться про їхні культурні взаємовпливи; О. О. Нікольської — «Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації» (школи мініатюристів, рукописні майстри Ховсіана, Хохбаклонця, Ованеса з Гізона і т. д.)¹⁶; професора І. Я. Фааса — «Про вірменське правознавство з давніх часів до 20-х років XX ст.»¹⁷ (деякі методологічні передумови порівняльного правознавства на джерелах вірменського права — судбнику Мхатара Гоша й кодексі Самвата); А. Потапова — «Неолітичні стоянки-майстерні Грузії та Вірменії», М. Д. Попова — «Археологічна хроніка Вірменії за 1924—1925 рр.», Л. Цукермана — «Вірменія» (дослідження економіки республіки) та ін.¹⁸

Починаючи з 1926 р., Асоціація встановлює постійні зв'язки з рядом наукових закладів Вірменії (ф.-Х-23009), які посилали до ВУНАС свої видання. Це дало змогу створити бібліотечний фонд вірменської літератури при Асоціації в 4500 томів (ф.-Х-24062). Наукові зв'язки (шляхом листування та обміну літературою) було встановлено з Вірменським комітетом охорони старовини, Інститутом наук і мистецтва Вірменії, Кавказьким історико-археологічним інститутом, Вірменською Академією наук, Державним університетом Вірменії (ф.-Х-24128), Закавказькою науковою асоціацією (ф.-Х-24039).

Організація наукових експедицій завжди пов'язана з великими матеріальними витратами. Хоч ВУНАС не мала великих коштів, однак за 5 років свого існування зуміла спорядити ряд експедицій до Вірменії й добитися відрядження туди своїх членів. Це значною мірою сприяло розвитку вірменології на Україні. Вчені УРСР взяли участь в археологічній експедиції професора А. Міллера, що провадила розкопки в долині Араксу (ф.-Х-24031). Київський науковець Л. Цукерман, перебуваючи в науковому відрядженні у Вірменії, вивчав тогочасний стан її економіки. Під час експедицій та відряджень українські вчені мали можливість встановлювати безпосередні контакти з науковцями Вірменської РСР. Це сприяло не лише зміцненню дружби між представниками двох братніх народів, а й розширенню творчих інтересів науковців обох республік, зокрема в справі дослідження історії Вірменії.

Українські мистецтвознавці О. Нікольська, Т. Івановська, К. Берладіна вивчали в Ечміадзіні (поблизу Єревана) особливості стародавнього золотого шитва, мистецтва мініатюри, археологічні й літературні пам'ятки Кавказу 1-го тисячоліття до н. е. (ф.-Х-24031). Проф. І. Моргалевський, побувавши у Вірменії, дослідив її архітектуру.

Контактам з науковцями братньої республіки сприяв і орган Асоціації — журнал «Східний світ». На сторінках його 12 номерів у 1927—1931 рр. опубліковано 67 матеріалів — статті, інформації, доповіді, повідомлення, що стосуються народів Кавказу й Закавказзя, зокрема Вірменії. Заслужують на увагу зокрема статті В. Худадова про походження вірмен, у яких автор порушує складне історіографічне питання¹⁹. В журналі є й ряд статей про тогочасну Вірменію, її економіку та культуру²⁰, про мініатюрне мистецтво²¹, дослідження старо-

¹⁵ ЦНБ АН УРСР, ВР, ф.-Х-22788.

¹⁶ Там же, ф.-Х-22871.

¹⁷ Там же, ф.-Х-22963.

¹⁸ Там же, ф.-Х-24031.

¹⁹ Журн. «Східний світ», 1930, № 10—11, стор. 315—328.

²⁰ Журн. «Східний світ», 1931, № 1—2, (16—17), стор. 211—212; 1928, № 5, стор. 129—135.

²¹ Журн. «Східний світ», 1928, № 2, стор. 287.

винних рукописів з Ечміадзінської бібліотеки — унікального книгосховища вірменських стародруків²².

Говорячи про роботу ВУНАС у галузі розробки історії Вірменії та встановлення нею зв'язків з науковими закладами братньої республіки, не можна обійти питання її діяльності в 3-х будинках народів Сходу (БНС), що об'єднували представників національних меншин на Україні. В Києві при такому Будинку, що існував з 1924 р. працювала вірменська секція, до складу якої входили представники цієї національності, що мешкали в місті. До речі, на Україні, за даними перепису 1926 р., проживало понад 21 тис. вірмен (у Києві — 638 чоловік, у Харкові — 2994 і т. д.)²³.

Чимало матеріалів фонду ВУНАС свідчать про значну увагу з її боку до БНС й активну роботу, що проводилася серед вірменського населення. Багато зусиль докладали вчені України, щоб залучити представників вірмен до участі в науково-освітній роботі (ф.-Х-21672, стор. 10; ф.-Х-21690, стор. 4).

У Київському філіалі ВУНАС для роботи в Будинку народів Сходу було виділено кілька чоловік, які мали не лише здійснювати зв'язки з місцевою колонією вірмен, а й збирати матеріали про їхній побут, звичаї тощо.

Секція Радянського Сходу часто запрошувала на свої засідання членів БНС — вірмен, де вони слухали доповіді на різні теми й брали участь у їх обговоренні (ф.-Х-21691). За попередньо складеним планом учені з ВУНАС виступали також з лекціями у Будинку народів Сходу й нерідко ділилися із слухачами своїми враженнями від подорожей до Вірменії (ф.-Х-21761). Науково-популяризаторська комісія Асоціації підготувала спеціально для читання в БНС доповіді на такі теми: «Вплив Жовтневої революції на Схід», «Жовтень і Схід», «Жовтень і радянське сходознавство», «Сучасна Радянська Вірменія» (ф.-Х-24037) тощо. Спеціально виділені комісії ВУНАС щорічно проводили велику підготовку до святкування роковин утворення Вірменської РСР. У ці дні в БНС читався цикл лекцій з історії братньої республіки (ф.-Х-24043).

У вірменській секції БНС у Києві значну наукову й пропагандистсько-освітню роботу вели такі члени ВУНАС, як професор С. Г. Ісаакян (ф.-Х-24471), медик доцент К. Д. Манучарянц (ф.-Х-24548), викладач Київського інституту народного господарства С. А. Мхітарян (ф.-Х-24576), іраніст Г. А. Назрян-Іранцев (ф.-Х-27577), юрист А. Н. Хачатрян (ф.-Х-29720), професор М. А. Чельцов-Бубутов (ф.-Х-24730), член вірменської колонії Г. С. Шах-Паронян (ф.-Х-24732) та ін.

Оцінюючи діяльність Асоціації в галузі дослідження історії братньої республіки, побуту вірмен на Україні, а також встановлення нею наукових контактів з ученими Вірменії, слід віддати належне творчій енергії цього колективу ентузіастів, що прокладали перші шляхи українського радянського сходознавства.

Звичайно, дослідження історії Вірменії та наукові контакти з вченими цієї республіки в розглядуваний період відбувалися й по інших каналах. Проте члени ВУНАС зробили значний внесок у вивчення історії та культури братнього народу, зуміли покласти початок тісному співробітництву науковців України й Вірменії.

²² Журн. «Східний світ», 1929, № 1—2, стор. 347—354.

²³ Всесоюзний перепис людності 1926 р., т. ХІІ, 1929, М., стор. 10, 26, 311.

В. Г. САРБЕЙ

БІЛЬШОВИЦЬКА ПУБЛІЦИСТИКА ЛЮДВІГА КНУНЯЦА НА СТОРІНКАХ «КИЄВСЬКОГО СЛОВА» в 1905 р.

В історії самовідданої боротьби більшовицької партії під керівництвом великого Леніна проти царизму та капіталістично-поміщицького ладу незабутній слід залишила одна з вірменських родин, члени якої стали незламними професіональними революціонерами-більшовиками. Чотири брати Кнунянц — Тарсай, Людвіг, Богдан, Тигран та їхня сестра Фараїдзем брали активну участь у революційному русі перших десятиліть ХХ ст. не тільки в Закавказзі — Вірменії, Азербайджані, Грузії, але й в багатьох інших місцях нашої багатонаціональної Батьківщини. Особливо видатні заслуги має Богдан Мінаєвич Кнунянц (1878—1911 рр.) — сподвижник В. І. Леніна, полум'яний революціонер, який усе своє свідоме життя віддав справі робітничого класу¹. В період першої російської революції як агент, а згодом і як член ЦК партії Богдан Мінаєвич побував і на Україні. Однак документальні свідчення про ці поїздки настільки бідні, що навіть автор спеціальної праці про Б. М. Кнунянца, О. Г. Інджікян міг послатися лише на один лист, надісланий 2 жовтня 1905 р. з Одеси до Києва, в якому повідомлялося, що «до Миколаєва днями приїздив Рубен» (один з багатьох псевдонімів Б. М. Кнунянца)². Та й слід, очевидно, визнати, що зв'язок з Україною був епізодичним у революційній діяльності Богдана Мінаєвича.

Більш органічно з Україною, з боротьбою її народу за своє соціальне та національне визволення був зв'язаний Людвіг Мінаєвич Кнунянц (1876—1951 рр.)³. Він навчався в Київському політехнічному інституті і 1901 р. став одним з організаторів нелегального марксистського гуртка вірменських студентів⁴. Того ж року за революційну пропаганду та підготовку першотравневої демонстрації його та інших керівників названого гуртка було виключено з інституту. Переїхавши до Баку, юнаки активно включилися в агітаційно-пропагандистську роботу місцевого соціал-демократичного комітету, керівну роль в якому відігравав брат Людвіга Мінаєвича — Богдан Мінаєвич. Пропагуючи необхідність згуртування робітників-вірмен під прапором РСДРП, вони поширювали листівки також і від імені своїх київських однодумців⁵.

У бурхливі дні піднесення буржуазно-демократичної революції восени 1905 р. Л. М. Кнунянц знову в Києві. Він керує робітничим рухом на Шулявці — одному з найреволюційніших пролетарських районів міста. На його квартирі поблизу заводу Гретера й Креванека (тепер завод «Більшовик») проходять збори київських більшовиків⁶, а головним штабом масової агітаційно-пропагандистської роботи стає розта-

¹ Б. М. Кнунянц. Избранные произведения. 1903—1911 гг., Ереван, 1958, стор. 4—8.

² О. Г. Інджікян. Богдан Кнунянц, Ереван, 1961, стор. 126.

³ Там же, стор. 38.

⁴ Очерки истории Коммунистической партии Армении, Ереван, 1964, стор. 29.

⁵ Там же, стор. 30.

⁶ Г. Михайлов. Из спогодів про працю в Київській більшовицькій групі. «1905 рік у Києві та на Київщині», Зб. статей і спогодів, К., 1926, стор. 315—316.

шований поруч Політехнічний інститут⁷, студенти якого в жовтневі дні 1905 р. приєдналися до загального політичного страйку.

Велику роль у революціонізації мас відіграли яскраві публіцистичні статті Л. М. Кнунянца, надруковані восени 1905 р. в газеті «Киевское слово». В наш час ці статті становлять великий інтерес як для дослідження історії дожовтневої більшовицької публіцистики, так і для вивчення історії вірмено-українських революційних зв'язків.

На початок першої російської революції газета «Киевское слово» займаючи ультраправі ідеологічні позиції, зазнавала глибокої кризи: тираж її ледь досягав 900 примірників; залучити скільки-небудь талановитих співробітників до роботи в газеті редакція не могла, і її діяльність зводилась в основному до передруковування матеріалів із найреакційніших «Московских ведомостей». Такі обставини примусили видавця «Киевского слова» професора Київського університету О. Я. Антоновича продати газету⁸. В серпні 1905 р. «Киевское слово» придбав присяжний повірений В. З. Фінн, який співчував революційному рухові⁹. З 16 серпня 1905 р. газета стала виходити «за новою редакцією» і «за зовсім відновленим складом співробітників»¹⁰. Про авторів, які включилися в активне співробітництво з «Киевским словом», редакція широко повідомляла своїх читачів через оголошення про передплату, які публікувалися на першій сторінці газети, починаючи з 12 жовтня і до останнього дня її видання 1 грудня 1905 р. В оголошеному списку постійних авторів фігурувало й прізвище Л. М. Кнунянца.

Взявши на себе відповідальність редактора та видавця «Киевского слова», В. З. Фінн фактично не втручався в редакційні справи і поклався на співробітників у визначенні політичного та літературного напрямку газети. Редакційна колегія складалася переважно з соціал-демократів, здебільшого тон у газеті задавали більшовики. Фактично «Киевское слово» стало напівофіціальним органом Київської організації РСДРП¹¹. Опубліковані в газеті матеріали маси сприймали як заклик до найактивнішої участі в революційній боротьбі. Навіть заборонені цензурою статті «Киевское слово» публікувало явочним порядком і часто за повними підписами авторів. Остання обставина дозволила царським властям після поразки революції притягти до судової відповідальності за участь у роботі «Киевского слова» ряд її співробітників¹². За образним висловом В. В. Вакара — відомого більшовицького публіциста, активного співробітника «Киевского слова», ця газета, що виходила тиражем не менш як 15 тис. примірників, являла собою суцільну прокламацію і була, зрештою, на початку грудня 1905 р. заборонена царськими властями. З статтями, які закликали маси до рішучого наступу проти царського самодержавства у вересні — листопаді 1905 р., в «Киевском слове» виступали визначні діячі революційного руху в Києві, більшовики О. Г. Шліхтер, В. В. Вакар, А. М. Мельницький, М. П. Козеренко, А. К. Скринников, а також Л. М. Кнунянц.

⁷ Ф. Алексеев. Спогади про 1905 р. у Києві, К., 1930, стор. 22—23; Е. Куш, М. Гловацкий. Киевский Политехнический Институт накануне и в период первой русской революции. «Ученые записки Киевского ордена Ленина политехнического института. Труды кафедры марксизма-ленинизма», К., 1956, стор. 138, 140.

⁸ А. Сидоров. В Киеве (Из воспоминаний бывшего цензора), журн. «Голос минувшего», 1918, № 7-9, стор. 139—140.

⁹ В. Правдин. Эпоха «неслыханной смуты» на Киевщине (наброски), журн. «Летопись революции», 1925, № 2 (11), стор. 103—104.

¹⁰ Газ. «Киевское слово», 12 жовтня 1905 р.

¹¹ В. Манилов. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 г., К., 1926, стор. 23.

¹² В. Вакар. Жовтневі події року 1905 у Києві. «1905 рік у Києві та на Київщині», 36 статей та спогадів, К., 1926, стор. 300.

• 5 вересня в «Киевском слове» була надрукована стаття «Глафтовий голод» за підписом «Л. Кириак». Проте це був псевдонім і скоро його розкрив сам автор в іншій статті, надрукованій 13 вересня: «Ще днями на сторінках «Киевского слова» ми намагались показати, яку важливу роль відіграє нафтова промисловість в житті Росії... Ми вказували на те, що припинення видобутку нафти викличе велике ускладнення у внутрішньому житті країни і ляже важким тягарем на дрібно-го споживача»¹³. В цих рядках прямо засвідчено авторство Л. Кнунянца щодо статті «Нафтовий голод», де він на основі глибокого аналізу й синтезу великого статистичного матеріалу показав широку картину соціально-економічних наслідків спровокованої царизмом наприкінці серпня 1905 р. в Баку вірмено-татарської (азербайджанської) різни, під час якої пожежі на нафтових промислах знищили величезні матеріальні цінності.

Спершу автор торкається найширшого — міжнародного аспекту проблеми. «Увесь Балахано-Сабунчинський район, Бібі-Ейбат — це царство нафти,— зазначається в статті,— стало жертвою вогню і найповнішого розгрому. Північно-американський нафтовий трест може торжествувати, бо припинив існування, принаймні на десять місяців, його російський конкурент»¹⁴. Таким чином, автор одразу ж вводить читача у світ найжорстокішої капіталістичної конкуренції, що охопила весь світ в епоху імперіалізму, із знанням справи змальовує вплив, що його повинна була мати «балаханська катастрофа» на розвиток Росії, наводить цифри споживання нафтових продуктів у різних галузях промисловості й транспорту, розповідає про нафтопереробні заводи Росії.

Але сіль статті в заключній її частині, де показано, як події на Кавказі відібуваються на російському споживачеві — до того ж дрібно-му — селянинові та робітникові. Аналізуючи статистичні дані про споживання гасу на душу сільського населення в Росії і порівнюючи їх з даними споживної спроможності населення Англії та Німеччини, Л. М. Кнунянц розкриває жахливу картину справжнього мороку, в якому проходило життя російського селянина.

І на закінчення Л. М. Кнунянц робить такий висновок: «Різанина на Кавказі та знищення нафтових промислів найгірше відібуваються на цій селянській бідності, бо, безперечно, ціна на гас страшенно підніметься внаслідок припинення видобутку нафти на Апшеронському півострові. Життя в мороку довгими зимовими вечорами довершує загальну картину жахливого становища, в якому перебуває російський багатостраждальний селянин»¹⁵. Так більшовицький публіцист крізь призму інтересів широких народних мас розглянув одну з значних подій 1905 р. на Кавказі — пожежу на Бакинських нафтопромислах.

Фактично продовженням статті «Нафтовий голод» є стаття Л. М. Кнунянца «Економічні наслідки сучасної смути на Кавказі», опублікована в двох вересневих номерах «Киевского слова». Тут автор починає тим, чим закінчив попередню свою статтю: узагальненням фактичного матеріалу, що характеризує можливі наслідки для трудящих нафтового голоду. Причому, якщо в попередній статті він висвітлював соціально-економічні перспективи життя селян, то на цей раз у центрі його уваги — робітники. Автор відзначав, що безробіття та голод як наслідки економічної катастрофи на Кавказі, вже далися взнаки: в Баку десятки тисяч робітників з сім'ями опинились буквально під відкритим небом. Те ж саме чекає і на робітників Росії тих галузей виробництва, що підтримуються бакинською нафтою, робить ви-

¹³ Газ. «Киевское слово», 13 вересня 1905 р.

¹⁴ Газ. «Киевское слово», 5 вересня 1905 р.

¹⁵ Газ. «Киевское слово», 5 вересня 1905 р.

сповок Л. М. Кнунянц, намалювавши перед цим конкретну картину численних підприємств різних галузей промисловості, що працювали на бакинському нафтовому пальному, в Петербурзькій, Московській, Варшавській, Одеській, Київській та інших губерніях.

У другій частині статті Л. М. Кнунянц торкається інших галузей економіки Кавказу, які мали загальноросійське значення і які були підірвані розпалюваною царизмом політикою національної ворожнечі. Автор говорить про бавовництво, шовківництво, виноробство, добування міді, згадує про свій рідний Шушенський повіт, де внаслідок спровокованих міжнаціональних сутичок зруйновано заводи, які переробляли місцеву сільськогосподарську продукцію, і через це десятки тисяч дрібних садовласників не можуть збути свій виноград, а тисячі робітників приречені на голодне існування. Закінчує свою статтю Л. М. Кнунянц розглядом проблеми в міжнародному аспекті, залучаючи нові дані, зокрема звістку про приїзд до Петербурга нафтового короля Америки мільярдера Рокфеллера для переговорів про нафтові багатства Росії¹⁶.

Л. М. Кнунянц, маючи великий революційний досвід, послідовно обстоював і пропагував марксистсько-ленінські ідеї. З цього погляду дуже характерною є його стаття «Невідкладні завдання», надрукована в «Киевском слове» 31 жовтня 1905 р. Стаття показує необхідність згуртування соціал-демократичних сил, відновлення єдності партії всеросійського пролетаріату — проблему дуже актуальну, оскільки в жовтні — листопаді на порядок денний було висунуто питання про збройне повстання з метою повалення царського самодержавства. Як відомо, Таммерфорська конференція більшовиків (грудень 1905 р.) офіційно ухвалила рішення про відновлення єдності РСДРП. Таким чином, стаття Л. М. Кнунянца торкалась важливої загальнопартійної, загальнопролетарської проблеми.

Автор закликав поспішати з мобілізацією великої армії пролетаріату, з виступом пролетарської партії на арену політичного життя Росії для боротьби з багатоголовою гідрою російської буржуазії. Він підкреслював, що робітничий клас зайняв у соціально-економічній структурі суспільства центральне місце, що концентрація революційних мас відбувалася навколо пролетаріату. Тут же відзначалась організованість та партійна дисципліна як характерні ознаки поведінки робітничого класу у політичній боротьбі. Актуальні слова Л. М. Кнунянца і сьогодні: «Мілітаризм, імперіалізм, ідея реваншу, колоніальна політика тощо не знаходять більш небезпечного противника, якого вони зустрічають в особі організованого пролетаріату»¹⁷.

В статті «Невідкладні завдання» Л. М. Кнунянц накреслив схему розвитку робітничого руху в Росії в органічній єдності з розвитком російської соціал-демократії від перших її кроків, що їх автор схарактеризував як «сізіфову працю гуртківщини», до загальних масових виступів пролетаріату періоду революції 1905 р. Конкретизував же цю схему Кнунянц у наступній статті, опублікованій у «Киевском слове» 18 листопада 1905 р. Досить нейтральний її заголовок «1901—1905 рр.» прикривав блискучий за формою і змістом історичний нарис визвольного руху в Росії за вказаний період. Надрукування такого матеріалу в «Киевском слове» тим більш зрозуміле, коли пригадати, що саме в цей день, 18 листопада, відбувся збройний виступ солдатів-саперів, рішення про який було прийнято напередодні¹⁸. Таким чином, стаття Л. М. Кнунянца тоді мала не просто пізнавально-теоретичний харак-

¹⁶ Газ. «Киевское слово», 16 вересня 1905 р.

¹⁷ Газ. «Киевское слово», 31 жовтня 1905 р.

¹⁸ Історія Києва, т. I, К., 1960, стор. 628—630.

тер, а служила цілком практичним цілям революції — мобілізуванню мас на збройне повстання.

Ця стаття — найвидатніше явище в тій частині творчої спадщини Л. М. Кнунянца, яка знайшла собі місце на сторінках «Київського слова» 1905 р. Її можна вважати одним з кращих творів дожовтневої більшовицької публіцистики. Автор показує велике вміння аналізувати та синтезувати історичні факти, не кажучи вже про яскравий та захоплюючий їх виклад. Стаття викликала б широкий інтерес і в сучасного читача. Тому варто надрукувати її в якомусь з сучасних періодичних видань з історіографічною довідкою про автора.

П'ятиріччя 1901—1905 рр. він вважає знаменною епохою в історії визвольного руху Росії, оскільки саме в цей період пролетаріат показав себе масовою силою, здатною взяти на себе завдання вести всю боротьбу з сучасним ладом за соціально-політичну свободу. Л. М. Кнунянц не обходить своєю увагою ні економічні, ні політичні фактори, що сприяють піднесенню цього руху, зокрема, згадує промислову кризу наприкінці XIX — початку XX ст. і породжені нею страшні злидні, голод, безробіття та погіршення умов праці в усій Росії, згадує і так звані «селянські бунти» 1902 р., у виникненні яких певну роль відіграла політична агітація робітників на селі. Як знаменне явище, що внесло цінний вклад в історію російської соціал-демократії, Л. М. Кнунянц відзначає не стихійний, а свідомий селянський рух у Гурії, організований та керований соціал-демократами.

На виступ пролетарських і селянських мас уряд відповів масовими репресіями, організувавши й озброївши банди хуліганів, покидьків суспільства, які здійснили погроми в Кишиневі, Гомелі, Житомирі, на Кавказі. Однак ніщо не могло зупинити боротьбу робітничого класу за своє соціальне визволення. «Варто лише окинути поглядом історію боротьби російського пролетаріату за останнє п'ятиріччя,— пише Л. М. Кнунянц,— щоб переконатися, як поступово під гуркіт гарматних пострілів, під посвист куль та удари козацьких нагаїв росла й міцніла класова самосвідомість робітничих мас, як поступово окремі страйки переходили в загальні, як вуличні демонстрації ставали дедалі більшими, як місцями підготовлювались і відбувались спроби повстання, як весь цей процес боротьби розвинув справжню класову солідарність, приклад якої ми бачили у всеросійській підтримці петербурзьких робітників на початку нинішнього року і ще недавно у страйковій залізничних службовців та робітників»¹⁹.

Цілком у дусі формулювань, висловлених свого часу ленінською «Искрою» щодо історичного значення загального страйку 1903 р., Л. М. Кнунянц вказує, що це була перша генеральна битва пролетаріату півдня Росії проти бюрократично-буржуазного ладу, що цей страйк відкрив нову еру в робітничому рухові Росії, показавши могутність пролетаріату та спроможність його до самостійного виступу. Л. М. Кнунянц говорить про нестримну хвилю народного обурення, що пронеслася по всій Росії в січні 1905 р. і вилилась у загальний страйк солідарності з страйкуючими петербурзькими робітниками, а також відзначає збройні сутички робітників з військами й поліцією, конкретно називає місця, де вони відбулися, цифри жертв цих сутичок.

Л. М. Кнунянц характеризує високий розвиток класової самосвідомості російського пролетаріату в 1905 р. на прикладах його ставлення до комісії сенатора Шидловського, до урядового рескрипту від 18 лютого, адресованого міністру внутрішніх справ Булігину. Повстан-

¹⁹ Газ. «Київское слово», 18 листопада 1905 р.

ня на броненосці «Потьомкін» він повністю оцінює в душі положень, висловлених В. І. Леніним у статті «Револьюційна армія і револьюційний уряд»²⁰. А ось що через кілька місяців у «Киевском слове» пише Л. М. Кнунянц про цю ж подію, яка змусила, як він висловлюється, заговорити про себе весь культурний світ. «Одне з найбільших бойових суден, гігант-броненосець «Потьомкін» перейшов на службу російської револьюції і разом з одним міноносцем допоміг одеським страйкарям, наводячи паніку своїми грізними гарматами на одеські власті»²¹. І далі впевнено заявляє, що імена матросів — героїв «Потьомкіна» назавжди вписані в історію визвольної боротьби нашого народу.

В заключній частині статті «1901—1905 рр.» пишеться: «Переступивши законодавчий акт 6 серпня, цінний хіба лише тому, що трохи профільтрував наших лібералів, скинувши з них маску, ми вступаємо у найбухливіший період револьюційної боротьби в житті Росії»²². Закінчувалася стаття словами «далі буде». Таким чином, автор мав певний намір продовжити свій історичний нарис, щоб розповісти читачам правду і про «найбухливіший період» 1905 р. — піднесення револьюційного руху. Проте здійснити свій намір Л. М. Кнунянцу не вдалося.

19 листопада, наступного дня після опублікування статті «1901—1905 рр.» і після поразки збройного виступу солдатів-саперів під керівництвом підпоручика Б. П. Жаданівського, в Києві було введено воєнний стан, один з пунктів якого давав право генерал-губернаторові на свій розсуд припиняти періодичні видання²³. Внаслідок тиску царських властей «Киевское слово» не виходило два дні, а коли 21 листопада відновило своє видання, то через цензуру стало обмежуватися передруком поточного матеріалу. Проголошена ж 29 листопада в спеціальній об'яві обіцянка редакції читачам відновити «свою діяльність на колишніх началах» з «друкуванням керівних статей»²⁴, повністю не була виконана. Вийшло тільки два номери з публіцистичними статтями револьюційного змісту. 1 грудня, наприклад, була опублікована стаття В. В. Вакара «Дві нації»²⁵ та передруки з керованої В. І. Леніним петербурзької більшовицької газети «Новая жизнь».

2 грудня 1905 р. царські власті заборонили дальший вихід у світ як «Новой жизни», так і «Киевского слова». І хоча ці видання більше не поновилися, посіяне ними зерно більшовицької револьюційної думки не пропало: воно дало благодатні сходи у подальших револьюційних боях робітничого класу, керованого більшовицькою партією. Високо оцінюючи видатний вклад «Киевского слова» у справу револьюційної пропаганди більшовицької партії, слід підкреслити, що успіх газети забезпечували активні її автори-більшовики, серед яких почесне місце по праву належить Л. М. Кнунянцу.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 508, 509.

²¹ Газ. «Киевское слово», 18 листопада 1905 р.

²² Там же.

²³ Газ. «Киевское слово», 21 листопада 1905 р.

²⁴ Газ. «Киевское слово», 29 листопада 1905 р.

²⁵ Газ. «Киевское слово», 1 грудня 1905 р.

*Львівська
университетська
бібліотека
25/11-76*

Г. С. СИЗОНЕНКО

ВІРМЕНСЬКІ ПРОГРЕСИВНІ ДІЯЧІ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ У ЛЬВОВІ (XIX—XX ст.)

Історію життя і діяльності вірмен на західноукраїнських землях в XIX—XX ст. досі дуже мало досліджено. Але джерела, які збереглися, свідчать про плідну співдружність вірменських і українських діячів науки і культури Львова.

Рустем Ян (1762—1835), художник-портретист, народився в бідній вірменській сім'ї в Пера (околиця Константинополя). Польський магнат Адам Чарторийський забрав обдарованого десятирічного хлопчика до Варшави і віддав його до школи живопису Норблена. Вчителями майбутнього художника були Домаль і Русецький.

У 1798 р. Рустема було запрошено до Вільнюського університету на кафедру малярства. Працював разом з Ф. Смуглевичем. Через деякий час став професором. Тут він багато зробив для піднесення наукового рівня вільнюської школи малярства.

Рустем Ян довгий час проживав у Львові, де написав кілька портретів, зокрема — польського поета Словацького, мати якого була вірменкою з Кременця, а також поета Антоні Горецького, художника Юзефа Гловацького, астронома Яна Снядецького, історика Станіслава Банифаці, кілька автопортретів.

Рустем Ян відзначався веселою вдачею, гумором, людяністю. Був дуже чутливий до знедолених. На схилі віку Рустема Яна познайомили з обдарованим кріпаком Тарасом Шевченком, якого 1829 р. до Вільнюса привіз з собою пан Енгельгард. Рустем відчув у Тараса Шевченка талант художника і почав навчати його живопису. На жаль, про цю зустріч ми майже нічого не знаємо, але відомо, що Шевченко все життя зберігав добру пам'ять про Рустема. Ось що писав про нього, свого давнього вчителя, Тарас Григорович з Ново-петрівської фортеці Бр. Залеському 10 лютого 1855 р.: «...Ты спрашиваешь меня, можно ли тебе взять кисть и палитру; на это мне отвечать тебе и советовать довольно трудно, потому что я давно не видел твоих рисунков, и теперь я могу тебе сказать только, что говорил когда-то ученикам своим старик Рустем, профессор рисования при бывшем Виленском университете: *«Шесть лет рисуй и шесть месяцев малой и будешь мастером»*. И я нахожу совет его основательным; вообще, нехорошо прежде времени приниматься за краски. Первое условие живописи рисунок и круглота, второе колорит. Не утвердившись в рисунке, браться за краски — это все равно, что отыскивать ночью дорогу»¹.

У Львівському обласному державному архіві збереглися документи, які свідчать про те, що серед вірмен Львова були дуже популярні поезії Тараса Шевченка, особливо поема «Кавказ».

Визначний вірменський історик Садок Баронч (1814—1892 рр.) народився у м. Станіславі в бідній сім'ї. Після закінчення гімназії рік учителював в м. Отиня, а потім навчався на філософському факультеті Львівського університету, але залишив його через матеріальні труднощі. 1835 р. поступив у католицький орден домініканців,

¹ Т. Шевченко. Твори в трьох томах, т. 3, К., 1955, стор. 407.

де одержав ім'я Садок. Був бібліотекарем Домініканського монастиря у Львові, деякий час працював професором теології, а з 1855 р. і до самої смерті перебував у монастирі в Підкаміні.

Все своє життя Садок Баронч віддав науковій роботі². Йому належить понад 60 праць з історії вірмен на Україні і в Польщі. Його праці «Біографія відомих вірмен Польщі» (1852 р.), «Нариси вірменської історії» (1863 р.) складені у вигляді словників і дають понад 300 прізвиськ видатних вірменських діячів XIV—XIX ст.³

Праці Садока Баронча залишили значний слід в науці і не втратили свого значення дотепер, оскільки відбивають процес розселення вірмен на Україні та значення вірменських колоній у розвитку економіки і культури України і Польщі.

Талановитий львівський артист і драматург Адольф Абрагамович народився в Коломиї 7 листопада 1849 р. З 1860 р. цей вірменин виступає на сценах Львова та інших галицьких міст. Його перу належать популярні в той час комедії: «Дві тещі», «Його засади». Над деякими творами працював спільно з артистом Ричардом Рушковським. У співавторстві з Луціаном Квенціцьким написані п'єси «Адвокат без клієнтів», «Поверніть мені дружину», в яких розкривається побут та звичаї Галичини⁴.

Уродженець Львова відомий мистецтвознавець Ян Болоз-Антоневич (1858—1922 рр.) присвятив себе науці. Він походив з полонізованої вірменської сім'ї. Цікавився мистецтвом стародавньої Вірменії та епохи ренесансу. Залишив відомості про вірменську цивільну архітектуру, яку вивчав у Галичині і Буковині, коли був членом центральної комісії по охороні пам'яток старовини у Відні⁵. Під час багатьох подорожей по Україні Болоз-Антоневич з великим захопленням збирав дані про вірменське мистецтво і про вплив на нього українського.

Багато уваги приділяв він копіюванню пам'яток вірменської епіграфіки XVI—XVII ст. З 1882 р. був професором нового мистецтва у Львівському університеті. Мав звання дійсного члена Краківської Академії наук.

У 1895 р. і 1896 р. професор Болоз-Антоневич, виступаючи на засіданнях історичного товариства у Львові, комісії по вивченню історії мистецтва у Польщі з доповідями про цивільну архітектуру, про мистецтво українських вірмен, висунув ряд положень про зв'язки українського і вірменського мистецтва. Згодом це викликало багато суперечок серед буржуазних учених.

Становить інтерес творчість художника вірменина з Буковини Антоні Стефановича (1858—1930 рр.). Середню освіту він здобув у Чернівцях. Продовжував навчання у Віденській академії мистецтва, після закінчення якої працював професором малюнку у Львівській реальній школі, потім у державній гімназії Дрогобича. 1892 р. Антоні Стефанович став інспектором малюнку Крайової шкільної ради у Львові.

Він був не лише художником, але й здібним педагогом, артистом. Довгі роки приятелював з Іваном Франком⁶ і намалював портрет письменника. 1906 р. його призначають центральним інспектором малюнку професійних промислових шкіл усїєї Австрії. А. Стефановичу належить ініціатива збільшення кількості професійних шкіл у Східній Галичині. Він був членом крайової промислової комісії у Львові.

² І. П. Крип'якевич. Садок Баронч, Єреван, 1960.

³ Журн. «Posłaniec św. Grzegorza», 1928, (Львів), № 8-9, стор. 13—16.

⁴ Журн. «Tygodnik ilustrowany», 1899, (Львів), № 35, стор. 694.

⁵ «Posłaniec św. Grzegorza», 1932, стор. 170—172.

⁶ «Posłaniec św. Grzegorza», 1930, стор. 35.

Після першої світової війни Антоні Стефанович працював начальником відділу професійних шкіл кураторії шкільного округу у Львові. З 1924 р. на пенсії, але продовжував малювати. Його праці експонувались на численних виставках. Помер у Львові.

Цікавою постаттю серед галицьких вірменських учених був Еразм Баронч (1859—1928 рр.). За спеціальністю гірничий інженер, він деякий час працював у Львові, а пізніше жив і працював у Величці. Еразм Баронч зібрав добру колекцію з історії мистецтва і подарував її Народному музею в Кракові. Особливо ретельно він колекціонував вірменські й турецькі зразки художньої творчості (килими, тканини, зброю та ін.)⁷.

Художник, відомий своїми творами на історичні теми, вірменин за походженням, Теодор Аксентович народився 13 травня 1859 р. З 1878 р. по 1884 р. навчався в Академії мистецтв у Мюнхені, де за свої твори одержав три срібні медалі. Певний час навчався в Парижі під керівництвом Дуранд. У 1893 р. перебував у Лондоні. З 1895 р. працював професором Краківської школи (пізніше академії мистецтв). Ряд своїх творів Теодор Аксентович написав на українську тематику, що є доказом дружнього ставлення художника-вірменина до українського народу. Захоплюючись красою Карпат та вивчаючи життя гуцулів, Т. Аксентович створив картину «Гуцулка в голубому вбранні».

Праці Т. Аксентовича неодноразово демонструвались на виставках у Львові і відзначалися вишуканістю ліній, легкістю, свіжістю барв, умінням передати внутрішній світ людини. Помер 27 серпня 1938 р.

Відомий скульптор Тадей Баронч (24 березня 1842 — 12 березня 1905 рр.) походить з однієї з найінтелігентніших вірменських родин, яка переселилася до Львова з Бессарабії.

В одинадцятирічному віці Тадея Баронча віддали до школи кадетів у Гамбургу, де він провчився чотири роки. Після цього у Львові закінчив реальну школу. Художню освіту Тадей Баронч здобув у Краківській школі мистецтва та в академії мистецтв у Мюнхені. Вже на другому курсі академії брав участь у конкурсі і був нагороджений срібною медаллю за композицію «Війна».

Його руками зроблені фігури на будинку гімназії у Львові, бюст професора Бріка, Бєсядецького, медальйони Кржижановської, Ліске та ін.

Тадеушу Барончу була близька українська культура. Він добре знав революційно-демократичну творчість Тараса Шевченка, його заклики до єдності пригнічених народів у боротьбі проти царизму. Після дворічного навчання скульптурі у Флоренції Тадей Баронч вирізьбив з італійського білого мармуру бюст Тараса Шевченка⁸.

Повернувшись до Львова, він створює пам'ятник-бюст Дембінському, медальйони своїх батьків та художників Францішка Тепі, Генріха Родаковського та Генріха Семирадського, бюсти Леона Сапеги, Оттона Гауснера, Яна Коменського, численні надгробні пам'ятники (Кравшинської, Генріха Шмідта), медальйони з бронзи Собеського у Калуші, Хршановської в Терєбовлі, архієпископа Верхлейського у Львові⁹. Тадей Баронч створив скульптурну групу «Ощадність», яку було встановлено на будинку ощадної каси у Львові, був автором пам'ятника Яна Собеського у Львові. Після Великої Вітчизняної війни цей твір мистецтва було передано в дар ПНР. Він автор проекту пам'ятника Тадею Костюшко у Львові, бюста Адама Міцкевича в Карлсбаді й

⁷ «Posłaniec św. Grzegorza», 1928, № 10—11.

⁸ «Posłaniec św. Grzegorza», 1929, стор. 65.

⁹ Там же, стор. 71.

Трускавці. Створив чудові фігури на оперному театрі у Львові, а також два леви, що і нині прикрашають вхід до Львівської міської Ради депутатів трудящих.

Після смерті художника його брат Роман частину праць подарував міському музею у Львові (тепер картинна галерея), а іншу частину — Публічній бібліотеці ім. Оссолінських (тепер Наукова бібліотека у Львові). У Львівській державній картинній галереї зберігається 41 твір Тадеуша Баронча.

Професор біології Филипп Теодорович, вірменин за національністю, навчався в Жешовській гімназії, пізніше — в університетах Львова, Відня й Кракова.

Довгий час працював директором Кредитного банку для промисловості і торгівлі, потім пішов на пенсію і займався біологією. У 1918 р. став доцентом мікології, тобто науки про гриби. В цій галузі працював до кінця свого життя. У 1929 р. Ф. Теодорович отримав диплом професора біології. Йому належить кілька великих праць з грибознавства¹⁰.

У Львові проживав один з визначних вірменських поетів кінця XIX і початку XX ст. — Станіслав Баронч (1864—1936 рр.). В дитинстві оволодів французькою і німецькою мовами. Ст. Баронч писав музику до пісень, брав активну участь у літературному житті Львова. У нього щотижня збирались молоді поети Львова.

Ст. Баронч колекціонував східні картини, вірменські килими і книги, робив переклади на польську мову вірменських поетів-класиків: Саркіса, Гоздасана, Мура Гікара.

У Львові на початку XX ст. було видано два томи віршів С. Баронча. Остання книга його поезій вийшла 1930 р.¹¹ Ст. Баронч займав поважне місце серед львівських вірменських поетів.

В стародавньому університеті та інших вищих школах Львова поряд з українцями і поляками працювали і вірмени. Один з них, Захарясеви́ч, був ректором університету. Професор цього університету Францішек Захарясеви́ч — автор ряду праць з історії, в тому числі «Відомостей про вірмен у Польщі»¹².

Професор Богдан Давидович викладав в університеті стару і нову вірменські мови. Талановитий учений Гарабет Кеупрулян викладав вірменську мову після смерті Давидовича. Його заслугою є створення і видання у Львові у 1938 р. граматики вірменської мови.

Досвідчений педагог Еммануїл Рошко, що походив з культурної вірменської родини, все своє життя (помер у 1933 р.) присвятив викладанню латинської, грецької і німецької мов у гімназії. У 1921 р. Еммануїла Рошка призначили директором гімназії. Одноразово вів наукову роботу¹³. Був членом багатьох наукових товариств у Львові.

8 серпня 1856 р. у Львові в вірменській сім'ї народився майбутній відомий хірург Роман Баронч.

У 1871 р. Роман Баронч закінчив гімназію, а у 1876 р. медичний відділ Ягеллонського університету в Кракові. Протягом року проходив хірургічну практику в клініці Брика в Кракові та львівському госпіталі. У 1880 р. Р. Баронч отримує диплом доктора медичних наук і їде в Лондон. Після повернення знову працює у львівському госпіталі. Починаючи з 1886 р., протягом 32 років працює ординарним лікарем хірургічного відділу у створеній за його ініціативою загальній

¹⁰ «Poslaniec św. Grzegorza», 1930, № 40—41, стор. 149—151.

¹¹ Gragoriana, Lwów, 1936, стор. 73—77.

¹² Ilustrowana encyklopedia, Warszawa, 1927, т. V.

¹³ «Poslaniec św. Grzegorza», 1933, № 7—8, стор. 91.

поліклініці. З 1898 р. і до кінця життя він одночасно доцент і професор хірургії медичного відділу Львівського університету. Протягом багатьох років читав лекції з хірургії у Львівському медичному товаристві¹⁴, у 1892 р.— в Медичному товаристві у Відні.

Роман Баронч брав активну участь у роботі хірургічної секції з'їзду лікарів у Кракові, XIV з'їзду хірургів Польщі у Кракові та міжнародних з'їздах лікарів у Берліні (1890 р.), Римі (1894 р.), Москві (1897 р.), на яких виступав з доповідями. У 1902 р. на запрошення Чикагського товариства Р. Баронч зробив у Чикаго доповідь про лікування променевого грибка.

Після першої світової війни тривалий час Роман Баронч читає лекції в хірургічній клініці Львівської ветеринарної академії. Одночасно працює в бактеріологічній та патологічній лабораторіях.

Роман Баронч — автор 92 друкованих праць. Водночас колекціонував портрети відомих художників і діячів мистецтва, перські, вірменські і турецькі килими та ін.¹⁵

У вільний час вивчав стару і нову вірменську мову, літературу й історію. Вільно володів 12 мовами, українську і російську знав ще з дитинства. В його бібліотеці були унікальні видання з вірменської історії й мови.

Помер Роман Баронч 29 серпня 1930 р. у Львові.

Представники вірменської прогресивної інтелігенції в Західній Україні внесли великий вклад у розвиток української та польської культури. Їх наукова та мистецька діяльність сприяла зближенню та збагаченню культур братніх народів.

Зараз у стародавньому українському місті Львові проживає понад 3 тис. вірмен: учені, письменники, інженери, журналісти, музиканти, лікарі, робітники різних підприємств, які беруть активну участь у будівництві комуністичного суспільства.

---

¹⁴ «Posłaniec św. Grzegorza», 1931, № 44, стор. 3—6.

¹⁵ «Posłaniec św. Grzegorza», 1931, № 44, стор. 10.

Повідомлення

М. Т. РАВЛЮК

ІСТОРІЯ НАРОДУ ТА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

Комунізм, його культуру,— не раз підкреслював В. І. Ленін,— не можна успішно будувати, якщо не опанувати всіма здобутками людства. Причому елементи минулого треба не механічно переносити в сучасність, а відбирати лише прогресивні, демократичні начала, які служать утвердженню й піднесенню народу. Цей принцип запроваджується в нашій країні в усіх ланках життя, зокрема в літературній творчості.

Значний доробок української літератури складають останнім часом історичні твори. Певні досягнення в справі освоєння історичної тематики становлять романи С. Скляренка «Святослав», «Володимир» і драматична поема І. Кочерги «Ярослав Мудрий». Автори цих творів зуміли показати широко, різноманітну картину Києва давніх часів, змалювати тогочасне життя людей, у художніх образах уособити різні прошарки феодального суспільства.

Запам'ятовується відтворений С. Скляренком образ Малуші. Вона сповнена чарівної краси і благородства, властивого людям з народу. В романах цього автора знаходимо й інші образи людей з трудових верств тогочасного суспільства. Наприклад, Мікула. В час небезпеки для Києва це воїн княжої дружини, ратник визвольних походів Святослава, а коли настає мир, спокій на рідній землі — він сіяч, хлібороб. В образі муляра Журейка з «Ярослава Мудрого» І. Кочерги також є певні ознаки трудівників стародавнього Києва. І все ж не ці люди стоять у центрі уваги художників, а переважно представники панівних верств — княгиня Ольга, князі Святослав, Володимир і т. д. Не випадково і твори називаються іменами князів. Звичайно, князь, феодальна знать були визначною силою свого часу. Певною мірою їх інтереси, особливо коли це стосувалося захисту вітчизни, збігалися з інтересами низів, народних мас.

Проте є й інша причина, чому в наших історичних творах на передній план виступають образи, які уособлюють не людей праці, а представників панівних верств суспільства. Мабуть, письменники остаточно ще не перебороли традицій старої історичної романістики, щоб змалювати характери, типи героїв — безпосередніх виробників матеріальних і духовних благ суспільства.

Справді, народ — творець історії. А от в художній практиці, особливо у творах про давнину, цим положенням мало керуються. Важко знайти в історичній романістиці масштабний образ народу — того будівничого, який за безцінь, часто силоміць гнаний, змуровував навічно стіни Софії, вкладаючи в них свою мудрість, талант і високі мистецькі смаки. Не раз було зруйновано, а потім відбудовано Київ. У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей вщент спалив місто. Але воно знов ожило. Його відбудовували 20 тис. столярів, мулярів, ковалів та інших майстрових, які прийшли сюди з усіх кінців Придніпров'я. Відомо, що в XV ст. у Києві були високорозвинуті цехи теслярів, кова-

лів, столярів, слюсарів, шевців, кравців, гончарів, без праці яких не можна уявити добробуту міста. Згодом, у часи національно-визвольного руху, в тих цехах вироблялися зброя і спорядження для народних месників. Проте образ ремісників теж ще не знайшов повного висвітлення в історичній романістиці. Виняток становить хіба що Іван Свічка з драматичної поеми І. Кочерги «Свіччині весілля». В ньому втілені риси людей цього середовища. Свічка особливо виразний як бунтар, непримиренний до знаті та іноземних поневолювачів. Це одна із сторін життя київських ремісників. Але вони були й людьми мирної праці, майстрами своєї справи. У ремісничих цехах виготовлялися найрізноманітніші знаряддя виробництва. Тут вирувала кмітлива думка і спритність умільців. Тут зароджувався потяг наших предків до науки, техніки. Все це може і повинно стати однією з тем зображення середньовічної України.

Те ж саме можна сказати, коли йдеться про особу козака, заполюжця. На певному етапі історії України козацтво відіграло важливу роль. Його представники зі зброєю в руках боронили волю вітчизни, і в мирну годину обробляли землю, розводили худобу, ловили рибу, доглядали пасіки. В тій чи іншій мірі образи цих людей можна зустріти в романах Н. Рибачка «Переяславська Рада», П. Панча «Гоміла Україна», Ів. Ле «Хмельницький». Так, не в повній, а саме в тій чи іншій мірі. Справа в тому, що національно-визвольний рух часто приймається письменниками передусім крізь погляди і дії козацької таршини. На чолі національно-визвольної боротьби ми бачимо перш а все Хмельницького та його соратників. Факт цей історично достовірний, але не єдиний з погляду розвитку життя широких народних мас. Адже ці історичні діячі здобули популярність під час народних рухів, які виникали в результаті того, що саме сільська голота, коаки, найбільше зазнаючи іноземних і внутрішніх утисків, піднімалися на визвольну боротьбу.

А от спробуйте знайти такий твір, де головним героєм виступає ядовий козак як втілення цілої суспільної верстви українського народу. Важко, якщо не рахувати цікавих творчих пошуків О. Ільченка в романі «Козацькому роду нема переводу...» Основний образ цього воевідного твору не зумовлений конкретними межами історії, хоч художньо виліплений досить виразно. В романі не завжди можна збагнути соціальне тло, оскільки автор хотів просто символічно, на основі переважно фольклорних матеріалів зобразити постать козака Мамаю. тимчасом козацтво — осередок вільнолюбства, опора незалежності вого народу — це дуже вдячний матеріал, щоб змалювати одну зі сторінок минулого України, показати на весь зріст, у всій величчю образ представника народних мас.

На всіх етапах історії України вирішальне значення мали трудячі маси, носії демократичних поглядів, передових начал. Полянський лібороб, смерд, скотар, ремісник, козак, чумаки, мандрівний дяк-філозоф, сільський наймит, міський пролетар — ось на чийх плечах, чіми уками спокон віків трималась українська земля, ось хто був її справжнім господарем, творцем, оборонцем. Дальший розвиток історичної романістики потребує не лише розуміння того, хто був героєм історії, й того, як його поставити в центр історичних подій, з яких джерел зрпрати його живу снагу. Наші романісти використовують далеко не всі можливості, а в ряді моментів звужено, однобічно відбивають історичні факти. Образи діячів минулого письменники, як правило, ідтворюють на підставі достовірних історичних матеріалів. Проте необхідно враховувати, що можновладці, аби увічнити себе, використовували літописи, їх імена знаходимо під граматами, законами, універса-

лами, указами. Приклад тому «Повчання» Володимира Мономаха, універсали Хмельницького або укази Петра I. Відомі історичні постаті уособлені в пам'ятках архітектури, малярства і літератури. Нарешті, вони залишили пам'ять по собі тим, що збереглися їх гробниці.

І нічого подібного не знаходимо, якщо треба показати представника народних мас. Це — безіменний герой історії. Його не увічнив літопис, окрім якоїсь згадки, хоча саме він був творцем історії; після нього не залишилося житла, яке встояло б перед дією часу, хоча всі споруди, що дійшли до нас, ним рукотворені; не знаємо ми і його могили. І все ж з покоління в покоління проходить той герой, з віку в вік підноситься. Він вічно живий, він безсмертний, бо це — сам народ. А про історію народу свідчать його діяння, створені ним засоби виробництва — все, що становить вирішальну основу людського суспільства. Перший плуг, перший човен, перший ткацький верстат, перший молоток і багато чого іншого зробив той, хто ними користувався, — трудар.

Художник повинен знати не лише виробничу технологію, а й свідомість, психіку самого виробника, горизонти його інтелектуального світу, склад душі. Такий кут зору дещо не звичний для романіста, який прагнув спиратися на писемні докази історії, в кращому випадку — на дані археології. Не заперечуючи значення цих пам'яток, вважаємо, що доцільніше, коли письменник черпатиме своє натхнення з фактів і явищ матеріального, виробничого життя минулого. Це один з надійних шляхів для створення образів представників трудових, демократичних верств населення, безпосередніх виробників давніх часів.

При висвітленні минулого народу романіст не може оминати й такого джерела, як народна творчість — казки, пісні, думи, легенди, різні обряди тощо. Останнім часом письменники, особливо з молодих, чомусь мало звертаються до цих перлин народної мудрості. А тимчасом не можна уявити зараз справді досконалого історичного роману, що не спирався б на народну творчість, не був пройнятий її пафосом. Звичайно, одного фольклору для сучасного романіста недостатньо. Він має бути озброєний знанням матеріальної культури, історичної науки, археології, антропології, мистецтва, літератури і навіть сили мічених атомів, які допомагають визначити вік пам'яток давнини. Але в одному фольклор незамінний: без нього не можна оживити історичний роман подихом минувшини. Згадаймо, якої живої снаги сповнений у Гоголя Тарас Бульба, зображений саме за мотивами народної творчості про козацтво. Хіба ідея беззавітної відданості у товаристві не підказана письменнику численними думами, піснями? Хіба незрадлива любов Бульби до люльки не нагадує того необачного козака з пісні, що проміняв жінку на тютюн, на люльку? Як настрої, так і деталі твору Гоголь брав з фольклорних джерел, трансформуючи відповідно до естетичних потреб свого часу, своїх поглядів і таланту. Те ж саме можна сказати про ряд творів Шевченка і Франка, Лесі Українки і Коцюбинського, для яких фольклор був невичерпною криницею натхнення. В наш час до народної творчості постійно звертається М. Стельмах, надаючи їй образам, мотивам давнини сучасного звучання. Приклад — казкова постать Марка Проклятого і літературний образ Марка Безсмертного з роману «Правда і Кривда». Тим правдомірніше переосмислення фольклору в історичній романістиці.

Сучасний автор історичного роману має значні творчі можливості. Вони допомагають йому на всю силу підносити образ народу — єдиного творця історії з часів її виникнення. Використати всі ці можливості — значить підняти вище історичний роман, зробити його апофеозом людини праці, творчості і боротьби.

А. Г. ТКАЧУК

КРАХ СПРОБ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ВИКОРИСТАТИ УКРАЇНІЗОВАНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ В 1917 р.

Після Лютневої революції в арміях воюючих країн активізувався національний рух під лозунгом самовизначення народів. Стара російська армія внаслідок діаметрального розходження між її класовим складом і класовим призначенням закономірно стала ареною гострої політичної боротьби. На Україні в ній брали участь як націоналістичні партії, так і солдатські маси. Але якщо буржуазні націоналісти виходили з вузькокласових інтересів, намагаючись будь-що відірвати «своїх земляків»-солдатів від загальноросійського революційного руху, то солдати-українці дедалі активніше включались в боротьбу за мир, землю, за владу Рад. «На Україні,— писав В. І. Ленін у статті «Криза на зріла»,— конфлікти українців взагалі і українських військ зокрема з урядом все частішають»¹. Неоднорідність рушієних сил українського руху в армії і породжена нею конфліктність — компонент загальнонаціональної революційної кризи в Росії.

Проте ці питання ще й досі не знайшли всебічного наукового висвітлення. Необхідність вивчення соціальної зумовленості конфлікту між солдатськими масами національних українських формувань і Центральною радою диктується також потребою спростувати антинаукові концепції сучасних зарубіжних «українознавців» (Р. Пайпса, Р. Сулівонта, В. Дмитришина та інших). Вони змальовують солдатів-українців як затуркану, нездатну до критичного мислення і самостійних революційних кроків масу, що через це нібито стала легкою здобиччю «московських агітаторів-більшовиків», розглядають більшовизм як політику «територіальної неподільності» Росії².

Аналіз соціальних платформ національного руху показує, що він був тісно пов'язаний з проблемою миру та землі, а згодом з проблемою Радянської влади. Процес українізації частин і з'єднань в російській армії, як і кожне суспільне явище, мав свою об'єктивну і суб'єктивну зумовленість і перебував у безпосередній залежності від класово-політичної боротьби у країні. Його можна умовно поділити на три основних етапи: перший (березень — травень 1917 р.) — рух під впливом Лютневої революції з помітно вираженими елементами стихійності; другий (червень — жовтень) — українізація за дозволом Ставки; і третій (листопад — грудень) — перехід національних полків після Жовтневого повстання на бік революційного народу.

Залежно від характеру класової боротьби на кожному з цих етапів тактика політичних партій відповідно змінювалась. Правлячі дрібнобуржуазні партії Росії (есери і меншовики) аж до Жовтневої революції залишались категоричними противниками не тільки українізації війська, але й будь-яких форм національно-визвольного руху. Після перемоги Жовтневого збройного повстання відразу ж намітилась інтеграція дрібнобуржуазних організацій Росії і України в боротьбі проти революції. Проте незважаючи на класову єдність, відносини між росій-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 56.

² R. Pipes. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism 1917—1923, Harvard University Press, 1954, стор. 124—125; R. Sulivant. Soviet Politics and the Ukraine 1917—1957, London, 1962, стор. 18.

ською і українською буржуазією, особливо в питаннях про владу (а звідси — і армію), не можна вважати безконфліктними. Навколо українізації військових частин розгорнулася гостра боротьба, яка призвела до внутрікласового конфлікту дрібнобуржуазних партій. Ця поляризація чітко визначилась уже на засіданнях національної секції I Всеросійського з'їзду Рад. Українська фракція (Михальський, Гмиря, Романчук, Ткаченко та інші) наполягала на українізації війська, яка, на її думку, мала сприяти партійній роботі дрібнобуржуазних партій по підготовці до Установчих зборів³. Російські есери та меншовики продовжували дотримуватись тієї точки зору, що формування національних полків — це «злочин», який розхитує довір'я до Тимчасового уряду та ослаблює «готові до бою» війська⁴. Яскравим виявом цих суперечностей було відоме повстання полуботківців у Києві, а також репресії і провокаційний обстріл чорносотенцями ешелону богданівців⁵.

На противагу есери-меншовицькому блоку і троцькістам, що сходилися на платформі беззастережного заперечення права націй на самовизначення, більшовики-ленінці послідовно відстоювали це право. Одночасно більшовики застерігали від захоплення формуванням окремих національних частин, які могли стати здобиччю та знаряддям реакційної націоналістичної буржуазії. Питання про формування, які вже виникли, розглядалися більшовиками у перспективі ліквідації всіх буржуазних армій. Червнева конференція фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) висловила тверду впевненість у тому, що «пролетаріат України разом з пролетаріатом всієї Росії, заінтересований в заміні постійної армії всенародною міліцією, боротиметься проти перетворення національних полків України в постійну окрему від народу армію»⁶. З огляду на це більшовицька партія розгорнула широку роботу по інтернаціональному вихованню солдатських мас різних націй і національностей, які мали значну питому вагу в армії⁷, роз'яснюючи їм, що національне визволення немислиме без розкріпачення соціального. Такі в загальних рисах позиції партій щодо національного руху в старій армії. Розглянемо тепер докладніше основні етапи революціонування солдатських мас українізованих частин та класове розшарування в них на фоні політичної боротьби різних партій за армію.

Створення національних полків розпочалось ще на початку березня 1917 р. спочатку в Петроградському, а згодом у Київському гарнізонах. 12 березня 1917 р. в Петрограді відбулась демонстрація солдатів-українців, в якій взяло участь близько 20 тис. чоловік. Демонстрація пройшла під лозунгом «Хай живе вільна Україна у складі вільної Росії!»⁸ Слідом за цим розпочалась українізація частин у Петроградському гарнізоні. Це були 1-й та 2-й кулеметні і 3-й піхотний полки. Соціальна основа національних формувань Петроградського гарнізону знайшла свій вираз у назві «народний полк». Більшовики столиці підтримали

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6978, оп. 1, спр. 58, арк. 6—14, 39, 40.

⁴ ЦДВІА, ф. 2067/с., оп. 1, спр. 92, арк. 392.

⁵ О. Н. Знаменский. Июльский кризис 1917 года, М.—Л., 1964, стор. 166—174; Історія Києва, т. 2, К., 1964, стор. 16; П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, К., 1958, стор. 158—159.

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 337.

⁷ В складі 10-мільйонної армії влітку 1917 р. українці становили 3 млн. чоловік. Український контингент зосереджувався в основному на Південно-Західному та Румунському фронтах; на Північному фронті було 300 тис., а на Західному — 80 тис. українців. На Румунському фронті склалась така пропорція національних груп: великороси — 33%, українці — 23%, мусульмани — 16%, білоруси — 8%, поляки — 7%, молдавани — 5% і т. д. (ЦДВІА, ф. 2085, оп. 1, спр. 10, арк. 47; газ. «Народна воля», (орган ЦК УПСР), 8 грудня 1917 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 132/с, оп. 3, спр. 6, арк. 5—10.

⁸ Історія Української РСР, т. II, К., 1957, стор. 31.

демократичну тенденцію цього руху. Вони утворили в національних частинах Ради робітничих і солдатських депутатів. Головою Ради Р і СД 1-го кулеметного народного полку, наприклад, було обрано підпоручика Хомюка, секретарем — Губанова⁹. Раду робітничих і солдатських депутатів 3-го народного полку очолював Толкачов, який на першотравневій демонстрації 18 квітня у Петергофі «закликав до зміцнення інтернаціонального братерства пролетарів». Мітинг був настільки бурхливим, що «місцева буржуазія навіть не з'являлась на вулицях», — повідомлялось в більшовицькій газеті «Солдатская правда»¹⁰. Солдати-українці народних полків рішуче виступали проти імперіалістичної війни, протестували проти наклепів на В. І. Леніна, подавали матеріальну допомогу більшовицьким газетам, вимагали передати владу Радам¹¹. В травні більшовики столиці організували кілька інтернаціональних клубів. Це зміцнювало зв'язки пролетаріату і армії. Робітники Петрограда щиро захищали національні інтереси українського народу. Так, на Путиловському заводі була прийнята резолюція протесту проти заборони Керенським всеукраїнського військового з'їзду¹². В резолюціях солдатських мітингів ми нерідко спостерігаємо переплетення соціальних і національних вимог. Наприклад, на першотравневих демонстраціях у Петрограді, Москві, Києві, Одесі і в ряді інших міст, поряд із закликами до справедливого миру, порушувались питання про автономію України, солдати-українці Петроградського гарнізону зажадали від Тимчасового уряду призначити міністра в справах України, а також виділити Київську, Подільську та Волинську губернії для комплектування кадрами українських полків¹³. Жителі Переяславського повіту мотивували формування українського полку цілями «національної самооборони». «Віче» 3-ї піхотної дивізії наполягало на передачі землі селянству і утворенні українського війська з метою захисту інтересів трудящих. В ті ж дні українці — вихідці з Східної Галичини висловлювали думку про возз'єднання західноукраїнських земель з Україною. Такі резолюції були схвалені галичанами-біженцями, солдатами Одеського гарнізону, 18-ї артбригади та багатьох інших частин¹⁴.

20—22 березня у Київському гарнізоні відбулись збори солдатів-українців, які схвалили рішення про формування «охочекомонного» полку ім. Богдана Хмельницького в складі 3 400 чоловік. Політичну роботу по його організації здійснював Український військовий організаційний комітет, очолюваний полковником Глінським¹⁵. 24 березня у Києві виник Український військовий клуб ім. гетьмана Полуботка. За його ініціативою почалося формування 2-го полку того ж імені.

З активізацією на політичній арені націоналістичної Центральної Ради, сепаратистські тенденції української буржуазії значно посилилися. Центральна Рада спробувала поширити свій ідейно-політичний вплив та взяти в свої руки оперативне керівництво національними формуваннями, роздмухати націоналістичні передсуди у солдатів українізованих частин. Орієнтуючись на створення в межах України (а почасти і за її межами) військової опори, Центральна Рада застосовувала тактику лавірування, обіцяючи на словах задовольнити демократичні ви-

⁹ Газ. «Солдатская правда», 3 червня 1917 р.

¹⁰ Газ. «Солдатская правда», 20 квітня 1917 р.

¹¹ Газ. «Солдатская правда», 20 квітня; 19, 30 травня; 3, 16 червня 1917 р.

¹² Газ. «Солдатская правда», 14 червня 1917 р.

¹³ Центральний державний архів Жовтневої революції Ленінградської області (далі — ЦДАЖР ЛО), ф. 7384, оп. 9, спр. 180, арк. 12, 16, 20, 23, 25 та ін.

¹⁴ ЦДАЖР ЛО, ф. 7384, оп. 9, спр. 180, арк. 20; ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 75, арк. 7; ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 40, спр. 185, арк. 6.

¹⁵ Газ. «Громадянин» (орган Волинської губернської української ради), 5 травня 1917 р.; 4 липня 1917 р.

моги солдатів-українців і сприяти демократизації війська, а на діл запевняла Тимчасовий уряд, що цього не буде. Тим часом рух за українізацію полків ширився. В травні процес українізації відбувався в полках: 1-му запасному у Києві та ім. П. Дорошенка в Чернігові. Засновано український полк у м. Кременчуці. В Маріуполі при 24-му запасному полку виникло товариство «Українська громада», яке також почало створювати національні частини. Влітку 1917 р. формувались «охочий» полк ім. сотника Гонти в Умані, сердюцький ім. отамана Орлика — в Петрограді, важкий артдивізіон ім. Т. Г. Шевченка — в Гатчині, 1-й Чигиринський в Куп'янську і 2-й — в Харкові. В Москві та в Луганську виникли «запорізькі» полки, в Одесі — «курінь» отамана Сахно-Устиновича, в Херсоні — 8-тисячний «курінь» гайдамаків і т. д.¹⁶ Комісар Київського військового округу Кириєнко скаржився на дисципліну 13-го запасного полку, що «самовільно» українізувався в Чернігові. Солдати цієї частини, доповідав він, взагалі не виконують наказів начальства, а бійці старшого віку вимагають відпусток додому, погрожуючи в противному разі «записатися в українці»¹⁷. Тоді ж почалась українізація запасних полків у Вінниці, Житомирі, Черкасах, Катеринославі, Одесі Харкові, Саратові, Петрограді.

Питання про національні частини стояло в центрі уваги I та II Всеукраїнських військових з'їздів, що проходили під впливом українських есерів, меншовиків та есефів (соціалістів-федералістів). На з'їздах переважали делегати фронтових частин, здебільшого безпартійні. I Всеукраїнський військовий з'їзд від імені 900 тис. солдатів вимагав автономії України і утворив Генеральний військовий комітет (УГВК) для практичної роботи по формуванню української армії, що охороняла б «інтереси і права народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали». З'їзд вимагав від Тимчасового уряду затвердити розроблене Центральною радою «Положення об украинском отряде», вручене 4 квітня на розгляд Верховному Головнокомандуючому. «Положення» передбачало формування в межах російської армії українських частин, які мали підлягати національному військовому комітетові. Щодо політики Тимчасового уряду українські есери і меншовики зайняли оборонську позицію¹⁸. На початку червня в Києві проходив II Всеукраїнський військовий з'їзд з більш широким представництвом, проте уряд Керенського заборонив його діяльність. В. І. Ленін назвав таку позицію уряду несумісною з гідністю навіть простого демократизму, не кажучи вже про соціалізм¹⁹. Незважаючи на заборону, в роботі з'їзду взяло участь 1988 делегатів з фронту і тилкових гарнізонів від 1 390 тис. (за іншими даними — 1,6 млн.) солдатів-українців²⁰.

Українська національна буржуазія прагнула підпорядкувати революційну енергію трудящих своїм вузькокласовим інтересам. Так, коли в Одесі біля штабу військового округу в травні — червні відбулись антивоєнні мітинги солдатів-українців, то голова Одеської української ради есер Луценко закликав солдатів не йти на фронт..., поки не будуть сформовані українські частини²¹. Хоч платформа російської і україн-

¹⁶ Газ. «Киевская мысль» (орган київської меншовицької організації РСДРП), 5 вересня 1917 р.; «Вісник т-ва «Просвіта» у Катеринославі», 11 червня 1917 р.; 4 липня 1917 р.; ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 3799, арк. 158; газ. «Солдатская мысль», 25 червня 1917 р.

¹⁷ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 3, спр. 38, арк. 52; газ. «Солдатская мысль», 9 червня 1917 р.

¹⁸ Газ. «Громадянин», 4 липня 1917 р.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 515—516.

²⁰ ЦДВІА, ф. 2139, оп. 5, спр. 48, арк. 27; газ. «Киевская мысль», 6 червня 1917 р.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 412, оп. 1, спр. 5, арк. 5—11.

ської буржуазії у питаннях війни збігалась, Тимчасовий уряд і Ставка були занепокоєні досить широким розвитком національного руху в армії. Командуючий Київським військовим округом писав, що національних полків могло бути дуже і дуже багато, якби не застосовувати рішучих заходів проти них і не примушувати українців силою вирушати на фронт²². На відміну від штабу Київського військового округу в Московському, Петроградському і Казанському округах поставились до українського руху більш лояльно. Штаб Московського округу дозволив українізувати 28-й та 30-й запасні полки, що розташовувались у Харкові. У м. Петрівці Саратовської губернії було укомплектовано 143-й та 144-й українські запасні полки²³.

На фронті цей рух не набрав такого розвитку, як в тилкових районах. На першому етапі українізація мала місце лише у 39-му (район Луцька) і 32-му армійських корпусах. На початку квітня у 53-й піхотній дивізії на посаду командира 210-го Браницького полку солдати обрали полковника Р. Крещенка за те, що він відкрито симпатизував фронтовому братанню і сприяв роботі українського «клубу». Генерал Корнілов кинув проти національних формувань, які не бажали вести війну і братались з німцями, каральні загони. Полковника Крещенка і кількасот солдатів за антивоєнну пропаганду заарештували й ув'язнили²⁴. На Румунському фронті було українізовано 33-й та 36-й піхотні полки 9-ї дивізії (10-й армійський корпус), на Західному фронті — 5-у дивізію²⁵. Побоюючись дальшого розпаду армії, Ставка вирішила регламентувати утворення національних частин в «допустимих» межах. В зв'язку з угодою між Центральною радою і Ставкою в питаннях українізації чимало генералів не бачали в цьому небезпеки. Тепер уже й військовий міністр Керенський розглядав національні формування як засіб підготовки наступу на фронті, про що він заявив на засіданні виконкому Київської Ради робітничих і солдатських депутатів²⁶.

Після невдалого наступу (червень — липень) обезкровлені корпуси Південно-Західного фронту були відведені на відпочинок і поповнення. Саме в цей час головком Корнілов підписав наказ про українізацію десяти дивізій. Спершу передбачалось українізувати 34-й та 6-й корпуси і перейменувати їх у 1-й і 51-й (згодом — у 2-й «січовий запорізький») українські²⁷. 34-й, 32-й, 41-й, 6-й армійські та 7-й Сибірський корпуси, які в ході літньої кампанії зазнали великих втрат, поповнювались маршовими ротами, що надходили з найближчих губерній України, а також за рахунок розформованих у зв'язку з участю в липневій демонстрації частин Петроградського гарнізону. Отже, в названих корпусах зростав прошарок представників кадрового фабрично-заводського і сільськогосподарського пролетаріату, що створювало сприятливі умови для агітаційно-масової роботи більшовиків в українізованих частинах. В офіціальних документах того часу значиться, що кулеметна, а також 29-а в'ючна команди, які прибули з Оранієнбаума і Царського Села у 1-й український корпус, «суцільно отруєні ідеями

²² Газ. «Киевская мысль», 5 вересня 1917 р.

²³ Газ. «Народная воля» (орган ЦК УПСР), 14 жовтня 1917 р.; газ. «Известия выборных Особой армии» (орган армійського комітету Окремої Армії), 15 серпня 1917 р.

²⁴ ЦДВІА, ф. 2158, оп. 2, спр. 15, арк. 11, 11 зв., 12; ф. 2067, оп. 3, спр. 50, арк. 49; ф. 2242, оп. 1, спр. 450, арк. 41.

²⁵ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 693, арк. 80; Разложение армии в 1917 году, М.—Л., 1925, стор. 105.

²⁶ Газ. «Известия армейского комитета 9-й армии», 6 липня 1917 р.

²⁷ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 23, арк. 277, 293, 386; оп. 2, спр. 291, арк. 342, 351, 353.

більшовизму»²⁸. З Гатчини в Бердичів було відправлено важкий артилерійський дивізіон ім. Т. Г. Шевченка, з Петрограда у 32-й армійський корпус — 31-у кулеметну команду. Українізовані частини Петроградського і Московського округів, що прибували на Україну, приносили революційний ентузіазм, сприяли міжнародному єднанню солдатських мас. Не випадково генерал Скоропадський, який командував 1-ю українським корпусом, пропонував взагалі відмовитись від національних військ Петроградського округу і не допускати їх на Україну.

В період корніловщини більшовики провели значну роботу по зміцненню військових організацій РСДРП(б) в українізованих формуваннях. При сприянні Київського комітету партії у 14-му запасному полку була утворена більшовицька група на чолі з С. Онеоликом²⁹. Згодом виникли осередки РСДРП(б) у 414-му, 416-му та 612-му піхотних полках 104-ї та 153-ї українізованих дивізій. В роботі більшовицьких осередків у цих частинах активну участь брали кулеметники — петроградські робітники Мельник і Квітчинський, уральський робітник, член КПРС з 1905 р. Смоляр та інші. Більшовики були ініціаторами антикорніловських серпневих виступів у Меджибізькому гарнізоні. 26 і 28 серпня тут відбулись мітинги. Свою промову на одному з них Онеоли закінчив словами: «Геть Корнілова і Керенського!». В телеграмі генерала Скоропадського зазначається, що на мітингах мали можливість виступати лише ті, хто висловлювався проти смертної кари, війни, проти Корнілова і Керенського. Офіцерам-корніловцям і членам полкових рад що їх підтримували, не давали слова, декого з них було побито³⁰. Солдати-українці таврували антинародну політику Тимчасового уряду українських буржуазних націоналістів, які засіли у військових радах.

Після ліквідації корніловщини на фронті солдатські маси активні включились в антипоміщицьку боротьбу. Початок новій хвилі аграрного руху на Поділлі у вересні 1917 р. поклали 609-й Красноуфімський та 414-й Торопецький українізовані полки. Командування фронту неодноразово вимагало від корпусної і полкових рад приборкати «свавілля національних частин, які «руйнують землю», тобто громлять поміщицькі маєтки. Командуючий київським округом полковник Оберучев та комісар Тимчасового уряду Кириєнко на жовтневій нараді у Бердичеві вимагали негайного припинення українізації³¹, а верховний комісар есер Станкевич погрожував українському комітету Західного фронту арештом «за державну зраду», якщо останній спробує провести в життя рішення I фронтового з'їзду солдатів-українців. З приводу цього в більшовицькій газеті «Солдат» була опублікована редакційна стаття «Звинувачення в державній зраді українських солдатів», в якій рішуче засуджувалась позиція Станкевича і спроба уряду придушити визвольний рух на Україні³².

У вересні — жовтні 1917 р. відбулись корпусні та армійські військові з'їзди солдатів-українців. Матеріали їх свідчать про наявність серйозного конфлікту між українськими частинами і Тимчасовим урядом. З'їзд воїнів-українців 32-го армійського корпусу від імені 33 тис. організованих солдатів пред'явив Тимчасовому уряду ультиматум з вимогою припинити війну, дати землю селянам, а Україні — автономію³³.

²⁸ ЦДВІА, ф. 2246, спр. 480, арк. 285.

²⁹ Там же, спр. 489, арк. 56; спр. 4, арк. 43.

³⁰ Там же, оп. 1, спр. 489, арк. 56.

³¹ Там же, ф. 2083/с, оп. 1, спр. 1, арк. 10; ф. 2067/с, оп. 1, спр. 11, арк. 257—258.

³² Газ. «Солдат» (орган військової організації при ЦК РСДРП(б), 20 жовтня 1917 р.)

³³ Газ. «Голос окопа» (орган комітету 32-го армійського корпусу), 22 жовтня 1917 р.

І український військовий з'їзд Західного фронту заявив рішучий протест проти продовження війни, закликав проголосити перемир'я на всіх фронтах, вирішити земельне питання, не чекаючи Установчих зборів, а також утворити українську армію. Реорганізуючись у майбутньому в народну міліцію, ця армія мусила б стояти «на сторожі інтересів селянських та робітничих мас, а не була б, як постійне військо, сліпим знаряддям пануючих класів в їх шовіністично-імперіалістичних домаганнях»³⁴.

Чималих турбот комісарам Тимчасового уряду завдавали солдати українізованих полків своїм енергійним братанням з солдатами австро-німецької армії, особливо на ділянках 32-го та 6-го армійських корпусів. 6-й (2-й «січовий») корпус кваліфікувався як «переважно більшовицький», оскільки в ньому діяло 44 більшовицьких осередки і солдати цього з'єднання обрали своїми делегатами на II Всеросійський з'їзд Рад трьох більшовиків³⁵. 16 жовтня корпусний з'їзд більшовиків, на якому були присутні делегати від 1325 членів партії, одноставно схвалив рішення VI з'їзду РСДРП(б)³⁶.

6-й армійський корпус послав на II з'їзд Рад своїх представників з наказом «Вся влада Радам!». Керівник делегації, прапорщик М. В. Миронцев від імені 112 тис. солдатів заявив на засіданні Петроградської Ради 23 жовтня, що відмовлення з'їзду Рад взяти владу в свої руки означало б «політичне самогубство». Така висока політична активність солдатських мас фронтових з'єднань могла мати місце лише завдяки систематичній і копіїкій роботі військових організацій РСДРП(б). В цій справі важливу роль відіграли I та II фронтові конференції РСДРП(б) Південно-Західного фронту, а також армійські партійні збори. Вереснева конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю розробила заходи, спрямовані на посилення роботи серед солдатських мас, видання літератури мовами тих народів, які населяють край. В органах «Голос социал-демократа», «Солдат», «Солдатская мысль» періодично вміщувались статті українською мовою. Так, у газеті «Солдат» була опублікована відозва «До солдатів-українців», в якій викривалось лицемірство націоналістичних агітаторів, що нацьковували українських селян на робітників³⁷.

Велику роботу безпосередньо на Південно-Західному фронті проводили М. Криленко, Я. Пальвадре, М. Марченко, Г. Чудновський, Є. Бош, в частинах Київського гарнізону — В. Затонський, І. Кулик, Я. Гамарник, В. Примаков, Л. Пятаков. Серед солдатів гайдамацьких «куренів» Одеського гарнізону активно діяла українська секція більшовиків, очолювана робітником-металістом М. Матяшем та солдатом Г. Скобло. В своїх спогадах Матяш пише, що революційна агітація серед «гайдамаків» українською мовою мала тоді важливе значення. Уже в перший місяць своєї діяльності секція заювала повагу і авторитет. Протягом жовтня — грудня 1917 р. вона зросла з 27 чоловік до 2 тис. членів і співчуваючих³⁸. В історичній літературі досі прийнято вважати, що в українізованих полках партійно-організаційна й виховна робота або зовсім не велась, або велась недостатньо, і тому солдати-українці «відставали» від революційних подій. Нагадаємо, що напередодні Великого Жовтня у трьох корпусах Південно-Західного фронту (6, 32, 34) (вони становили лише 1/10 частину всіх військ), в яких відбувався най-

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1067, оп. 3, спр. 6, арк. 5—10.

³⁵ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 2940, арк. 24.

³⁶ Журн. «Исторический архив», 1961, № 5, стор. 208—209.

³⁷ Газ. «Рабочий и солдат» (орган воєнної організації при ЦК РСДРП(б), 25 жовтня 1917 р.; газ. «Солдат», 10 вересня 1917 р.

³⁸ Партійний архів Одеської області, ф. 2, оп. 1, од. зб. 1147, арк. 5.

більш активний процес українізації, нараховувалось близько 2,5 тис. членів більшовицької партії, а на решту припадало 4,5 тис.³⁹

З поглибленням загальноросійської революційної кризи кількість національних формувань зростала. Цьому сприяло не тільки загальне піднесення національно-визвольного руху напередодні Великого Жовтня, але й загострення внутрікласових суперечностей в таборі дрібної буржуазії і активізація національної буржуазії у боротьбі за владу. 19 жовтня Центральна Рада ухвалила план повної українізації 15 піхотних дивізій і всіх гарнізонів на Україні⁴⁰. Всього напередодні Жовтневого повстання повністю українізованих дивізій було 3, в стадії завершення цього процесу — 6 і частково українізованих — 7. Здійснення цієї кампанії в дивізіях, визначених Ставкою і Радою, затягнулось до листопада — грудня 1917 р. На території України і поза її межами в той час налічувалось 15 українізованих запасних полків, 16 повністю і 25 частково українізованих полків діючої армії, три кулеметні команди, дві артбригади (9-а та 65-а), дві піші дружини. Загальна чисельність цих частин досягала 220 тис. чоловік⁴¹. Крім того, існувало чимало «охочекомонних» і спеціальних формувань, а саме: 11 тилових полків, один важкий артдивізіон, два кулеметні полки, 9 «куренів» (батальйонів) та кілька кавалерійських ескадронів, усього до 69 тис. чоловік (за станом на початок листопада 1917 р.). Оскільки переважна більшість солдатів-українців у фронтових частинах активно підтримувала боротьбу за мир і землю, виступаючи проти політики національної буржуазії. Центральна Рада взяла курс на використання найманого (регулярного) «вільного козацтва», заснованого на принципі класового добору. Туди приймали тільки тих, хто «щиро» зобов'язувався захищати інтереси української буржуазії в особі Центральної Ради. Всі інші національні війська старої армії підлягали розформуванню⁴². Проте, за визнанням петлюрівських комісарів, навіть частині тих збройних сил, що утворювалися переважно з куркульських елементів, не пощастило вийти «із паперового царства на світ божий»⁴³. В цілому ж у день Петроградського збройного повстання Центральна Рада не мала надійної опори серед солдатів-українців. Навіть один з лідерів її Винниченко пояснював це тим, що всі солдатські маси, які формально «підтримували і обабгали Раду, зовсім не були ворожі до більшовизму. Вони поділяли його лозунги цілковитого соціального визволення».

На третьому етапі українізації найбільш чітко визначилася класова поляризація в армії. Резолюції мітингів у національних частинах, які проходили в зв'язку з Петроградським збройним повстанням, свідчать про те, що солдати-українці з ентузіазмом вітали владу Рад. На III Всеукраїнському військовому з'їзді делегати на запитання І. Кулика «За ким ви підете: за Керенським чи за Леніним?» одностайно відповіли: «За Леніним! За Леніним!»⁴⁴ Збори делегатів-українців 1-го українського корпусу, що відбувались 28 жовтня в Летичеві, палко схвалили «петроградську демократію, яка дасть мир і землю»⁴⁵.

³⁹ В кінці вересня на Південно-Західному фронті налічувалось 7 тис. членів партії (газ. «Солдат», 6 жовтня 1917 р.).

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР. ф. 132/с, оп. 2, спр. 2, арк. 119—121.

⁴¹ Підрахунки зроблені автором за матеріалами штабів та преси ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 23, арк. 277, 293; спр. 3813, арк. 62; ф. 2148, оп. 1, спр. 819, арк. 98; спр. 11, арк. 326; ф. 2081, оп. 1, спр. 3, арк. 29; ф. 2139, оп. 5, спр. 48; арк. 116—118; Розкладення армії в 1917 году, стор. 80—81, 105.

⁴² ЦДВІА, ф. 2081, оп. 2, спр. 3, арк. 21.

⁴³ Там же, ф. 2067, оп. 1, спр. 11, арк. 259.

⁴⁴ Газ. «Киевская мысль», 29 жовтня 1917 р.

⁴⁵ Газ. «Пролетарская мысль», 10 листопада 1917, р.

Однак захоплені іноземними імперіалістами, буржуазні націоналісти та їх орган — Центральна Рада, маскуючись лозунгами національної незалежності, все ж сподівались використати в боротьбі проти революції національні полки. Частина солдатів-українців була ошукана 3-м універсалом і справді повірила в необхідність служити УЦР. За таких умов уже не окремі батальйони чи полки, а навіть цілі корпуси часто силоміць оголошувались українськими. В листопаді таким чином були «українізовані», крім 34-го та 6-го армійських корпусів, 32-й, 44-й, 46-й армійські та 7-й Сибірський, на румунському фронті — 10-й, 11-й, 16-й, 26-й армійські та 6-й кінний, на Північному фронті — 17-й та 21-й корпуси. З оголошенням «українізації» Південно-Західного та Румунського фронтів (23 листопада) та злиття їх в один так званий «Український фронт» Центральна Рада в блоці з реакційною Ставкою вчинила ряд контрреволюційних акцій. 29—30 листопада загонами «вільного козацтва» і юнкерів за допомогою полків 1-ї української дивізії були обеззброєні революційно настроєні частини Київського гарнізону. 3 і 4 грудня «курені» захопили штаби Південно-Західного і Румунського фронтів, 10—14 грудня націоналісти заарештували більшовицькі ревкоми і Ради солдатських депутатів у IV, VI, VIII, IX, XI та Окремій арміях, видали наказ про тритижневу «відпустку» солдатам, що походили з інших місць Росії, маючи на меті знесилити революційно настроєні фронтові з'єднання і захопити їх матеріальну частину. Генерал Щербачов видав наказ про «енергійне» переформування військ за національно-територіальним принципом. Він вимагав «тотального» виділення націй. Водночас відбувалось формування мусульманських, польських, білоруських, татарських, сибірських, естонських та інших частин.

20 грудня Петлюра звернувся також до всіх тих солдатів і офіцерів Румунського та Південно-Західного фронтів, які «визнають УНР та її уряд», з закликом «виділитись із більшовицьких частин в особливі російські частини» для несення служби на Українському фронті на рівних з українцями підставах⁴⁶. Отже, йшлося вже не стільки про українізацію, скільки про мобілізацію реакційних елементів на боротьбу проти пролетарської революції. В момент конфлікту між УЦР та Радою Народних Комісарів на Україні утворилось три основних плацдарми національних військ: київський, одеський та харківський. Всього в межах київського стратегічного району зосереджувалось понад 200 тис. військ Центральної ради. В їх розпорядженні було чимало артилерії та кулеметів⁴⁷. На початку січня 1918 р. військгенсекретаріат (уже під керівництвом Порша) приступив до формування Окремої української армії, куди закликались солдати і офіцери, що «бажали зі зброєю в руках боротися проти більшовиків». Полковник Снігуровський сформував полк «охорони Києва та його околиць». Тоді ж виник гайдамацький «кiш» Слобідської України, бойовий «курінь» української партії есерів, самокатний полк, «Запорізький» артагін, 1-й український етап та ряд інших частин⁴⁸.

Друге місце за чисельністю посідав Одеський стратегічний район, де зосереджувалось близько 36 тис. солдатів. Значні контингенти національних українських формувань концентрувалися в районі Харкова (до 20 тис. чоловік)⁴⁹. За неповними підрахунками (оскільки даних про чисельність українізованих частин в 10-му, 26-му, 44-му та 46-му корпусах не знайдено), в діючій армії (у складі 16-ти корпусів) налічувалось

⁴⁶ ЦДВІА, ф. 2085, оп. 1, спр. 10, арк. 37.

⁴⁷ Газ. «Рабочий и солдат», 20 грудня 1917 р.; ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 693, арк. 40—41; ф. 2129, оп. 5, спр. 15, арк. 17—18.

⁴⁸ Газ. «Киевская мысль», 9 січня; 21 лютого 1918 р.

⁴⁹ ЦДВІА, ф. 2085/с, оп. 1, спр. 5, арк. 521; Незабутні дні, Одеса, 1957, стор. 34.

щонайменше 180 тис. солдатів, а в тилкових гарнізонах — 150 тис. Разом з «вільним козацтвом» (60 тис.) «у розпорядженні» Центральної Ради було майже 400 тис. чоловік. Але коли Центральна рада тікала з Києва в Житомир, на її боці залишилося менш 1,5 тис. «вільних козаків»⁵⁰. Уся величезна збройна сила випала з рук петлюрівського військового командування. Чим же пояснити таке явище? Націоналістичні історики дають різноманітні відповіді на це запитання: одні вбачають основну причину в дилетантстві Петлюри (Винниченко, П. Христюк), інші — в недооцінці регулярної армії та переоцінці «вільного козацтва» (Д. Дорошенко), треті (представники сучасної буржуазної історіографії Р. Сулівонт, Р. Пайпс та інші) — в «експорті» революції на багнетах «московських» полків. Ці історики зовсім обходять соціальну природу конфлікту між Центральною радою і солдатами українізованих частин. Адже навіть лідери Центральної ради змушені були визнати, що основна маса національних військ рішуче відмовилась боротись проти більшовиків. «На наших очах,— писав Винниченко,— розкладались найміцніші, найзавзятіші полки, що прибували з таким ентузіазмом до Києва».

Під керівництвом більшовиків солдати українізованих частин масовим порядком виступали проти буржуазно-націоналістичної ради, відстоюючи декрети II Всеросійського та I Всеукраїнського з'їздів Рад. Це пояснюється, насамперед, величезним авторитетом ленінської національної політики серед трудящих України. На армійських з'їздах, що проходили на початку грудня, більшість українських фракцій голосувала за більшовицькі резолюції⁵¹. На початку грудня 1917 р. Верховний головнокомандуючий підписав наказ про тимчасове припинення українізації⁵². В ньому говорилось, що цей захід має тимчасовий характер аж до ліквідації конфлікту з Центральною радою. Проте і після цього наказу більшовицькі ревкоми VII, XI, XII армій продовжували ще деякий час здійснювати контроль за ходом українізації. Зокрема, виборний командарм VII армії співчуваючий більшовикам Папа-Тріандофілов 13 грудня видав наказ: «Енергійно провести переформування військ за національним принципом», виясняючи одноразово, які частини бажають залишитись на «українському» фронті. В наказі ВРК 5-го армійського корпусу XI армії від 15 грудня говорилось про те, що українізацію необхідно закінчити до 17 грудня.⁵³

Отже, в процесі формування національних військ простежується чітка поляризація класових інтересів, боротьба демократичної і реакційної течій. Досвід українізації полків у російській армії свідчить про те, що ні великодержавній, ні націоналістичній буржуазії було не під силу перешкодити російським та українським робітникам і селянам, переодягненим у солдатські шинелі, перейти на бік Радянської влади і більшовиків.

Великий Жовтень приніс народам Росії соціальне і національне визволення. Саме цей історичний фактор зумовив остаточну втрату Центральною радою опори в українізованих частинах. Спільність класових інтересів великоруських і українських трудящих виявилась незламною силою у боротьбі за владу Рад.

⁵⁰ Федоров А. М. Разгром контрреволюционных очагов Красной Гвардии (XI. 1917—II. 1918), М., 1940, стор. 70.

⁵¹ Борьба за власть Советов в Молдавии, Кишинев, 1957, стор. 227, 239; Борьба за владу Рад на Поділлі, Хмельницький, 1957, стор. 199, 202.

⁵² Газ. «Революционная Ставка», 9 грудня 1917 р.

⁵³ ЦОВІА, ф. 440, оп. 1, спр. 2465, арк. 104; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, К., 1957, т. 3, стор. 67.

І. М. ГРАНЧАК

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ УГОРСЬКИХ КОМУНІСТІВ ЗА МАСИ

В серпні 1919 р., задушивши Угорську Радянську республіку, північні класи Угорщини вважали, що ідеї соціалізму назавжди викорчувано з угорської землі. Але кати жорстоко прорахувались — вони не в змозі були придушити робітничий рух, знищити комуністів. Все прогресивне і передове, що було в міжнародному робітничому русі, стояло на боці угорських трудящих. В цей важкий для трудящих Угорщини час В. І. Ленін переконливо доводив, що за першою революцією, яка зазнала поразки, неминуче прийде нова, переможна¹. Йдучи шляхом, вказаним вождем трудящих світу В. І. Леніним, в тяжких умовах підпілля угорські комуністи збирали сили, вели боротьбу за маси і єдність дій пролетаріату, за організаційне зміцнення Комуністичної партії Угорщини (КПУ). Відчутних результатів було досягнуто у 1922 р., коли, виконуючи рішення III конгресу Комінтерну, угорські комуністи, створивши чимало нових підпільних осередків, активізували агітаційну роботу серед трудящих, добились певних успіхів у боротьбі за маси.

Діяльність підпільних осередків КПУ в 1922 р., їх боротьба за маси, розробка нової стратегії і тактики досі ще не стали предметом дослідження ні в угорській, ні в радянській історіографії. Як в узагальнюючих працях², так і в окремих журнальних статтях³ є лише окремі згадки про активізацію боротьби трудящих Угорщини проти реставрованого буржуазного ладу.

Комуністичний і робітничий рух в Угорщині на початку 20-х рр. мав певні успіхи — у країні створювались, переважно у великих промислових центрах, підпільні комуністичні осередки, зміцнювались зв'язки між комуністами і лівими соціал-демократами, які виступали проти угодовської політики реформістських лідерів соціал-демократичної партії (СДП).

Велике значення для розвитку революційного руху та активізації діяльності підпілля мало повернення в Угорщину колишніх військовополонених з Радянської Росії, де вони пройшли добру школу класової боротьби.

Правителі Угорщини вживали надзвичайних заходів для ізоляції комуністів, які повертались з Радянської Росії. Міністр збройних сил Угорщини Белічка віддав наказ — всіх бувших військовополонених, що повертались на батьківщину, направляти в спеціалізований табір в Чоту, для перевірки їх політичних переконань⁴. За даними керівництва

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 347.

² A munkásmozgalom az ellenforradalom felülkerekedését követő években. A Komunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése. 1919—1923. «Párttörténeti Közlemények», 1966, I sz., XXXII—XXXIII. old. A munkásmozgalom története, II, rész. Bp. 1961, 122—123. old.

³ Liptai Ervinné. A magyar munkásmozgalom forradalmi erőinek herca egg legális osztályharcos munkáspárt létrehozásáért (1919 augusztus — 1925 április). «Párttörténeti Közlemények», 1965, sz. 51—53. old. В. І. Олаг. З історії боротьби за відновлення Комуністичної партії Угорщини (1919—1924 рр.). Тези доповідей до ювілейної наукової конференції. Ужгород, 1965, стор. 114—115.

⁴ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből (1919—1929), I. köt., Bp. 1964, 130. old.

Чотського табору, з травня до кінця листопада 1921 р. в Угорщину повернулось майже 9600 чоловік, з яких 38% визнані «небезпечними для державного і суспільного ладу Угорщини»⁵. На початку 1922 р. вже 70% осіб, які повертались, визнавались властями «апостолами більшовизму»⁶. Незважаючи на суворі заходи уряду, частина революційно настроєних колишніх військовополонених все ж поповнювала ряди борців проти контрреволюції.

Для посилення керівництва підпільною роботою за дорученням Тимчасового ЦК КПУ, що знаходився у Відні, в Угорщину в грудні 1921 р. нелегально повернулася група партійних працівників, очолена Н. Оросом, у складі Е. Мюллера, Б. Матушана, І. Оберніка та Ф. Челло⁷. Перед цією групою постало складне завдання — встановити зв'язки з існуючими підпільними організаціями, посилити зв'язок між ними і організувати керівний центр підпілля⁸.

Згідно з рішенням Тимчасового ЦК КПУ в Будапешті був створений Виконавчий комітет у складі трьох чоловік, керівником якого став Н. Орос⁹. Він видав безпосередньо загальними адміністративними справами, Е. Мюллер — агітаційною роботою, а Б. Матушан — роботою в профспілках¹⁰.

Керівники Виконавчого комітету протягом кількох місяців встановили зв'язки з підпільниками не тільки Будапешта, але і багатьох інших промислових центрів, в тому числі міст Дьєра, Мішкольца, Сегеда, Шалготар'яна, Діюшдьєра, Татабані, Печа та інших¹¹.

В цей період найбільша кількість підпільних партосередків — 12 із 25 — припадала на Північно-Західну Угорщину, де знаходився кістяк угорського пролетаріату — гірники і металурги Шалготар'яна, Татабані, Діюшдьєра¹². Зростала і кількість підпільників на півдні Угорщини. Так, комуністи м. Сегеда на початку 1922 р. встановили зв'язки з підпільниками 4 робітничих селищ — Алшокезпонт, Кішкундоржмо, Мако, Вашархель. Одночасно партосередок міста через В. Ладванського підтримував зв'язок з будапештським підпільним центром¹³.

Підпільний центр підтримував тісні контакти з Тимчасовим ЦК КПУ у Відні. Звідси угорські комуністи одержували не лише настанови для дальшого розгортання роботи, але і матеріальну допомогу, агітаційну літературу¹⁴. Підпільні групи підтримували тісні зв'язки з комуністами Чехословаччини. Один з керівників підпілля північної Угорщини Ш. Челло регулярно одержував агітаційну літературу із словацького м. Кошіце¹⁵.

Підпільники проводили значну пропагандистську роботу. Вони поширювали серед робітників газету «Пролетар», листівки, заклики, плакати тощо¹⁶. Більшість агітаційного матеріалу друкувалась на друкарській машинці, частина писалась від руки.

Недоліком роботи підпілля було те, що частина його керівників

⁵ Iratok az ellenforradalom történetéhez, II, köt., Bp. 1956, 154. old.

⁶ Dokumentumok..., I. köt., 130. old.

⁷ A munkásmozgalom története, II, rész, 123. old.

⁸ A munkásmozgalom az ellenforradalom..., XXXII. old.

⁹ Там же.

¹⁰ PI Archivum, Bp. TSZ., 1922/2794, 42. I.

¹¹ Там же.

¹² Там же, 140—141. old.

¹³ Soos Katalin. Tíz év a szegedi kommunista mozgalm történetéből. Acta universitatis Szegedinensis, Sectio historika, VI, 1959, 6. old.

¹⁴ PI Archivum, Bp. TSZ., 1922/2794, 64. I.

¹⁵ Dokumentumok..., I. köt., 138. old.

¹⁶ PI Archivum, Bp. TSZ., 1922/2794, 12, 41, 43, 67, 1.

переоцінювали можливості легальної роботи в Угорщині, а тому не завжди дотримувались суворої конспірації. Поширювалась навіть думка про те, що уряд І. Бетлена після виборів 1922 р. дозволить легальне існування КПУ¹⁷.

Ці шкідливі ілюзії притупляли пильність, чим негайно скористався ворог. У лютому 1922 р. було заарештовано ряд керівників комуністичного підпілля, в тому числі — І. Оберніка, Е. Мюллера, Б. Матушана, Н. Ороса, Ш. Челло, Ю. Чучора¹⁸. Хвиля арештів прокотилась по всій країні. В м. Сегеді було арештовано 17 чоловік, у м. Мако — 10 і т. д. Серед арештованих були керівники комуністичного підпілля півдня Угорщини — Ф. Ясі, Й. Ладванські, Б. Пінтер, Л. Варшандан¹⁹.

Незабаром почався судовий процес. Не тільки буржуазна, але й соціал-демократична преса вимагала розправи над комуністами за «підривну роботу проти держави». Газета «Непсава» писала, що арештованих судитимуть «за законами воєнного часу»²⁰, що загрожувало їм смертною карою.

В цих складних умовах в кінці лютого 1922 р. з Відня в Угорщину прибуває друга група керівних працівників, серед яких були Е. Гере, Ф. Грейнер, Й. Грейнер, І. Комор, Г. Ревес та інші²¹.

Їм порівняно швидко вдалось налагодити зв'язки з підпільниками Будапешта і периферії²². Була відновлена діяльність Виконавчого комітету як керівного підпільного центру²³.

Переборюючи труднощі фашистської реакції, комуністи влітку 1922 р. створили партосередки не лише у Будапешті, Дьєрі, Сегеді, Шалготар'яні, Татабані, Дебрецені та інших великих містах, але також у таких порівняно невеликих, як Залоегерсег, Тополчан, Шопрон, Самботхель, Печ, Ходмезевашархель, Сентеш, Нодьконїжа та ін. Партійне підпілля стало досить розгалуженим, хоча і нечисленним. У Будапешті, де зосереджувалось більше половини угорського пролетаріату, у підпільних комуністичних осередках налічувалось близько 300 чоловік²⁴.

Великим досягненням в роботі підпілля було здійснення перших підпільних періодичних друкованих видань, зокрема газет «Коммюн» («Комуна»), яка стала бойовим органом Комуністичної партії Угорщини та «Іфю пролетар» («Молодий пролетар») — орган Комуністичної Спілки молоді Угорщини. Комуністи Угорщини давно відчували потребу в друкованому органі, який став би не тільки колективним пропагандистом та агітатором, але і колективним організатором. Особливо відчувалась потреба в газеті, яка видавалася в Угорщині, оскільки преса, що виходила за рубежом, була переповнена матеріалами фракційної боротьби.

Крім того, перетворення в життя завдань, накреслених III конгресом Комінтерну, також вимагало організації комуністичної газети. Виходячи із завдань, поставлених перед комуністичними партіями, III конгрес Комінтерну підкреслював: «Партія повинна звертати більшу увагу на те, щоб мати *хороші* газети... Кожна комуністична партія в першу чергу повинна володіти хорошим, по можливості щоденним

¹⁷ PI Archivum, Bp. TSZ, 1922/2794, 17. l.

¹⁸ Dokumentumok..., I. köt., 137. old.; «Pesti Hirlap», 122, III, 4.

¹⁹ Soos Katalin. Op. cit., 7. old.

²⁰ «Népszava», 1922, III, 4.

²¹ A munkásmozgalom története, II. rész, 123. old.

²² PI Archivum, Bp. TSZ., 1922/2794, 44 l.

²³ Там же.

²⁴ Dokumentumok..., I. köt. 170. old.

центрального органом»²⁵. В рішеннях Комінтерну підкреслювалось, що в умовах боротьби за маси, за створення єдиного пролетарського фронту, газета «повинна турбуватись, насамперед, про інтереси експлуатованих і робітників, які борються. Вона повинна бути нашим крашим пропагандистом і агітатором...»²⁶.

Видавати щоденну газету в суворих умовах угорського підпілля було важко, а тому комуністи взяли курс на створення щотижневої газети.

Група підпільників за допомогою товаришів з профспілки друкарів дістали потрібну кількість шрифту та інше обладнання.

Наприкінці лютого 1922 р. підпільники брати Йозеф та Ференц Грейнери віддрукували перший номер газети «Коммюн»²⁷.

Газета видавалась під керівництвом і при активній підтримці Тимчасового ЦК КПУ, звідки надходила не лише матеріальна допомога, але й значна частина рукописів статей²⁸.

Протягом лютого — вересня 1922 р. вийшло понад 30 номерів газети. Газета відгукувалась на всі події політичного життя Угорщини, піднімала важливі проблеми угорського і міжнародного робітничого руху, висвітлювала важливі події міжнародного життя, інформувала читачів про життя Країни Рад, її боротьбу за мир і дружбу між народами.

Крім газети «Коммюн», підпільники видавали спеціальний інформаційний бюлетень під назвою «Репірот» («Листівка»), що виходив звичайно два рази на місяць²⁹. На його сторінках друкувались матеріали про загальне політичне становище в країні, вміщувались спеціальні статті на допомогу агітаторам.

Молодіжна газета «Іфю пролетар», що видавалась тією ж редакційною колегією, що і «Коммюн», виходила раз на тиждень. Газета друкувала матеріали про становище трудящої молоді, її участь в революційному русі. На сторінках газети вміщувались статті теоретичного характеру, в яких викривалась буржуазна мораль, викладались принципи марксистсько-ленінського вчення, висвітлювались основні моменти міжнародного молодіжного революційного руху, розповідалось читачам про життя радянської молоді, успіхи Радянської Росії і т. д.

Виходячи з рішень III конгресу Комінтерну, редакція газети «Коммюн» приділяла велику увагу викриттю зрадницької політики лідерів СДПУ, подоланню ідей реформізму в угорському робітничому русі. Вже в одному з перших номерів була опублікована стаття «Нові бої — нові завдання», в якій газета рішуче виступила проти угоди між урядом і керівництвом СДПУ, яка отримала назву пакту Бетлена — Пейера. Звичайно, комуністи не знали всіх пунктів угоди, але з тих відомостей, які проникали на сторінки окремих видань, вони правильно оцінили пакт, як підлу зраду, яка «викликала огиду серед робітників...»³⁰.

Виходячи з конкретних умов, газета ставила питання про те, що угорський пролетаріат повинен вести боротьбу не лише за свої щоденні вимоги, не лише проти контрреволюційного режиму Хорті, але також проти реформізму³¹. Газета підкреслювала, що угорські рефор-

²⁵ Коммунистический Интернационал в документах. М., 1933 г. стор. 216.

²⁶ Там же, стор. 216.

²⁷ Dokumentumok..., I. köt., 170. old.

²⁸ PI Archivum, Bp. TSZ, 1922/4231, 45. 1; Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. III. köt., Bp. 1954, 84. old.

²⁹ Dokumentumok..., I. köt., 467. old.

³⁰ Газ. «Kommün», 1922. II. 26.

³¹ Газ. «Kommün», 1922. II. 25; 1922. V. 10.

місти відіграють особливо реакційну роль, бо не просто співробітничать з буржуазією, а активно підтримують хортистський контрреволюційний режим, що був одним з найреакційніших у Європі.

Особливу увагу газета приділяла розгортанню діяльності революційної опозиції — лівого крила СДПУ та профспілок. В одному з червневих номерів «Коммюн» писала, що реформісти ненавидять революційну опозицію, бояться її діяльності. І хоча ще не скрізь були створені опозиційні групи, але «всюди, — підкреслювала газета, — відчувається незадоволення теперішнім керівництвом соціал-демократичної партії»³². Газета допомагала угорським комуністам подолати недоліки в роботі серед соціал-демократії, закликала підносити цю роботу на вищий етап. Особливо велике значення в цьому відношенні мала стаття «Партійний з'їзд і організована опозиція», опублікована газетою 14 червня 1922 р.³³

Комуністи Угорщини ще у 1920 р. висловлювали думку про можливість створення легальної революційної робітничої партії, яка б діяла під керівництвом комуністичної партії. Розвиваючи це положення, враховуючи досягнення в розвитку легальних форм роботи за останні два роки, газета «Коммюн» доводила, що боротьба за створення легальної революційної робітничої партії є одним з важливих завдань комуністів³⁴. Однак умов для створення такої партії на той час ще не було. Комуністам необхідно було завоювати нові позиції в легальних організаціях.

Боротьбу проти реформізму в угорському робітничому русі газета «Коммюн» тісно поєднувала з викриттям підступної діяльності реформістів в міжнародному масштабі. В цьому аспекті дуже вдало газета використала події, зв'язані з роботою наради представників Виконкомів трьох Інтернаціоналів, яка проходила у квітні 1922 р. в Берліні і обговорювала питання єдності дій пролетаріату. Розповідаючи про ставлення керівництва міжнародних робітничих центрів до проблеми єдності дій робітничого класу, газета підкреслювала, що реформісти лише на словах стоять за єдність. Послідовним борцем за створення єдиного пролетарського фронту, — доводила газета, — є лише III Інтернаціонал, роботою якого керує В. І. Ленін. На сторінках газети «Коммюн» друкувались повідомлення, в яких викладався зміст звернень Виконкому Комінтерну до II і II^{1/2} Інтернаціоналів. Газета підкреслювала, що Комуністична партія Угорщини повністю підтримує і активно бореться за перетворення в життя висунутої Комінтерном програми боротьби за єдиний робітничий фронт³⁵. В одному з червневих номерів газета, підводячи підсумки наради представників Виконкомів трьох Інтернаціоналів, вказувала, що реформісти взяли участь в нараді під тиском трудящих, які вимагають єдності дій, але по суті продовжували свою політику на поглиблення розколу робітничого руху³⁶.

Для викриття реформізму велике значення мали численні статті газети «Коммюн», присвячені питанням революційної боротьби пролетаріату. Газета не просто описувала страйки, демонстрації, боротьбу безробітних, а узагальнювала досвід класової боротьби пролетаріату. Характерним прикладом в цьому відношенні є статті газети «Коммюн», присвячені страйку металістів (березень—квітень 1922 р.) та гірників Шалготар'яна (липень — серпень 1922 р.). На прикладах цих

³² Газ. «Коммюн», 1922. VI. 19.

³³ Газ. «Коммюн», 1922. VI. 14.

³⁴ Там же, III. 19.

³⁵ Там же, IV. 2.

³⁶ Там же, IV. 10.

страйків газета доводила, що кожен виступ робітників окремого заводу чи окремої професії — це справа всього пролетаріату.

Разом з тим газета публікувала матеріали про становище робітників — про низьку заробітну плату, про збільшення робочого дня зростання безробіття. Газета переконливо доводила, що причиною тяжкого становища робітників є не Тріанонський мир, не Радянська влада 1919 р., як це на догоду буржуазії твердять реформісти, а гні експлуататорів³⁷. Одночасно наводились факти зрадництва лідерів СДПУ, які турбувались не про задоволення законних вимог робітників, а про інтереси підприємців. На сторінках газети з'ясовувалися важливі питання стратегії і тактики класової боротьби. Основним лейтмотивом матеріалів на цю тему була вимога єдності дій комуністів, створення нових партійних осередків. «Нам потрібно створити єдину Комуністичну партію, потрібно збільшувати кількість партійних осередків», — писала газета³⁸.

Враховуючи складність становища в комуністичній партії, підпільний орган КПУ ретельно роз'яснював права і функції партосередків, піднімав питання про зв'язки між первинними парторганізаціями та керівним центром тощо³⁹. Майже в кожному номері вміщувалися статті про партійне будівництво, а з квітня 1922 р. редакція ввела спеціальну рубрику — «Питання організації», матеріали якої звертали увагу комуністів на роль свідомої дисципліни в житті пролетарської партії.

Активним помічником комуністів була молодь. Комуністи прекрасно розуміли, що в ряди угорського пролетаріату щорічно вливалася багато молоді, яка потенційно може стати важливим резервом революційних сил. У винятково тяжких умовах підпілля комуністи активно проводили роз'яснювальну роботу серед молоді, залучали її на шлях революційної боротьби. Жоден захід, що його проводили комуністи та ліві соціал-демократи, не проходив без активної участі молоді⁴⁰. Велику роботу серед молоді проводив Тимчасовий ЦК КСМУ створений за кордоном.

Особливо зростала роль молоді в політичному житті країни в період масових арештів комуністів наприкінці 1921—1922 рр. Загартовані в боях молоді підпільники ставали на місце арештованих товаришів.

Керуючись рішеннями III конгресу Комінтерну, який приділив багато уваги поліпшенню роботи серед молоді⁴¹, комуністи Угорщини ставлять питання про необхідність широкого розгортання діяльності революційних організацій молоді. У статті «Масовий рух молодих робітників» говорилось, що молодих робітників потрібно залучати в ряди профспілок, різних прогресивних молодіжних організацій⁴².

У зверненні до робітників, опублікованому газетою «Коммю» 3 вересня 1922 р., ЦК КПУ підкреслював, що революційна молодь — це резерв партії, а революційні молодіжні організації — це привідні ремні, які зв'язують комуністів з трудящою молоддю. ЦК вимагав від кожного комуніста виховувати молодь в дусі непримиренності до ворогів, в дусі революційної класової боротьби. Робітники повинні постійно захищати інтереси молоді не лише словами, але і конкретними діями захищати її права проти ненажерливої буржуазії. «Коже

³⁷ Газ. «Коммю», 1922, IV. 2, 1922. IV. 16.

³⁸ Там же, 1922, II. 25.

³⁹ Там же, VI. 14.

⁴⁰ Див.: «Előre, harcra hívj munkás», II. rész, 20—98. old.

⁴¹ Див. Коммунистический Интернационал в документах, стор. 237.

⁴² Газ. «Коммю», 1922. IV. 2.

комуніст,— говориться у зверненні,— повинен постійно тримати на порядку дня питання про молодь»⁴³.

Виступаючи на III конгресі Комінтерну в питаннях тактики, В. І. Ленін підкреслював, що комуністичні партії повинні «...привернути на свій бік не тільки більшість робітничого класу, але й більшість трудящого і експлуатованого сільського населення»⁴⁴. Для досягнення цього необхідно було поліпшити роботу на селі, розробити правильну програму з аграрного питання. Підпільна комуністична преса Угорщини приділяла багато уваги аграрному питанню. Регулярно друкувались статті про становище і боротьбу сільськогосподарських робітників та батраків, про роботу комуністів серед трудящих села, викривались махінації панівних класів Угорщини навколо аграрної реформи⁴⁵. Правда, на цей час КПУ не мала ще чіткої програми з аграрного питання. Тому в статтях висувались переважно загальні положення про значення союзу робітників і селян, про роль пролетарської революції в розв'язанні аграрного питання і т. д.

Ведучи мужню і самовіддану боротьбу, угорські комуністи ніколи не забували, що вони є частиною міжнародного комуністичного загону. Про це свідчить рішення, прийняте на одному із засідань підпільників: «З хортістського пекла вітаємо III Інтернаціонал та посилаємо вітання російському пролетаріату»⁴⁶. Це яскравий доказ того, що угорські комуністи, діючи у глибокому підпіллі, були вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму, не забували про своїх російських братів, які будували нове соціалістичне суспільство.

Зростаюча активність комуністичної партії непокоїла правлячі кола Угорщини. Влітку 1922 р. міністр внутрішніх справ І. Раковський видав розпорядження, в якому говорилось, що «...за останній час в державі поширились організації антинаціонального спрямування»⁴⁷. Він вимагав від поліції та жандармерії, окружних начальників та жупанів, посилити стеження за поширенням комуністичної агітації. Всіх запідозрених міністр наказував заарештовувати і віддавати до суду. Місцеві власті повинні були ретельно стежити за станом справ і не давати дозволу на проведення зборів в тих випадках, коли може бути порушено «громадський спокій чи національна безпека». Міністр висловлював упевненість, що «...власті виявлять розуміння патріотичних завдань»⁴⁸.

Через півтора місяця таємні агенти напали на слід підпільників. Почалась нова хвиля арештів і переслідувань. Протягом кінця вересня — жовтня 1922 р. було заарештовано понад 100 керівників підпільних партійних осередків та комсомольських груп, повністю розгромлено 26 підпільних комуністичних осередків. До рук поліції потрапили керівники підпільного центру та видавці газет Ф. Грейнер, Г. Грейнер, І. Коморо, Г. Ревес, К. Сабо та ін.⁴⁹.

Цими арештами хортісти завдали відчутного удару підпільній партійній організації Угорщини. Але повністю розгромити підпілля ворогам не вдалось. Незважаючи на переслідування та арешти, комуністи та ліві соціал-демократи добились певних успіхів у завоюванні мас, посилили свій вплив у легальних робітничих організаціях, дедалі більше впливали на хід класової боротьби пролетаріату.

⁴³ Газ. «Kommün», 1922, IX. 13.

⁴⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 439

⁴⁵ Газ. «Kommün», 1922, IX. 13.

⁴⁶ PI Archivum, Bp. 1922/4231, 36. 1.

⁴⁷ Iratok az ellenforradalom történetéhez, II, köt., 163. old.

⁴⁸ A munkásmozgalom története, II, rész, 123—124. old.

⁴⁹ Там же, 164 old.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ В 1960—1966 рр.

Майже 50 років тому великий засновник Радянської держави і друг народів Сходу В. І. Ленін та керівник нової Туреччини — одного з безпосередніх наших південних сусідів — Кемаль Ататюрк заклали підвалини радянсько-турецької дружби. Братерська безкорислива підтримка у 20—30-і роки Радянським Союзом, в тому числі Українською РСР, Туреччини в різних галузях зовнішньополітичного, економічного і культурного життя допомогла стати на ноги цій молодій республіці, великою мірою зміцнила її національну незалежність і суверенітет. Проте, як відомо, в роки другої світової війни та після неї в силу різних обставин радянсько-турецькі відносини загострилися і певний період були затьмарені недовір'ям. Цим користувалися сили, ворожі як радянському, так і турецькому народам, насамперед імперіалістичні кола на Заході. Однак Радянський Союз і за тих умов докладав чимало зусиль для нормалізації й поліпшення відносин з Турецькою республікою.

30 травня 1953 р. уряд СРСР офіційно заявив, що Радянський Союз не має ніяких територіальних претензій до Туреччини. Радянський уряд вважає за можливе забезпечення безпеки СРСР з боку проток на умовах, однаково прийнятних як для СРСР, так і для Туреччини¹. Цей миролюбний і дружній крок уряду Країни Рад, в основі якого була вказівка великого Леніна про те, що радянська програма щодо проток містить у собі насамперед, «задоволення національних прагнень Туреччини»², безперечно мав найважливіше значення для ліквідації непотрібних нашарувань і створення атмосфери довір'я між обома країнами.

Газета «Правда» в редакційних статтях: «Чого вимагають національні інтереси Туреччини?» і «Назріле питання» вказувала, що інтереси Туреччини настійно вимагають встановлення нормальних відносин з своїми сусідами, передусім з Радянським Союзом³. На сесіях Верховної Ради СРСР, що розглядали міжнародні питання (серпень 1955 р. та лютий 1957 р.), знову було продемонстровано прагнення нашої країни до встановлення добросусідських відносин з Турецькою республікою⁴. Звертаючись у листопаді 1957 р. до турецького уряду з закликом нормалізувати напружену обстановку на кордонах з Сірією, уряд СРСР знову підтвердив, що «Радянський Союз не має ніяких територіальних або інших претензій до Туреччини, і що політика Радянського Союзу цілком ґрунтується на ленінських принципах повного поважання територіальної цілісності, суверенітету і незалежності турецької держави»⁵.

З 1954 р. СРСР знову бере участь в Ізмірському міжнародному ярмарку. Згадуючи в зв'язку з цим успішне співробітництво Туреччи-

¹ Газ. «Правда», 19 липня 1953 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 337.

³ Газ. «Правда», 4 березня 1955 р.; 7 лютого 1956 р.

⁴ Засідання Верховної Ради СРСР четвертого скликання (третя сесія). Стенографічний звіт, 1955, стор. 69; Засідання Верховної Ради СРСР четвертого скликання (шоста сесія), Стенографічний звіт, 1957, стор. 666.

⁵ Газ. «Радянська Україна», 28 листопада 1957 р.

ни з СРСР до другої світової війни, стамбульська газета «Акшам» писала, що промислове будівництво в Туреччині у 30-і роки значною мірою здійснювалося за допомогою СРСР...⁶

1957 р. Туреччину відвідала очолена головою Президії Всесоюзної торговельної палати М. В. Нестеровим економічна делегація СРСР, яка домовилася про надання радянського кредиту для будівництва поблизу Стамбула підприємств по виробництву скла і соди⁷.

Звичайно, процес нормалізації радянсько-турецьких відносин міг іти швидше, коли б його не саботували колишні правителі Туреччини — Баяр та Мендерес. Становище певною мірою змінилося в зв'язку з приходом до влади 27 травня 1960 р. Комітету національної єдності (КНЄ), який проголосив про своє прагнення повернутись до політики засновника Турецької республіки Кемалю Ататюрка. «...Принцип миру в країні і в усьому світі, розроблений великим Ататюрком, є нашим прапором»⁸, — говорилося у першій Декларації КНЄ. І хоч подібні заяви не завжди підкріплювалися ділами, однак у відносинах між Туреччиною і СРСР на початку 60-х років сталися помітні зрушення до кращого. Велика заслуга в цьому належала передусім Радянському урядові, який зробив істотні кроки, спрямовані на відродження дружби між обома країнами.

Уже 31 травня 1960 р., тобто через 4 дні після приходу до влади КНЄ, радянський посол у Туреччині М. С. Рижов зробив його голові генералу Гюрселю офіціальну заяву, згідно з якою Радянський Союз визнавав новий уряд і висловлював надію, що останній докладе необхідних зусиль для поліпшення відносин з СРСР. В червні — липні 1960 р. уряди обох країн обмінялися посланнями, у яких йшлося про дальший розвиток дружніх взаємовідносин. Громадськість Туреччини схвально зустріла цей діалог на найвищому рівні⁹.

Звичайно, для того, щоб налагодити радянсько-турецькі відносини в галузі політики, економіки та культури, потрібен певний час. Велике значення до того ж мають особисті контакти державних і громадських діячів сусідніх країн. У травні — червні 1963 р. Радянський Союз відвідала делегація Великих Національних зборів Туреччини на чолі з тодішнім головою сенату Суат Хайрі Ургюплю. Потрібно зазначити, що це була перша офіціальна турецька парламентська делегація у СРСР. До її складу входило 15 сенаторів і депутатів меджлису від усіх політичних партій. У липні — серпні 1966 р. до нашої країни приїздила друга турецька парламентська делегація, очолювана головою Великих Національних зборів Туреччини Феррухом Бозбейлі. Керівнику делегації була надана можливість виступити на I сесії Верховної Ради СРСР 7-го скликання. У своїй промові він висловився за розвиток турецько-радянських відносин у дусі довір'я і добросусідства¹⁰.

Велике значення у відродженні дружби обох країн мала 10-денна поїздка в січні 1965 р. до Туреччини делегації Верховної Ради Радянського Союзу на чолі з М. В. Підгорним. Радянські гості побували в Анкарі, Стамбулі, Ізмірі, Бурсі, відвідали Мавзолей Кемалю Ататюрка і його музеї. Цікаво, що в музеї зберігається чимало радянських видань, в тому числі книга «Індустрія соціалізму», фотографії

⁶ Газ. «Akşam», 26 березня 1956 р.

⁷ Вони стали до ладу в 1961 р. Щороку завод виробляє 7,5 млн. м² віконного скла, що дало можливість припинити його ввіз з-за кордону і задовольнити потребу внутрішнього ринку країни («Экономическая газета», 29 січня 1962 р.).

⁸ A v n i E l e v l i . H ü r r i y e t i ç i n . 27 m a y i s d e v r i m i , A n k a r a , 1960, s t e r . 12.

⁹ Газ. «Правда», 1 червня 1960 р.; газ. «Известия», 1 вересня 1960 р.; газ. «Vatan», 9 вересня 1960 р.

¹⁰ Газ. «Gumhuriyet», 29 грудня 1964 р.; газ. «Известия», 4 серпня 1966 р.

М. І. Калініна, К. Є. Ворошилова, С. М. Будьонного, що їх вони подарували особисто керівникові нової Туреччини. Загальну увагу відвідувачів музею привертає картина, де зображений М. В. Фрунзе, що разом з Ататюрком приймає парад революційної турецької армії¹¹.

Радянські парламентарії мали зустрічі і бесіди з керівними діячами країни. В ході обміну думками, сторони прийшли до висновку, що відновлення добросусідських відносин між обома країнами на принципах рівноправності, взаємної поваги, національної незалежності та невтручання у внутрішні справи якнайкраще відповідає інтересам і радянського, і турецького народів. Була досягнута домовленість про створення радянсько-турецької міжпарламентської групи. М. В. Підгорний заявив з трибуни Великих Національних зборів Туреччини, що настав час повернутись до добрих традицій, заснованих В. І. Леніним і Ататюрком. «Нам хотілося б сподіватись,— говорив він,— що кордон між Радянським Союзом і Турецькою республікою стане кордоном добросусідства, а Чорне море — морем миру і дружби народів»¹².

Слід зазначити, що турецька преса досить об'єктивно і доброзичливо висвітлювала цей візит доброї волі. Духом взаєморозуміння були пройняті і висловлювання турецьких офіціальних осіб. Так, тодішній голова сенату Енвер Ака на прийомі на честь радянських гостей заявив, що керівники Турецької держави схвалюють політику мирного співіснування між державами з різними соціальними системами¹³.

Проте не всім припала до душі тепла зустріч турецькою громадською делегацією радянських парламентаріїв. З неприхованим роздратуванням реакційні елементи намагались поставити під сумнів доцільність і користність налагодження дружніх контактів з СРСР, звести наклеп на миролюбну політику Країни Рад. У зв'язку з цим газета «Джумхуріет» писала: «Факт виступу деяких кіл проти радянської делегації є шарлатанством... Метушня американофілів здається смішною»¹⁴.

Важливим кроком у справі дальшого налагодження радянсько-турецьких відносин був обмін візитами міністрів закордонних справ обох країн. З 30 жовтня 1964 р. вперше за останні 25 років прибув міністр закордонних справ Туреччини. Під час переговорів А. А. Громико та Джемаль Еркін від імені своїх держав домовились сприяти зміцненню добросусідських відносин і підписали угоду про культурні і наукові зв'язки між СРСР і Туреччиною. Виступаючи в сенаті з заявою про поїздку до Москви, Еркін зокрема заявив, що вона повністю відповідає інтересам безпеки Туреччини¹⁵. В травні 1965 р. з візитом-відповіддю в Туреччині побував міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико. Переговори в Анкарі показали, що позиції обох країн у ряді міжнародних проблем істотно зближуються, а також підтвердили взаємну готовність обох країн сприяти встановленню міцного миру і зменшенню міжнародної напруженості. Міністри закордонних справ висловили бажання і надалі продовжувати зусилля для розвитку добросусідських відносин між СРСР і Туреччиною¹⁶. Правда, деякі реакційні турецькі газети висловлювали побоювання, що поліпшення стосунків з північним сусідом може негативно позначитися на відносинах Туреччини

¹¹ Л. Шевченко. Жити в мирі і добросусідстві, газ. «Радянська Україна» 9 січня 1965 р.

¹² Газ. «Радянська Україна», 14 січня 1965 р.; газ. «Правда», 6 січня 1965 р. журн. «Forum», 1965, № 259, стор. 13.

¹³ Газ. «Известия», 8 січня 1965 р.

¹⁴ Журн. «Новое время», 1865, № 4, стор. 7.

¹⁵ Газ. «Известия», 7, 15 листопада 1964 р.

¹⁶ Газ. «Известия», 23 травня 1965 р.; журн. «Forum», 1965, № 267, стор. газ. «Gumhuriyet», 26 травня 1965 р.

з західними державами. Проте, переважна більшість громадськості країни висловилися за проведення політики «багатосторонньої дружби», тобто політики мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм.

У серпні 1965 р. відбувся офіційний візит у Радянський Союз прем'єр-міністра Турецької республіки Суата Хайрі Ургюплю. Переговори, які вів глава турецького уряду з керівниками Радянської держави, показали, що як у СРСР, так і у Туреччині є чимало спільного у підході до найголовніших міжнародних проблем сучасності, і, насамперед, у тому, що обидві сторони вважають за необхідне докласти зусиль, щоб «сприяти розрядці міжнародної напруженості і зміцненню загального миру». Важливим моментом підписаного в Москві радянсько-турецького комюніке є переконання в тому, що необхідно докласти зусиль для досягнення загального і повного роззброєння під ефективним міжнародним контролем. Представники обох держав засудили колоніалізм і одноставно висловили бажання сприяти пошукам шляхів до розв'язання проблем європейської безпеки. Предметом московських переговорів було також кіпрське питання. Обидві сторони, — говорилося в комюніке, — вважають, що розв'язання кіпрського питання має ґрунтуватись на поважанні незалежності і територіальної цілісності Кіпра, дотриманні законних прав як грецького, так і турецького населення острова¹⁷.

Під час перебування в СРСР турецький прем'єр-міністр та його супутники відвідали Київ, де їм була влаштована гостинна і тепла зустріч¹⁸.

Прем'єр-міністр Туреччини зробив візит Голові Президії Верховної Ради Української РСР Д. С. Коротченку і першому заступнику Голови Ради Міністрів Української РСР Н. Т. Кальченку. Турецькі гості здійснили поїздку по Києву і ознайомились з його визначними місцями¹⁹.

Результати офіційних переговорів урядових делегацій Туреччини та СРСР одноставно схвалювались громадськістю обох країн. У передовій статті «Жити як добрі сусіди», «Правда» писала, що добросусідські відносини між обома країнами сприятимуть спокою на південних кордонах СРСР²⁰. Схвальні відгуки на цей звіт вмістили турецькі газети²¹. «Патріотично настроєні турки вважають урівноважене зближення з Радянським Союзом одним з основних умов завоювання національної незалежності»²², — зазначав впливовий щотижневик «Йон».

Московські переговори у той же час викликали розгубленість і роздратування в імперіалістичних колах Заходу. Так, на думку американської газети «Вашінгтон пост», візит до СРСР турецького прем'єр-міністра, як і візити керівників інших держав Азії — Пакистану, Ірану, Афганістану, — «використовуються Москвою для того, щоб... розпустити «воєнний пояс», який США намагаються зтягнути на південному кордоні СРСР»²³.

В грудні 1966 р. вперше за всю, майже піввікову історію радянсько-турецьких відносин, Турецьку республіку з державним візитом відвідав Глава Радянського уряду. Разом з О. М. Косигінін у нашого

¹⁷ Газ. «Известия», 18 серпня 1965 р.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна», 14 серпня 1965 р.

¹⁹ Газ. «Радянська Україна», 14, 15 серпня 1965 р.; газ. «Правда України», 14 серпня 1965 р.

²⁰ Газ. «Правда», 18 серпня 1965 р.

²¹ Газ. «Ulus», 11 серпня 1965 р.; газ. «Milliyet», 17 серпня 1965 р.; «Yeni Gazette», 18 серпня 1965 р.

²² Журн. «За рубежом», № 34 (271), 1965 р., стор. 8.

²³ Газ. «The Washington Post», 11 серпня 1965 р.

чорноморського сусіда побували Голова Ради Міністрів Української РСР В. В. Шербицький, Голова Ради Міністрів Казахської РСР М. Бейсебаєв, перший заступник міністра закордонних справ СРСР В. В. Кузнецов та інші офіційні особи. Переговори Радянської урядової делегації з президентом Туреччини Д. Сунаєм та прем'єр-міністром С. Демірелем продемонстрували спільну готовність і надалі будувати добросусідські відносини між обома державами на принципах повної рівноправності, невтручання у внутрішні справи одного, взаємного поважання незалежності, суверенітету й територіальної цілісності. Обидві сторони підтвердили своє щире прагнення перетворити Близький та Середній Схід на зону миру і безпеки²⁴.

Безперечно важливим підсумком московських переговорів було те, що Туреччина — союзник США по воєнних блоках — разом з Радянським Союзом висловила тривогу з приводу небезпечного становища в Південно-Східній Азії. І СРСР, і Туреччина заявили, що вони розглядають Женевські угоди 1954 р. як основу врегулювання в'єтнамської проблеми і вважають, що в'єтнамському народові повинно бути надане право самому вільно визначити свою долю²⁵. Звертає на себе увагу і той факт, що турецький уряд відмовився виконати вказівку Пентагону і не послав війська до Південного В'єтнаму.

Дружній діалог на найвищому рівні між Москвою і Анкарою був у центрі уваги світової громадськості, схвалювався прихильниками миру і співробітництва між народами в усьому світі. Світова преса вміщувала відгуки про цей візит під заголовками: «Місія миру і доброї волі», «Візит, що породжує надії», «Центральна подія року», «Новий конструктивний крок Москви».

Візит Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна в Туреччину, безсумнівно, увійде в число визначних міжнародних подій минаючого року, писала «Радянська Україна». «Історики відзначать його, як нове свідчення послідовного й успішного перетворення в життя ленінського зовнішньополітичного курсу нашої країни. Не можна не погодитися з впливовою турецькою газетою «Улус» в тому, що взаємні візити державних діячів Туреччини і Радянського Союзу розтопили кригу, що існувала у взаємовідносинах між обома країнами»²⁶.

«Ми задоволені результатами візиту... Ми вважаємо, що зараз є об'єктивні умови для того, щоб у розвитку радянсько-турецьких відносин наступив новий етап»²⁷, — заявив Голова Ради Міністрів СРСР після закінчення переговорів.

Істотну роль відіграли візити в 1965 р. мерів Анкари і Стамбула Еркута й Ішджана до СРСР та поїздка голови Московської міськради В. Ф. Промислова в Туреччину. Вони вивчали, наприклад, можливості спорудження в Анкарі домобудівельного комбінату з допомогою СРСР та участі радянських спеціалістів у проектуванні метрополітецу в Стамбулі тощо²⁸.

Останні роки характеризувалися також помітним поживаленням економічних і культурних зв'язків. На початку 1961 р. вперше після війни Туреччина надіслала в Москву урядову делегацію для ведення переговорів про розширення торгівлі. Підписаний 16 лютого 1961 р. у Москві протокол про взаємні поставки товарів передбачав значне

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 28 грудня 1966 р.

²⁵ Там же.

²⁶ Журн. «Фогіт», 1967, № 306, стор. 3-4; журн. «За рубежом», 1967, № 1; газ. «Радянська Україна», 29 грудня 1966 р.

²⁷ Газ. «Радянська Україна», 28 грудня 1966 р.; газ. «Известия», 24 грудня 1966 р.

²⁸ Газ. «Известия», 28 листопада 1965 р.

збільшення товарообороту між країнами-сусідами. В наступні роки обсяг радянсько-турецької торгівлі значно зріс²⁹.

Згідно з протоколом 1965 р. обсяг торгівлі обох країн порівняно до 1961 р. подвоївся. Якщо в 1964 р. загальний товарооборот СРСР і Туреччини становив 19 млн. дол., то в 1966 р. він зріс майже до 50 млн. дол., а в 1967 р. досягне рекордної цифри в 80 млн. дол.³⁰

Туреччина одержує з СРСР товари, в яких турецька економіка відчуває гостру потребу. Це насамперед, електротехнічне устаткування, металорізальні верстати, екскаватори, автомобілі, трактори та інші сільськогосподарські машини, а також фото- і кіноапарати, годинники, прокат, лісоматеріали, целюлоза та інші товари. В свою чергу Радянський Союз є споживачем товарів традиційного турецького експорту: вовни, бавовни, тютюну, худоби, шкіряної сировини, дубителів, ізюму, цитрусових, горіхів та деяких промислових виробів³¹. Слід зазначити, що в рамках союзного експорту Українська РСР вивозить свою продукцію в 43 країни Азії, Африки і Латинської Америки, в тому числі й до Туреччини.

Так, Всесоюзне об'єднання «Востокинторг» експортує до Туреччини чавун та різні види сталі, вироблені Жданівським заводом «Азовсталь», Дніпропетровським ім. Г. І. Петровського, металургійними заводами Краматорська, Кривого Рога, Макиївки, Єнакієва. Надсилаються також інші види продукції: газопровідні труби виробництва Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна, двотаврові балки (завод «Азовсталь»), кальцієва сода, бікарбонат натрію (завод «Донсода» Луганської області). Всесоюзне об'єднання «Станкоимпорт» відвантажило турецьким покупцям верстати, виготовлені на заводах Одеси та Лубен. Об'єднання «Машиноекспорт» — електродвигуни виробництва Харківського електромеханічного заводу. Об'єднання «Тракторекспорт» — шляхові машини (заводи Кременчука й Бердянська), сільськогосподарські машини (Кіровоградський завод «Червона зірка»), об'єднання «Автоекспорт» — пожежні машини³².

Великою популярністю користуються в Туреччині потужні кінопроектори «Україна-4» — виробництва одеського заводу «Кінап». А фетрова фабрика в Хусті (Закарпаття), яка славиться виробництвом капелюхів, брала участь у міжнародній виставці-ярмарку в Туреччині 1966 р. Турецькі медичні заклади одержують лікарські препарати, виготовлені на Київському заводі ім. М. В. Ломоносова.

Продукція радянського експорту користується великим попитом у Туреччині. Зростають замовлення на радянські електродвигуни, трактори та інші сільськогосподарські машини. Як свідчили керівники однієї з торгових фірм, 245 радянських вантажних автомобілів, продаж яких планувалося здійснити протягом півроку, розійшлися за півтора місяця³³.

Істотну роль в активізації торгівлі та економічних контактів відіграє також Ізмірський міжнародний ярмарок, на якому Радянський павільйон щороку відвідує близько 2 млн. турецьких громадян³⁴.

В травні 1963 р. в Анкарі делегація на чолі з міністром водного

²⁹ Внешняя торговля СССР за 1961 г. Статистический обзор, М., 1962, стор. 207—209.

³⁰ Газ. «Известия», 24 березня 1965 р.; 25 і 28 серпня 1966 р.

³¹ В. В. Рымалов, СССР и экономически слаборазвитые страны, М., 1963, стор. 46—47; газ. «Правда», 11 січня 1967 р.

³² Журн. «Внешняя торговля», 1965, № 12, стор. 24—27.

³³ Журн. «Внешняя торговля», 1963, № 2, стор. 1; газ. «Радянська Україна», 12 серпня 1965 р.; газ. «Правда України», 6 березня 1966 р.

³⁴ О. Ганусець. У країні за Чорним морем. Світ за квартал, випуск перший, К., 1967, стор. 45.

господарства Вірменської РСР Г. А. Баграмяном обговорювала питання про спільне будівництво водоїмища на р. Ахурян для зрошення земель та виробництва електроенергії у прикордонних районах обох країн. З 1964 р. радянські об'єднання «Технозспорт» та «Машиноекспорт» беруть участь у реконструкції і модернізації текстильних комбінатів у Кайсері та Назіллі, збудованих Радянським Союзом в 30-і роки. В 1966 р. досягнуто домовленості про спорудження з допомогою СРСР семи різних промислових об'єктів, в тому числі металургійного, алюмінієвого і нафтопереробного комбінатів³⁵. Міцніє співробітництво турецьких і радянських геологів.

Товариство Червоного Хреста і Червоного півмісяця СРСР надіслало у дар Турецькому товариству захисту дітей найсучасніше медичне обладнання для дитячої лікарні. Великий інтерес турецької громадськості викликала радянська виставка медичних інструментів, що була організована в 1965 р. в Анкарі об'єднанням «Союзмедекспорт»³⁶.

Дальшого розвитку дістало і культурне співробітництво. Восени 1960 р. СРСР відвідали професор Стамбульського університету Таїб Гекбільгін та мистецтвознавець Фуад Пекін. В Інституті східних мов при Московському університеті Гекбільгін прочитав лекцію: «Ататюрк і турецька революція»³⁷. Протягом останніх років у Радянському Союзі побували турецькі вчені: ректори Анкарського і Стамбульського університетів С. Еткін і О. Сарч, віце-президент Турецького історичного товариства Ф. Унат, професор Д. Бедіз. Туреччину відвідали директор Інституту народів Азії АН СРСР Б. Г. Гафуров, відомі радянські вчені-сходознавці А. Ф. Міллер, А. М. Шамсутдінов, А. А. Ализаде, С. Алієв та інші. Найближчими роками в СРСР відбудеться міжнародний конгрес туркологів³⁸.

Потепління в радянсько-турецьких відносинах сприяло більшому ознайомленню турецьких читачів з творами класиків російської, української літератури, творами радянських письменників. У Туреччині добре відомі імена і твори О. М. Горького, А. П. Чехова, Л. М. Толстого, М. В. Гоголя, Ф. М. Достоєвського, М. Є. Салтикова-Щедріна, І. С. Тургенева. З сучасних радянських письменників популярні М. Шолохов, К. Симонов, В. Катаєв, М. Зощенко та інші. Нещодавно в Туреччині видано повість Чінгіза Айтматова «Джамілія». З метою зміцнення зв'язків між радянськими і турецькими письменниками в 1966 р. до південного сусіда виїхала делегація радянських письменників. В 1964 р. в Анкарському університеті діяла виставка, присвячена 150-річчю з дня народження великого Кобзаря³⁹.

В перекладі на російську, українську, азербайджанську, узбецьку та інші мови народів СРСР видані книги багатьох турецьких письменників. На Україні окремими виданнями вийшли твори Назима Хікмета, Сабахаттіна Алі, Орхана Ханчерліоглу, Дженгіза Тунджера, Фахрі Ердінча, Махмута Макала, турецькі народні казки, збірки оповідань турецьких письменників⁴⁰.

Ім'я Назима Хікмета, твори якого після довгої перерви знову по-

³⁵ Газ. «Известия», 23 лютого 1966 р.; 26 березня 1967 р.; газ. «Радянська Україна», 7 травня 1963 р.; газ. «Комсомольская правда», 12 березня 1965 р.

³⁶ «Медицинская газета», 2 листопада 1965 р.; 15 лютого 1966 р.

³⁷ Gökbilgin T. Taуyb. Milli Mücadele başlarken, т. 1, Ankara, 1959.

³⁸ Газ. «Правда», 14 лютого 1965 р.; газ. «Советская Россия», 5 червня 1962 р.; А. А. Ализаде. VI Турецкий исторический конгресс, в сб. Проблемы современной Турции, М., 1963, стор. 207—214; газ. «Известия», 7 березня 1967 р.

³⁹ Газ. «Правда», 27 лютого 1966 р.; журн. «Азия и Африка сегодня», 1965, № 10, стор. 33; газ. «Известия», 27 лютого 1967 р. К. Колосова. Міжнародні культурні зв'язки України, К., 1965, стор. 58; газ. «Радянська Україна», 9 січня 1965 р.

⁴⁰ Библиография Турции (1917—1958), М., 1959, стор. 139—150; С. І. Ганусець. Сусідам треба дружити, К., 1966, стор. 42.

бачили світ на його батьківщині, користується великою любов'ю народів СРСР. 12 серпня 1965 р. з нагоди прибуття в Одеський порт новозбудованого в Югославії теплохода «Назим Хікмет» відбулася зустріч його екіпажу з численними представниками громадськості міст-героя Одеси, а також дружиною письменника В. В. Туляковою-Хікмет, відомими турецькими письменниками Азізом Несіном, Фахрі Ердінчем. Від імені турецьких письменників Азіз Несін подякував Радянському урядові за увічнення пам'яті Назима Хікмета.

З успіхом пройшли в Москві, Києві та інших містах нашої країни гастролі співачок Лейли Генджер, Суни Корад, Ферхани Онати, піаністок Іділ Бірет, Айшегюль Саріджі. Водночас пам'ятними подіями в культурному житті Туреччини були виступи посланців радянського мистецтва: соліста Великого театру СРСР О. Огнівцева, скрипаля І. Безродного, балетної групи Великого театру СРСР. Справжній триумф випав на долю студентів Київського хореографічного училища і молодих акторів Азербайджанського театру опери і балету, які брали участь у IX Міжнародному фестивалі мистецтв, що проходив в Стамбулі в 1964 р.

З великим успіхом експонувалась в Анкарі виставка «Народне мистецтво Радянської Росії» наприкінці 1965 р.— на початку 1966 р. В свою чергу москвичі тепло зустріли виставку «Сучасна графіка Туреччини», на якій були представлені картини трьох поколінь турецьких художників. Поступово налагоджуються взаємні контакти між спортсменами, обмін туристами.

Питанням дальшого розвитку культурних зв'язків були присвячені переговори між головою Комітету по культурних зв'язках з зарубіжними країнами при Раді Міністрів СРСР С. К. Романовським і державним міністром Турецької республіки Камілем Оджаком, що відбулися в Москві в грудні 1965 р.

Як свідчать факти, останнім часом відносини між обома країнами значно поліпшилися. Перемагає політика розуму, реалізму і добросусідства. Як підкреслював у звітній доповіді на XXIII з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — «Радянські люди вітають певний поворот до кращого, що стався за останні роки у відносинах СРСР з Туреччиною...»⁴¹.

Звичайно, невірно вважати, ніби процес відродження дружніх радянсько-турецьких відносин відбувається гладко, без будь-яких перешкод. Не слід також забувати, що Туреччина і досі залишається у складі прозахідних воєнних угруповань. В Туреччині є досить впливові сили, що мають цілковиту підтримку на Заході, зокрема в США, які намагаються перешкодити зрушенням у зовнішній політиці країни. Проте дійсно життєві інтереси Туреччини не мають нічого спільного з намірами реакції. Вони настійно вимагають проведення цілком реалістичної зовнішньої політики, яка б відповідала насамперед національним інтересам країни. В зв'язку з цим заслуговує на увагу заява міністра закордонних справ Туреччини Чаглиянгіля про те, що «Туреччина докладе з свого боку всіх зусиль, щоб ще більш поліпшити відносини з Радянським Союзом. Розвиток добросусідських стосунків між двома країнами послужить не тільки їх національним інтересам, але й принесе велику користь для зміцнення миру в нашому районі і в усьому світі»⁴². Справді, від проведення незалежної зовнішньої політики, встановлення хороших відносин з своїм північним сусідом насамперед виграє сама Туреччина.

⁴¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 29—30.

⁴² Газ. «Известия», 10 лютого 1966 р.; 27 березня 1967 р.

Запитки

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ (1946—1950 рр.)

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни трудящі Радянської України, як і всього СРСР, під керівництвом Комуністичної партії розгорнули героїчну боротьбу за відбудову й дальший розвиток народного господарства. В цей час продовжувала зростати роль робітничого класу як найбільш передової, організованої сили нашого суспільства. Він виступав ініціатором важливих починань в усіх галузях політичного, виробничого й культурного життя республіки, брав активну участь у державному управлінні, в розгортанні соціалістичного змагання, у боротьбі за високу культуру виробництва, за технічний прогрес тощо.

Важливе значення мала зокрема участь робітничого класу УРСР у державному управлінні, в діяльності Рад депутатів трудящих республіки. Слід відзначити, що їх робота в післявоєнні роки відбувалася в складних умовах. Якщо до війни на Україні було 311 159 депутатів Рад, то на 1 січня 1947 р. їх налічувалося тільки 122 460¹.

З початком відбудови народного господарства ЦК КП України став приділяти більшу увагу питанням радянського будівництва, поліпшенню змісту й якості роботи Рад депутатів трудящих, розвитку їх творчої ініціативи й активності в усіх галузях господарського й культурного будівництва². Широкі маси активістів з робітників та інших верств трудящих брали діяльну участь у підготовці питань на сесії та засідання виконкомів Рад, перевіряли заяви й скарги трудящих, працювали в постійних комісіях. Це сприяло тому, що робота органів Радянської влади в республіці з кожним днем поліпшувалася. Якщо в 1945 р. з 18017 місцевих Рад УРСР систематично скликали сесії 9054, то в 1946 р. сесії проводилися вже в 10 861 місцевій Раді. На 1 січня 1947 р. у них було створено понад 99 тис. постійних комісій³.

Робітники, які працювали в цих комісіях, безпосередньо займалися питаннями господарського й культурного будівництва в межах областей, районів, міст, підприємств. Ось що писав, наприклад, про роботу постійної комісії депутат Кадіївської міської Ради Герой Соціалістичної праці П. Синяговський: «Як депутат, я працюю в постійній промисловій комісії. Мені було доручено перевірити хід відбудови ірмінської шахти. Для цього я залучив 10 кваліфікованих робітників... При обстеженні було викрито ряд серйозних недоліків в організації відбудови шахти. Доповідь комісії про результати обстеження обговорювалась на засіданні виконкому міськради. В прийнятому рішенні були накреслені заходи по поліпшенню організації праці, використанню техніки, по створенню культурно-побутових умов робітникам-відбудовникам. Це сприяло тому, що за декілька місяців на відбудові шахти було виконано набагато більше робіт, ніж за декілька попередніх років»⁴.

В Первомайській міськраді (Одеська область) постійна комісія місцевої промисловості, що складалася переважно з робітників, систематично перевіряла діяльність підприємств і промислових артілей, які випускали товари широкого вжитку⁵.

У постійній комісії Ленінської районної ради Запоріжжя працювала передова робітниця міської електростанції депутат С. Вороненко. Вона виконувала доручення райвиконкому по перевірці заяв і скарг трудящих. Депутат і член постійної комісії цієї ж Ради робітниця А. Нікуліна влаштовувала дітей-сиріт до дитячих закладів⁶. Подібних прикладів можна навести чимало.

¹ Архів Президії Верховної Ради УРСР (далі — Архів ПВР УРСР), ф. 1, оп. 3, од. зб. 14, арк. 41, 44.

² XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 126.

³ Архів ПВР УРСР, ф. 1, оп. 3, од. зб. 14, арк. 39, 41.

⁴ П. Синяговський. Депутат — слуга народу, К., 1950, стор. 47—48.

⁵ Архів ПВР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 14, арк. 10.

⁶ Там же, од. зб. 3, арк. 9—10.

Новий загін робітничого класу прийшов до Рад після виборів до Верховної Ради Української РСР (лютий 1947 р.) та місцевих Рад республіки (грудень 1947 р.). Ці політичні кампанії відбувалися в обстановці величезного трудового й політичного піднесення. Робітничий клас зустрів вибори новими виробничими подарунками. Так, шахтарі Донецька, в день виборів до Верховної Ради УРСР відвантажили Батьківщині 4 тис. т вугілля понад план. Колектив Київського судноремонтного заводу виконав січневу програму на 118%. Врубмашиніст шахти № 1-біс Боково-Антрацитівського району Луганської області Симонов напередодні виборів виконав своє змінне завдання на 400%, а кандидат у депутати Верховної Ради УРСР, прохідник тієї ж шахти Є. Петченко — на 700%⁷.

Серед 415 депутатів, обраних до Верховної Ради Української РСР, робітників було 177 (42,7%), а з 307 372 депутатів місцевих Рад — 26 939⁸. Кращих своїх синів і дочок надсилав робітничий клас України до органів Радянської влади. Сумлінною, самовідданою працею відповідали вони на високе довір'я виборців.

Депутат Верховної Ради УРСР знатний доменщик дніпропетровського заводу ім. Петровського Х. Трофімов з місяця в місяць перевиконував виробничі завдання, даючи економію коксу, залізної руди, вапна. Дирекція підприємства присвоїла йому звання кращого горнового доменного цеху⁹.

Депутатом парламенту республіки було обрано робітницю харківського заводу «Серп і молот» О. Ігнатєву. Добре оволодівши спеціалістською електрозварником, вона виконувала змінні норми на 200—300% й навчала молодь передових методів праці. О. Ігнатєва часто зустрічалася з виборцями, чуїно ставилася до їх запитів¹⁰.

Донецькі шахтарі обрали до Верховної Ради УРСР знатного гірника Г. Запорожця. Повернувшись після демобілізації на шахту, він взявся один працювати за трьох. Середній виробіток врубмашиніста дорівнював тоді 2—3 тис. т вугілля на місяць, а Г. Запорожець у травні 1946 р. дав 9 300 т. До свята Великого Жовтня він встановив новий рекорд — вирубав за одну зміну 1 230 т вугілля¹¹.

Активну роль у радянському будівництві продовжували відігравати постійні комісії виконкомів, кількість яких дедалі збільшувалася. Якщо на 1 січня 1947 р. у них працювало близько 81 тис. депутатів, то після виборів — понад 233 тис., серед яких майже 25 тис. становили робітники¹².

Депутати-робітники, як правило, сумлінно виконували свої обов'язки. На сесіях і засіданнях виконкомів Рад вони вирішували питання благоустрою міст, районів, поліпшення культурно-побутових умов трудящих, брали активну участь у перевірці їх заяв і скарг, в організації контролю за торгівлею й громадським харчуванням, часто зустрічалися з своїми виборцями, допомагали їм у розв'язанні виробничих і особистих справ.

Таким, наприклад, був депутат Дніпропетровської міської Ради робітник колесо-прокатного цеху заводу ім. К. Лібкнехта Макаров. Понад 300 металургів прийшли 1 листопада 1950 р. до клубу заводу, щоб послухати його звіт. Макаров розповів, як виконуються накази виборців. Він зокрема зазначив, що в Дніпропетровську, на їх просьбу, збудовано нову 12-кілометрову тролейбусну лінію й два трамвайні маршрути, споруджено 20 нових шкіл, лікарняне містечко, 12 дитячих садків і ясел. Трудящі — учасники обговорення звіту — щиро дякували депутатові, відзначаючи, що Макаров неодноразово порушував перед виконкомом міськради питання, пов'язані з поліпшенням роботи міського транспорту, з навчанням і вихованням дітей, брав активну участь у вирішенні цих справ¹³.

Самовідданою працею, активною громадською діяльністю завоював довір'я виборців депутат Харківської міської Ради К. Кисляков — токарь турбогенераторного заводу ім. Кірова. Вмілий організатор виробничого процесу, він почав працювати одночасно на кількох верстатах і за роки післявоєнної п'ятирічки виконав 13 річних виробничих норм. Навчаючи інших робітників, він домігся того, що десятки його учнів стали висококваліфікованими токарями. Новатор виробництва, активний громадський діяч, К. Кисляков на XVI з'їзді Комуністичної партії України був обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

Він працював у промисловій комісії, організовував школи передовиків і новаторів виробництва на підприємствах міста, перевіряв заяви й скарги трудящих, піклувався про поліпшення їх житлово-побутових умов. Під час виборів до місцевих Рад 17 грудня 1950 р. колектив турбобудівників одноставно висунув К. Кислякова вдруге кандидатом у депутати Харківської міськради¹⁴.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—18, од. зб. 2240, арк. 46.

⁸ Архів ПВР УРСР, ф. 1, оп. 3, од. зб. 13, арк. 11.

⁹ Газ. «Радянська Україна», 14 січня 1947 р.

¹⁰ Газ. «Радянська Україна», 15 січня 1947 р.

¹¹ Газ. «Радянська Україна», 14 січня 1947 р.

¹² Архів ПВР УРСР, ф. 1, оп. 3, од. зб. 14, арк. 41, 51.

¹³ Газ. «Радянська Україна», 2 листопада 1950 р.

¹⁴ Газ. «Радянська Україна», 28 листопада 1950 р.

До роботи в органах Радянської влади, в їх постійних комісіях залучалися також робітники, які не були депутатами. Наприклад, у перевірці стану торгівлі й якості продукції підприємств харчової промисловості Умані, яку на початку 1948 р. провела торговельна комісія міськвиконкому, взяли участь понад 20 робітників підприємств міста. Вони допомогли виявити недоліки в роботі бази Уманьторгу, магазинів, а також підготувати матеріали про результати перевірки на сесію міської Ради¹⁵.

Розширення кола питань, що розглядалися й перевірялися постійними комісіями Рад, позитивно впливало на їх діяльність, створювало сприятливі умови для виникнення різноманітних форм участі робітників в управлінні різними галузями державного будівництва, виховувало в них зацікавленість у постійному поліпшенні діяльності радянського апарату.

Робітники активно реагували на недоліки в роботі Рад. Вони вимагали від своїх депутатів, від виконавчих комітетів та їх відділів уважного ставлення до потреб трудящих та виконання наказів виборців. Так, робітник одеського заводу ім. Січневого повстання Білоусов у листопаді 1950 р. на зборах, де звітував депутат Іллічівської районної Ради Владімірова, сказав: «Я з сім'єю часто буваю в театрах міста, а додому доводиться повертатись пішки, бо трамваї рано закінчують рух. Не задовольняє нас також бібліотека, яку відкрили в робітничому селищі: занадто обмежений вибір книг. Мешканці нашого селища бажають мати у себе хороший кінотеатр. Думаю, що наш депутат повинен підняти ці питання перед виконкомом районної Ради»¹⁶.

Робітники-виборці Дзержинського району Харкова запропонували організувати чергування депутатів на агітпунктах, що дало б можливість більшій кількості виборців зустрітись з ними, сприяло оперативнішому реагуванню районної Ради на пропозиції й запити трудящих¹⁷.

Хоч протягом 1946—1950 рр. у справі залучення робітників до роботи місцевих Рад були значні успіхи, в ці роки все ж порушувалася ленінська вказівка про необхідність обрання не менш як $\frac{2}{3}$ складу їх депутатів з числа робітників і селян.

Під час виборів 1947 р. депутатами обласних Рад обрано 635 робітників, 604 селянина й 1239 службовців. З 624 депутатів окружних Рад робітників було 64, селян — 133, службовців — 427. Серед 27 448 депутатів районних Рад робітники становили 2062, селяни — 8253, службовці — 17 133. Подібне становище було і в інших місцевих Радах депутатів трудящих¹⁸.

У роботі Рад у цей час були й інші недоліки. В ряді областей і районів вони допускали порушення радянської демократії, колегіальні методи управління нерідко підміняли адмініструванням. У деяких Радах нерегулярно скликалися сесії, депутати не залучалися до активної роботи. Чимало постійних комісій працювали без планів, від випадку до випадку, недостатньо залучали до діяльності Рад трудящих і зокрема робітників, не ставили перед виконкомами питань господарського й культурного життя міст, сіл і селищ. Депутати рідко звітували про свою роботу перед виборцями на сесіях, робітничих зборах тощо.

Вищі органи державної влади республіки вживали заходів до усунення недоліків у діяльності місцевих Рад депутатів трудящих. Зокрема на дальше поліпшення їх роботи було спрямоване рішення Президії Верховної Ради УРСР від 25 вересня 1948 р.

Цьому сприяли також підготовка й проведення нових виборів до місцевих Рад Української РСР 17 грудня 1950 р., які пройшли більш активно, ніж у 1947 р. Соціальна структура новообраних Рад характеризувалася такими показниками¹⁹:

Обрано депутатів	Всього	Робітників	Селян	Службовців
Обласних Рад	2 555	498	632	1 425
Районних і окружних Рад	28 355	1 784	8 707	17 864
Міських Рад (республіканського й обласного підпорядкування)	16 487	6 656	434	9 397
Районних Рад у містах	10 047	3 620	67	6 360
Міських Рад (окружного й районного підпорядкування)	8 371	1 773	923	5 675
Сільських Рад	242 058	8 039	166 630	67 389
Селищних Рад	14 745	3 763	3 180	7 802
Разом	322 618	26 133	170 573	115 912

¹⁵ Газ. «Київська правда», 10 квітня 1948 р.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 106, од. зб. 204, арк. 136.

¹⁷ Там же, од. зб. 243, арк. 103.

¹⁸ Архів ПВР УРСР, ф. 1, оп. 25, од. зб. 30, арк. 21.

¹⁹ Там же, арк. 26.

У 1950 р. було обрано значно більше робітників депутатами міських (окружного й районного підпорядкування) й селищних Рад порівняно до 1947 р.

У післявоєнні роки партія використовувала різноманітні форми залучення робітничого класу до управління державою. Однією з таких форм, що набула широкого поширення в УРСР, був масовий контроль знизу.

Будучи безпосередніми виконавцями післявоєнної п'ятирічки, робітники активно цікавилися справами свого заводу, фабрики, шахти, гостро критикували недоліки, що заважали перетворенню в життя державних планів. На виробничих нарадах, робітничих зборах і активах вони обговорювали заходи щодо підвищення продуктивності праці, впровадження нової техніки, поширення досвіду передовиків, розвитку соціалістичного змагання. Лише в 1949—1950 рр. на підприємствах України, об'єднаних республіканськими комітетами й обкомами профспілок шахтарів і металургів, робітники внесли на виробничих нарадах понад 916 тис. пропозицій, спрямованих на поліпшення організації виробництва. 73% їх реалізовано²⁰. Все це було своєрідною школою, де робітничий клас республіки вчився управляти виробництвом, а через виробництво брати участь і у вирішенні державних справ.

Робітники перевіряли також заяви й скарги трудящих, подавали свої пропозиції по ліквідації недоліків у роботі радянського апарату, виступали як кореспонденти газет і журналів.

У роки післявоєнної п'ятирічки підвищилася роль робітничих зборів. Скликалися вони на більшості підприємств регулярно й обговорювали виконання соціалістичних зобов'язань, колективних договорів, стан техніки безпеки, організації праці та ін. Робітники контролювали виконання їхніх пропозицій і рішень, ухвалених виробничими нарадами та зборами. Ось що писали, наприклад, до редакції газети «Правда України» сталевари мартенівського цеху дніпропетровського заводу ім. Петровського Г. Сергеев і В. Кравченко: «Робітничі збори, що проводяться в цехах, є цінною школою. Тут робітники критикують все те, що заважає виконання планів виробництва, діляться досвідом роботи, знайомляться з передовими методами праці. Але біда в тому, що рішення робітничих зборів не завжди виконуються. Наприклад, у нашому мартенівському цеху № 1 на кожних зборах робітники викривають недоліки в роботі цеху, заводу, вносять цікаві пропозиції. Все це записується, але минає час, і про рішення зборів забувають»²¹. Після вжиття відповідних заходів на цьому підприємстві поліпшилася якість підготовки й проведення робітничих зборів, підвищилася їх дієвість.

Ленінський принцип участі широких мас трудящих у управлінні державою з кожним роком набував дедалі нових форм. Робітничий клас своєю безпосередньою участю в державному управлінні ще раз продемонстрував, що він справді є господарем своєї країни, передовою силою радянського суспільства.

І. Г. БОЖОК

²⁰ Архів Української Республіканської Ради профспілок, ф. 2, оп. 1, спр. 156, арк. 27.

²¹ Газ. «Правда України», 27 червня 1947 р.

БОРОТЬБА ЗА РОЗВИТОК МЕТАЛУРГІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Побудувати соціалізм в СРСР можна було тільки в результаті могутнього розвитку основи основ соціалістичної економіки — важкої індустрії, насамперед металургійної промисловості. Ще після закінчення громадянської війни В. І. Ленін особливого значення надавав відбудові основної вугільно-металургійної бази країни — Донбасу. У доповіді на XI з'їзді РКП(б) Володимир Ілліч говорив, що Донбас «це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹.

Керуючись ленінськими настановами і директивами XV з'їзду ВКП(б) по складанню першого п'ятирічного плану, Комуністична партія і Радянський уряд докладали чимало зусиль до розвитку металургійної промисловості, насамперед на півдні країни. В 1926—1929 рр. металургія і особливо її основна південна база значно просунулась вперед. На початку 1930 р. виплавка чавуну, виробництво сталі і прокату перевищили рівень 1913 р. Уже в 1930 р. металургійна промисловість СРСР дала 5 млн. т чавуну проти 4,2 млн. т в 1913².

Все ж такий рівень виробництва чавуну був недостатнім для швидкого розвитку металообробної промисловості.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

² Народное хозяйство СССР. Статистический сборник, М., 1956, стор. 62.

Однією з найважливіших проблем для металургійних заводів Півдня країни було забезпечення їх рудою. Південно-рудний трест часто постачав сировину низької якості, що призводило до значних втрат металу і аварій в доменному і мартенівському виробництві. Причиною цього також нерідко була низька кваліфікація робітників. Відсутність належної кількості кваліфікованих робітників, а також спеціалістів з вищою та середньою освітою стала однією з найскладніших проблем відбудови і розвитку радянської металургії. В 1929 р. у важкій промисловості України припадало в середньому на 100 робітників 1,5 інженерно-технічних працівника, тоді як у капіталістичних країнах Європи їх було 6—7,5³. Половину штатних інженерів і техніків становили практики без спеціальної освіти. Так, на підприємствах тресту «Південсталь» працювала половина практиків (з загальної кількості інженерно-технічних працівників)⁴. Не кращою була справа і з кваліфікованими робітниками. За даними ЦСУ УРСР на 1 листопада 1927 р. на 9377 доменщиків припадав лише 831 кваліфікований робітник і 1821 чоловік напівкваліфікованих⁵. Основна маса трудящих металургійної промисловості прибула з села. В 1929 р. кадри з дореволюційним стажем становили 40,1%⁶. На окремих металургійних заводах майже половина робітників була зв'язана з сільським господарством. Серед цієї частини мали місце порушення трудової дисципліни, велика плинність. Ці та інші труднощі затримували розвиток металургії. Так, у 1928/29 рр. металобробна промисловість країни одержала лише 81% необхідних їй чорних металів⁷.

Країна переживала металевий голод. Покінчити з ним, дати в достатній кількості сировину будівникам соціалістичної індустрії було найголовнішим завданням партії і радянського народу в роки першої п'ятирічки.

Комуністична партія докладала багато зусиль, щоб ліквідувати нестачу металу, мобілізувати всі сили народу на нове піднесення соціалістичного будівництва. ЦК ВКП(б) приділяв особливу увагу діяльності металургійного об'єднання «Південсталь». Питання про роботу цього тресту, який об'єднував металургійні заводи Донбасу і Дніпропетровська, неодноразово обговорювались у ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Так, у серпні 1929 р. в ЦК ВКП(б) розглядалося питання про роботу «Південстали». Відзначивши, що в 1929 р. трест добився довоєнного рівня виробництва, Центральний Комітет вказав і на недоліки. У п'ятирічному плані «Південстали» не були намічені реконструкція та розширення металургійних підприємств. Він складався ВРНГ СРСР без безпосередньої участі керівників тресту і директорів заводів. До того ж, окремі працівники тресту, визнаючи на словах можливість побудови соціалізму в СРСР, на ділі чинили опір політиці всемірного розвитку важкої індустрії. Таких же поглядів дотримувались і працівники науково-технічної ради по чорній металургії. Вони перебільшували труднощі, відверто висловлюючи недовір'я щодо високих темпів розвитку чорної металургії.

Партія повела рішучу боротьбу як проти правих капітулянтів, так і консерваторів різних мастей. Центральний Комітет визнав незадовільним перший варіант п'ятирічного плану «Південстали», який передбачав на кінець п'ятирічки довести виплаву чавуну металургійними заводами тресту до 5,2 млн. т, і доручив ЦКК — РСІ провести всебічне обстеження підприємств Півдня з метою збільшення виробництва чавуну, сталі і прокату.

ЦКК — РСІ СРСР і УРСР створили комісію з участю визначних радянських та іноземних спеціалістів і обстежили металургійні заводи тресту «Південсталь». Так, ознайомившись з планом реконструкції Донецького металургійного заводу, комісія піддала його різкій критиці і відхилила пропозицію ВРНГ про докорінну реконструкцію. У доповідній записці ЦКК — РСІ Раді Праці і Оборони зазначалось, що існуючі дефекти цього підприємства (неправильне розміщення цехів, велика різниця їх площ, тіснота території) не дають права докорінно перебудувувати завод в зв'язку з великою затратою коштів. Комісія запропонувала використовувати більш доцільно внутрішні резерви, посилити роботу щодо раціоналізації виробничих процесів і праці на старому устаткуванні та боротьбу за зниження собівартості й особливо підвищення якості продукції. Здійснення цих заходів дозволило б піднести рівень виробництва, довести виплаву чавуну приблизно до 430 тис. т. на рік⁸.

Комісія внесла значні корективи в план реконструкції і капітального будівництва, розроблений ВРНГ СРСР, виступила за концентрацію капіталовкладень, проти розпорощення коштів, проти демонтажу доменних печей, які можуть ще деякий час видавати продукцію⁹.

Недоліки п'ятирічного плану «Південстали» відзначав у своїй доповіді на XVI

³ Вестник профдвижения УССР. Орган ВЦСПС и ВЦК Союзов, 1929, № 21.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1415, арк. 159.

⁵ Состав фабрично-заводского пролетариата СССР (Итоги переписи 1929), М., 1930, стор. 8.

⁶ Там же, стор. 8—10.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 589, оп. 6, спр. 661, арк. 25.

⁸ Там же, арк. 48—51.

⁹ Там же, арк. 23.

з'їзді ВКП(б) Г. К. Орджонікідзе. Зокрема він звернув увагу на те, що план не передбачав достатнього будівництва агломераційних (збагачувальних) фабрик для спікання дрібних руд, сортування руди та інших заходів, які давали б значний виробничий ефект. Вкрай незадовільно освоювали закордонне устаткування, яке в значних розмірах надходило на металургійні заводи Півдня.

В доповідній записці ЦКК-РСІ СРСР до Ради Праці і Оборони від 15 січня 1929 р. були викладені конкретні заходи по докорінному поліпшенню роботи тресту «Південсталь» і ліквідації металевого голоду в країні. Комісія висловлювалась проти демонтажу десяти старих доменних печей, за підвищення їх продуктивності, а також запропонувала виділити додатково понад план, затверджений ВРНГ, 35 млн. крб. на будівництво і реконструкцію заводів чорної металургії.

Пропозиції ЦКК-РСІ, працівників «Південсталі» і ВРНГ були всебічно вивчені і обговорені на Політбюро ЦК ВКП(б) з участю всіх директорів металургійних заводів Півдня країни. Центральний Комітет переглянув п'ятирічний план «Південсталі» і вніс у нього корінні зміни, спрямовані на дальше збільшення виплавки цінної сировини для металургійної промисловості. Так, кількість запланованої продукції була збільшена з 5 200 млн. т до 6 500 млн. т¹⁰. Особлива увага зверталась на зберігання старого устаткування, використання доменних і мартенівських печей, які ще здатні були давати продукцію. Керуючись рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), металургійні заводи «Південсталі» — ім. Дзержинського, Алчевський і Макіївський приступили до перебудови і розширення. Правління тресту «Південсталь» при підтримці Донецького ОК КП(б)У включило в план реконструкції також і Донецький металургійний завод. При цьому передбачалось зруйнувати всі існуючі сталеварні і прокатні цехи. Проте ЦК ВКП(б) заборонив реконструкцію заводу в першій п'ятирічці в зв'язку з тим, що виводились з ладу старі цехи, які могли давати продукцію, а витрати на його перебудову становили 70—100 млн. крб.¹¹

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) решта металургійних заводів розширювала і реконструювала діючі цехи. У відповідності з директивами партії розподілялися і кошти на капітальне будівництво чорної металургії Півдня. З 950 млн. крб., виділених на реконструкцію металургійних підприємств, половина пішла на розширення трьох найбільших заводів: ім. Дзержинського, Алчевського та Макіївського.

Приділяючи значну увагу збільшенню виробництва чавуну і сталі в південній частині країни, XVI з'їзд ВКП(б) схвалив постанову Центрального Комітету від 15 травня 1929 р. про створення нової вугільно-металургійної бази в східних районах СРСР, що давало можливість далі розвивати чорну металургію, значно прискорювати темпи індустріалізації. В роки першої п'ятирічки на Сході розгорнулося величезне будівництво. Ударними темпами, зусиллями всієї країни споруджувався найбільший в світі Магнітогорський металургійний комбінат. Його вартість становила майже мільярд карбованців. Одночасно з цим розгорнулося будівництво другого гіганта металургії Сходу — Кузнецького металургійного заводу, розміщеного в центрі найбільшого у світі кам'яновугільного басейну.

У спорудження вугільно-металургійної бази Сходу внесли великий вклад всі народи Радянської держави, в тому числі й України. У політичному звіті XI з'їзду КП(б)У С. В. Косіор, підкреслюючи велике значення настанови партії щодо створення вугільно-металургійного району Уралу і Сибіру, заявив: «Ми з свого боку повинні допомогти здійсненню цього рішення партії»¹².

Металурги Донбасу і Дніпропетровська направили на будови Сходу своїх кращих виробників. Перші цехи Магнітогорського комбінату були укомплектовані головним чином кваліфікованими робітниками, які приїхали з південних районів країни.

Згідно з рішенням уряду СРСР на початку першої п'ятирічки почалося спорудження Запорізького металургійного комбінату, до складу якого входило кілька заводів.

Труднощі відбудови і розвитку радянської металургії успішно переборювались завдяки повсякденній увазі Комуністичної партії і її видатних діячів Ф. Е. Дзержинського, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбішева. З ініціативи ЦКК — РСІ, їх керівника Г. К. Орджонікідзе ЦК ВКП(б) і Радянський уряд щорічно вносили серйозні корективи в капітальне будівництво і реконструкцію чорної металургії, вишукували додаткові асигнування.

ЦК ВКП(б) і ЦКК систематично направляли відповідальних працівників апарату на металургійні заводи для подання практичної допомоги партійним організаціям і заводоуправлінням на місцях.

Постійне піклування про потреби металургійної промисловості виявляли місцеві партійні організації.

XI з'їзд у своєму рішенні «Про виконання п'ятирічного плану промисловістю України» значну увагу приділив розвитку чорної металургії. З'їзд зажадав «посилити

¹⁰ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1930, стор. 302.

¹¹ Там же, стор. 302.

¹² Газ. «Диктатура труда» (орган Донецького ОК КП(б)У), 17 червня 1930 р.

розгортання реконструкції металургійних заводів і форсувати будівництво Запорізького заводу з тим, щоб його дійсно закінчити у визначений термін»¹³.

Перед металургами республіки було поставлено завдання: довести виплавку чавуну на кожному працюючому доменну піч до 364 т, а на нових печах — до 485 т¹⁴. Це завдання металурги виконали з честю. Завдяки кращій організації праці і механізації виробничих процесів на значно меншій кількості печей виплавка чавуну зростає в порівнянні з дореволюційним часом.

Підвищення продуктивності праці було яскравим свідченням високої свідомості робітників і їх виробничої активності, сили розмаху соціалістичного змагання. Значну роль у цьому відіграли партійні організації підприємств чорної металургії. Комунист провадили велику масово-політичну роботу серед колективів металургів, залучаючи до неї кадрових робітників. Партійні організації постійно радились з активом, спеціалістами і передовиками виробництва. Активну участь у масово-політичній роботі брали керівники партії і уряду УРСР С. В. Косіор, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, В. П. Затонський та ін. Вони виїжджали на металургійні заводи, підтримували постійні зв'язки з їх колективами, виступали з доповідями перед робітниками, роз'яснюючи їм політику Комуністичної партії.

Патріотична свідомість робітничого класу, глибоке розуміння суті ленінської політики партії допомагали переборювати труднощі і добиватися нових перемог у соціалістичному будівництві. Під керівництвом комуністів радянський народ в роки першої п'ятирічки подолав металевий голод, заклав фундамент для дальшого розвитку металургії в СРСР і в наступні роки небаченими темпами налагодив виробництво чавуну і сталі, які пішли на службу соціалізмові.

Д. П. ПОКЛАД

¹³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 510.

¹⁴ Газ. «Диктатура труда», 24 червня 1930 р.

ПОЛІТИКА АНГЛІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ В ПИТАННІ ПРО ВИХІД СЕРБІЇ ДО АДРІАТИЧНОГО МОРЯ (1912—1913 рр.)

Хід першої балканської війни спричинився до виникнення гострих суперечок між великими державами. Найбільш серйозний конфлікт, що міг поставити світ перед загрозою світової війни, був пов'язаний з прагненням Сербії одержати вихід до Адріатичного моря. Придбання морського порту — одна з головних проблем, які сербський уряд ставив у залежність від успішного завершення бойових операцій.

Прагнення маленької Сербії одержати вихід до моря аж ніяк не відповідали планам Австро-Угорської монархії, що намагалася закріпити своє панування на всьому східному узбережжі Адріатики.

В свою чергу, держави Антанти не бажали допустити посилення Австро-Угорщини в цьому басейні. Саме тому це, по суті локальне питання, стало на деякий час центральним у зовнішньополітичній діяльності багатьох європейських країн.

Наприкінці жовтня 1912 р. в сербській та іноземній пресі почали з'являтися повідомлення про наміри Сербії оволодіти частиною албанського узбережжя Адріатичного моря на південь від Чорногорії¹. У той же час деякі держави виношували таємні плани поділу колишніх турецьких володінь у Європі, зокрема Албанії, між Сербією, Чорногорією та Грецією². Про це питання зокрема йшлося в повідомленні царському урядові російського посланника в Белграді Н. Г. Гартвіга і у відповіді болгарського посланника в Лондоні М. І. Маджарова на запит міністра закордонних справ Великобританії Е. Грея. М. Маджаров повідомляв, що болгарський уряд вважає за можливе забезпечити вихід Сербії до Адріатичного моря, передавши їй частину албанських земель, заселених переважно християнами³.

Грей був задоволений такою позицією Болгарії незважаючи на те, що англійський уряд уже на той час визнав ідею створення автономної Албанії. Інші держа-

¹ Международные отношения эпохи империализма. Документы из архивов царского и временного правительств (1878—1917 гг.). Серия вторая (1910—1913 гг.). т. XIX (II), М., 1939, № 625.

² Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Канцелярія, 1912 р., оп. 470, спр. 17, арк. 207—211; С. Д. Сазонов. Воспоминания, Париж, 1927, стор. 85.

³ М. И. Маджаров. Дипломатическая подготовка на наших войн, София, 1932, стор. 88.

ви Антанти також цілком позитивно ставилися до питання про надання Сербії вільного виходу до моря⁴.

На противагу політиці Росії, Англії та Франції, спрямованої на ослаблення блоку центральних країн, австрійський уряд, зокрема міністр закордонних справ Берхтольд, маскуючись демагогічними лозунгами підтримки «незалежної» Албанії, виставляв себе поборником її прав, лицемірно проголошував, що прибережні землі належать Албанії і перебувають поза сферою впливу Сербії⁵. Австро-угорський уряд намагався шляхом офіційної та неофіційної дипломатії примусити Сербію відмовитися від своїх вимог. Поряд з цим австрійське міністерство закордонних справ проводило зондування політичних та військових намірів урядів європейських країн на випадок рішучіших заходів Австро-Угорщини проти Сербії.

Одним з неофіційних посланців Австро-Угорщини був професор Торгової академії у Відні Отто Нейрат. Наприкінці жовтня 1912 р. цей діяч побував у Белграді та Софії. З допомогою австрійського посланника барона Угрона він силкувався умовити сербів поступитися своїми вимогами. В листопаді 1912 р. з подібною ж місією до Белграда відізв професор Віденської вищої технічної школи Йозеф Редліх. Але і його спроби не мали успіху⁶. Безрезультатними були й офіційні пропозиції уряду Австро-Угорщини.

Непримиренність прем'єр-міністра Сербії Пашича та інших керівників країни ґрунтувалася на підтримці їх вимог урядами держав Антанти, що намагалися повністю підпорядкувати Сербію своєму впливу і цим послабити Троїстий союз.

Великі надії у здійсненні своєї балканської політики Австро-Угорщина поклала на позицію Англії, сподіваючись знайти взаєморозуміння в її правлячих колах. Коли австрійський посол граф Менсдорф спробував ознайомити Е. Грея з планами австро-угорської дипломатії, британський статс-секретар навіть не побажав їх детально розглянути. Він погодився з визнанням Албанії, але коли мова зайшла про надання Сербії морського порту, Грей утримався від будь-яких переговорів, мотивуючи це тим, що він не знає умов балканських союзників і що Сербія також не повідомила британський уряд про свої наміри. Насправді сербський уряд на той час уже сповістив міністерство закордонних справ Великобританії про зайняту ним позицію⁷.

З своєї бесіди з Греєм Менсдорф зробив висновок, що в Лондоні ставлять під сумнів правомірність сербських вимог. Австрійський посол з радістю повідомляв, що Грей проявив «...розуміння нашої точки зору»⁸. У Форін офісі добре усвідомили, що Австрія ні в якому разі не допустить закріплення Сербії на берегах Адріатики. Про це зокрема писав заступник Грея, сер Артур Нікольсон⁹. Як зазначав М. Маджаров, заява сербського уряду про намір дістати вихід до моря викликала в правлячих колах Англії деяке охолодження щодо підтримки позиції Сербії¹⁰. 9 листопада 1912 р. Грей допустив ряд антисербських випадів, а більшість англійських буржуазних газет вмістила проавстрійські матеріали¹¹.

Інша велика європейська держава — Франція не підтримала балканську політику австро-угорського уряду і запропонувала передати Сербії порт Сан Джіовані ді Медуа з невеликою прибережною смугою. Росія рішуче вимагала припинити антисербську кампанію, розгорнуту австро-угорськими керівниками. Проте і царський уряд, побоюючись втручання Австрії у війну на Балканах, був змушений стримувати екстремістські кола Сербії. На початку листопада 1912 р. лондонські, паризькі і навіть деякі петербурзькі газети вмістили повідомлення, які давали підстави для висновків, що Росія солідаризується з Сербією в питанні про надання їй виходу до моря і що Англія та Франція також співчують сербам. Посол Росії в Белграді Гартвіг стурбовано просив російського міністра закордонних справ С. Д. Сазонова офіційно спростувати ці чутки¹².

Скориставшись таким становищем, Австро-Угорщина заявила, що не допустить виходу Сербії до Адріатичного моря. Міністр закордонних справ Великобританії Грей підтримав цей курс Австро-Угорщини та Німеччини і навіть допустив ряд

⁴ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3698, арк. 211; Д. Ђорђевић, Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912. Београд, 1956, стор. 37—39, 41.

⁵ В. А. Жебокрицкий. Болгария в период Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1961, стор. 62; И. Г. Сенкевич. Освободительное движение албанского народа в 1905—1912 гг., М., 1959, стор. 240—242.

⁶ Д. Ђорђевић, Назв. праця, стор. 34; Österreich-Ungarns Aussenpolitik von dem Bosnischen Kriege 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, т. III, Wien—Leipzig, 1930, № 4245. (далі — ОУАР).

⁷ ОУАР, т. IV, № 4280.

⁸ ОУАР, т. IV, № 4280.

⁹ British Documents on the Origins of the War, London, 1933, т. IX, (II), № 176.

¹⁰ М. И. Маджаров. Назв. праця, стор. 91.

¹¹ ОУАР, т. IV, № 4333, 4370.

¹² АЗРП, ф. Канцелярія, оп. 417, спр. 17, арк. 184.

гострих випадів проти Росії¹³. Позиція англійського міністра була розцінена Вільгельмом II як бажання Англії піти назустріч Троїстому союзу. Правлячі кола союзу почали плекати плани розколу Антанти¹⁴.

Домігшись фактичного схвалення своїх замірів з боку англійського кабінету і особисто короля Георга, австро-німецькі імперіалісти перейшли до рішучих дій. Наприкінці листопада Австро-Угорщина почала відкрито готуватися до збройного конфлікту з Сербією та Росією¹⁵.

Царський уряд в свою чергу докладав дальших зусиль, щоб заручитися підтримкою Франції та Англії. Проте позиція англійського кабінету залишалась дво-значною. Правда, Грей натякав, що в разі вступу Франції у війну, а також, якщо відповідальність за збройний конфлікт повністю ляже на ворогів Росії, Англія дасть згоду на участь у війні¹⁶. Провокуючи найбільш войовничі кола царської правлячої верхівки, він водночас заявляв, що Англія навряд чи піде до кінця за Росією, і запропонував відкласти вирішення питання про вихід Сербії до моря на кінець балканської війни¹⁷.

Керівники британської дипломатії і надалі робили поступки вимогам габсбургської монархії. Вони відмовилися стати на бік сербського уряду в його намірі придбати морський порт. На їх думку, Сербія мала задовольнитися правом використовувати адриатичні порти лише в комерційних цілях¹⁸. Враховуючи таку непогожденість в політиці країн Антанти, Австро-Угорщина та Німеччина посилили тиск на Сербію і Росію.

Нарешті й англійський уряд зрозумів, що зроблені ним поступки лише сприяють розпаленню агресивних замірів країн Троїстого союзу і послабленню позицій Антанти. Виходячи з цього і бажаючи не відвернути від Англії східного союзника, заступник англійського міністра закордонних справ А. Нікольсон вважав за необхідне хоч у дечому піти назустріч Росії¹⁹.

Для демонстрації союзницької вірності Росії натякнули на можливість перегляду питання про режим використання чорноморських проток в її інтересах²⁰. Змінила свій тон і британська преса: 27 листопада лондонська газета «Таймс» писала, що Росія має повне право виступати захисницею усіх слов'ян і дістане в цьому «підтримку своїх друзів»²¹. У листі англійському послу в Парижі Ф. Берті Грей знову натякав на можливий вихід Сербії до Адриатичного моря, хоч раніше він називав цю ідею «безглуздою балаканиною Ізвольського»²².

Австро-угорські та німецькі дипломати також одразу відчували зміну тону в розмовах з англійськими офіційними особами. Проте демонстративні маневри англійського уряду були розраховані лише на те, щоб заспокоїти Росію. Навіть рішучі попередження Німеччині, а також приведення в бойову готовність військово-морського флоту мали на меті лише довести союзницьку лояльність уряду Великобританії, а не були конкретними кроками для вирішення сербського питання.

Тим часом шовіністична антиалбанська пропаганда у Сербії досягла свого апогею. Англійська дипломатія вирішила скористатися з цього, щоб знайти вихід з напруженого становища, яке створилося на півдні Європи. На той час країни Антанти, зокрема Англія, намагалися уникнути збройного конфлікту з Троїстим союзом, а непримиренна позиція Сербії, її прагнення будь-якою ціною домогтися виходу в Адриатичне море, могла викликати збройне втручання Австро-Угорщини з одного боку і Росії з другого.

Таким чином, позиція Англії в період міжнародної кризи, викликаної виходом сербських військ до узбережжя Адриатичного моря, характеризувалася насамперед бажанням британського капіталу грати на суперечностях між європейськими державами, що входили як до Антанти, так і до Троїстого союзу. Англійський уряд зовсім не заінтересований у зміцненні Сербії, хоч і вважав збройний конфлікт з країнами центральноєвропейського блоку неминучим, докладав зусиль, щоб якомога відтягнути його, дати можливість Росії та іншим державам Антанти переозброїтися і підготуватися до війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною.

В. В. ЗАЙЦЕВ

¹³ АЗПР, ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 101, арк. 393; Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 bis 1914, Berlin, 1926, т. 33, № 12343.

¹⁴ Die Grosse Politik..., т. 33, № 12399 (примітки кайзера на денешні посла князя Ліхновського).

¹⁵ ЦДВІА, ф. 2000/с, оп. 1, спр. 401, арк. 17; British Documents..., т. IX (II), № 307.

¹⁶ АЗПР, ф. Канцелярія, 1912 р., спр. 79, арк. 146, 147, 149—151.

¹⁷ Там же, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3700, арк. 119; British Documents..., т. IX (II), № 125; журн. «Красный архив», 1926, т. III (XVI), № 54, стор. 23.

¹⁸ ОУАР, т. IV, № 4370.

¹⁹ British Documents..., т. IX (II), № 238.

²⁰ АЗПР, ф. Канцелярія, 1912 р., спр. 77, арк. 143.

²¹ АЗПР, ф. Політархів, 1912 р., спр. 3700, арк. 132.

²² British Documents..., т. IX (II), № 221. О. П. Ізвольський був у той час російським послом у Франції.

На допомогу викладачу історії

ШКІЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

Члени історичного гуртка нашої школи № 73 м. Харкова разом з комсомольцями і піонерською дружиною, що носить ім'я Ф. Е. Дзержинського, вже десять років вивчають і пропагують факти з життя та революційної діяльності рицаря революції, «залізного Фелікса».

Ф. Е. Дзержинський мав кращі риси характеру комуніста. Безмежна відданість справі народу, надзвичайна скромність і простота, величезна працездатність, залізна воля, непримиримість до ворогів, безмежна любов до трудящих, постійне піклування про них — найхарактерніші особливості цього стійкого революціонера-ленінця.

Життя та діяльність Ф. Е. Дзержинського — це безперервний героїчний подвиг, приклад, гідний наслідування, чудове джерело матеріалу для виховання учнів на славних революційних традиціях.

Поставивши перед собою завдання створити шкільний музей, члени історичного гуртка збирали матеріали про життя і революційну діяльність Ф. Е. Дзержинського. Учні стали особливо уважно читати книги, газети, слухати радіо, знайомитись з творами літератури та мистецтва, присвяченими Дзержинському, дізнавались про міста і селища, фабрики і заводи, кораблі, заклади, що носять це безсмертне ім'я. Влаштувалися цікаві зустрічі з людьми, які знали Фелікса Едмундовича і працювали з ним.

Влітку 1965 р. юні історики зустрілися з представниками екіпажа крейсера «Дзержинський». Інша група гуртківців відвідала в Москві С. С. Дзержинську, яка багато цікавого розповіла про Фелікса Едмундовича.

З великою радістю і гордістю ми прочитали в книзі дружини видатного революціонера С. С. Дзержинської «В роки великих боїв» про її листування з учнями нашої школи.

На все життя запам'яталася гуртківцям зустріч з найстарішим членом нашої партії О. Д. Стасовою, яка багаторазово мала бесіди з Ф. Е. Дзержинським. Вона розповіла: «Всі ми, зустрічаючись з Іллічем по роботі, бачили, відчували, якою підтримкою і повагою користувався Фелікс Едмундович з його боку. І це було цілком закономірно. Безстрашність Дзержинського, відвага, правда і чистота його життя були відомі всім. Він дійсно був зразковим комуністом, досконало умів втілювати в життя ідеї комунізму. Саме цим і пояснювалась любов і повага до нього з боку В. І. Леніна і всієї нашої партії». На прощання О. Д. Стасова подарувала школярам свою книгу «Сторінки життя і боротьби» з автографом. У Москві гуртківцям удалося також зустрітись з Л. О. Фотієвою, яка свого часу працювала секретарем Раднаркомом і Ради праці та оборони. Вона поділилася своїми спогадами про видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави: «Для тих, хто особисто знав Дзержинського, назавжди залишиться в пам'яті привабливий образ пристрасного борця за народну справу, людини високої духовної культури, кристалево чистої та справедливої, гаряче

закоханої в життя, але готової в будь-яку хвилину пожертвувати ним в ім'я правди». Книга Л. О. Фотієвої «Про Ілліча» з її автографом зараз експонується в шкільному музеї.

З юнацьким запалом розповідав школярам про Ф. Е. Дзержинського старий більшовик С. Г. Уралов, який був членом колегії Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВЧК). Відвідувачі нашого музею уважно розглядають фотографію, на якій зображено членів колегії ВЧК на чолі з Ф. Е. Дзержинським. Нижче рукою С. Г. Уралова, який подарував школярам цей знімок, написано: «7 грудня 1917 р. Ф. Е. Дзержинський робить доповідь Раді Народних Комісарів про заходи боротьби з саботажниками і контрреволюціонерами. І Раднарком приймає рішення про створення Всеросійської Надзвичайної Комісії (ВЧК), В. І. Ленін запропонував, а Раднарком затвердив першим головою ВЧК Ф. Е. Дзержинського».

Розмовляли учні і з Г. М. Мессінг, яка знала Ф. Е. Дзержинського по спільній підпільній роботі в Варшаві, а пізніше — в органах Надзвичайної Комісії. Вона згадувала, як ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції Ф. Е. Дзержинський багато зробив для єднання польського робітничого руху із загальноросійським з метою боротьби проти царського самодержавства. В шкільному музеї зберігається фотографія Г. М. Мессінг і С. С. Дзержинської.

Своїми спогадами про Ф. Е. Дзержинського поділився М. Г. Рощаль. Він з великою теплотою розповідав про те, як голова Вищої Ради Народного господарства СРСР Дзержинський наполегливо учився сам і вчив інших мистецтву управління соціалістичною економікою, спираючись на робітничі маси, навчаючи їх господарювати в своїй країні.

Давня дружба пов'язує наших учнів з племінницею видатного історичного діяча — Я. Г. Дзержинською, яка передала шкільному музею свої спогади про сердечне ставлення Дзержинського до дітей.

Московські зустрічі справили незабутнє враження на учнів, що сприяло формуванню тих рис характеру, які потрібні активному будівнику комуністичного суспільства.

Члени історичного гуртка записали всі бесіди на магнітофонну стрічку, яку з великим інтересом і увагою слухають учні нашої школи, відвідувачі шкільного музею. На традиційній серпневій нараді вчителі Ленінського району Харкова вислухали записане на магнітофонну стрічку звернення С. С. Дзержинської, яка закликала виховувати учнів на бойових революційних традиціях в комуністичному дусі.

Шкільний історичний музей було відкрито 11 вересня 1965 р. в день 88-річчя з дня народження Ф. Е. Дзержинського. В цей день в гості до школярів приїхала Я. Г. Дзержинська, яка, згадуючи про цю подію, писала в газеті «Красное знамя»: «Я була присугня в середній школі № 73 міста Харкова на відкритті кімнати-музея. Все, що я побачила й почула, ще раз підтвердило велику повагу і палку любов, яку не тільки дорослі, а й наше юне покоління несуть у своїх серцях до вірного соратника великого Леніна — Ф. Е. Дзержинського».

На урочистій лінійці приймали в піонери і в комсомол. З великою увагою і хвилюванням слухали присутні записані на магнітну плівку промови-звернення С. С. Дзержинської, О. Д. Стасової. Потім виступали гості — секретар Ленінського райкому партії О. П. Іванова, заступник голови райвиконкому Л. Д. Шевченко, один з перших чекістів м. Харкова С. П. Саєнко, генерал у відставці, почесний піо-

нер школи Г. І. Вітков, найстаріший чекіст України О. І. Лютов та ін. Піонери і комсомольці школи познайомили Я. Г. Дзержинську з славними місцями свого рідного міста, разом з нею поклали вінки на могили борців за встановлення Радянської влади.

Для ознайомлення відвідувачів з експозицією музею було створено лекторську групу, до якої увійшли 30 найактивніших комсомольців і піонерів. Одні з них розповідають про дитячі роки і роки навчання Дзержинського в гімназії (учням I—IV класів), інші готують бесіди про початок революційної діяльності Дзержинського. Для своїх виступів члени лекторської групи використовують книги про Дзержинського М. І. Зубова, О. А. Хацкевича, С. С. Дзержинської та ін. Ці видання з дарчими написами авторів експонуються в нашому музеї. Члени лекторської групи виступають не лише перед відвідувачами музею, а й на шкільних вечорах, піонерських зльотах.

Група старшокласників під керівництвом учителів історії розшукала і продовжує пошуки в Харкові людей, що в 1920 р. працювали з Дзержинським в нашому місті. Так, учні багато цікавого дізнались від старих харківських чекістів С. Г. Саєнка та О. І. Лютова. Спогади таких людей старанно записані і оформлені як експонати музею.

Вивчення життя і діяльності Ф. Е. Дзержинського сприяє розгортанню військово-патріотичного виховання учнів. Рада шкільного музею разом з комітетом комсомолу школи рекомендувала учням зміцнювати зв'язки з воїнами Радянської Армії.

Комсомольці одного з класів кілька років листуються з екіпажем крейсера «Дзержинський». В музеї експонується подарунок від моряків-дзержинців — альбом, що розповідає про їх життя та службу. На класних зборах зачитуються листи моряків. Це — чудовий засіб впливу на формування світогляду випускників.

Відвідувачі музею з інтересом перегортають сторінки альбому, читають газету «Флаг Родины», що надходить на нашу адресу від комсомольців крейсера.

Листуючись з кандидатом історичних наук О. А. Хацкевичем, гуртківці дізнались, що в роки війни в Білорусії діяло кілька партизанських загонів імені Дзержинського.

Розгортання військово-патріотичного виховання в школі сприяє підготовці випускників до виконання священного обов'язку: з честю служити в рядах армії і флоту, а якщо буде необхідно, то із зброєю в руках захищати свою Вітчизну. За десятиріччя існування нашої школи багато юнаків виявили бажання вступити до військових училищ, стати офіцерами нашої доблесної Радянської Армії. Багато колишніх учнів, які стали офіцерами, під час відпусток обов'язково приходять у школу, зустрічаються з учнями, виступають на класних зборах, присилають листи.

За рекомендацією Ради музею старшокласники-комсомольці стали збирати цікавий матеріал про Волгоградський тракторний завод імені Дзержинського, про його трудівників. Пропозицію про будівництво цього тракторного заводу вніс Ф. Е. Дзержинський в 1925 р. на II з'їзді Рад СРСР.

Велика дружба встановилась між учнями школи і колективом найстарішої в країні шахти імені Ф. Е. Дзержинського, на якій колись працювали робітники-революціонери Г. І. Петровський і П. О. Мосеєнко. Шкільний музей одержав від колективу шахти ювілейний начок, випущений до 100-річчя шахти, фото передовиків виробництва, книгу «Сто лет».

Восьмикласники зібрали цікавий матеріал про членів екіпажу теплохода «Дзержинський», який перевозить вантажі для соціалістичної Куби та країн Африки.

Рада музею систематично одержує листи від старих більшовиків, від ветеранів праці і революції, від письменників і моряків, воїнів і колишніх учнів школи. Ці листи експонуються в музеї. На шкільній лінійці, що провадиться щотижня, учні дізнаються про зміст листів.

Школярі цінять увагу людей праці до їх навчання, життя, побуту, вчинків. І це, безумовно, справляє благодотворний вплив на формування їх характеру.

Близько 200 учнів проходять виробниче навчання на заводі пускових двигунів. Багато з них одержали подяки і похвальні грамоти за відмінні показники в роботі. Приблизно 100 учнів кожного літа працюють і відпочивають у виробничому таборі при колгоспі імені Суворова Лозівського району Харківської області. Наші школярі відгрузили цеглу для будівництва там школи і згодом взяли активну участь у її спорудженні.

Юні туристи школи успішно виступають на районних і обласних змаганнях. Традиціями стали масові екскурсії по Харківській області, в Полтаву і Белгород, Москву і Київ, Ленінград і Севастополь, на Кавказ. Все це згуртовує колектив учнів, розвиває почуття дружби, винахідливість та ініціативу.

Виховання серед учнів почуття обов'язку перед вітчизною, перед радянськими людьми викликає благородні вчинки і в учнівському колективі. Учень В. Верба не тільки показав пожежникам найкоротший шлях до осередка вогню, а й сам взяв участь у гасінні пожежі. Командування пожежної частини Ленінського району прислало в школу лист з подякою В. Вербі за активну допомогу в ліквідації пожежі. Учениця В. Стрижак буквально з-під коліс автомашини вихопила дитину. Ці приклади свідчать про ефективність виховної роботи в школі.

Діяльність шкільного музею, збирання матеріалів для нього дають можливість педагогічному колективу школи разом з комсомольською і піонерською організаціями зробити дозвілля учнів більш цікавим, а головне, корисним для розширення їх знань, кругозору, виховання в дусі відданості ідеям комунізму. В ході цієї корисної роботи школярам прищеплюється інтерес до активної участі у громадському житті, в агітаційній діяльності серед своїх товаришів у школі і навіть за її межами. Матеріали музею широко використовуються як на уроках, так і в позакласний час.

М. П. АЛЬПЕРОВИЧ

НАРИС МЕТОДИКИ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

(Продовження *)

4. Дослідження автентичності джерела. Фальсифікат. Після прочитання, встановлення первісного тексту та інтерпретації джерела досліджуємо, чи можна прийняти його як свідчення події минулого. Іншими словами— чи джерело є автентичне, достовірне, чи є справді тим, за що себе видає, чи не є фальсифікатом. Дослідженням автентичності джерел займається частина методики, яку називаємо зовнішньою критикою.

Методи критики мають велике значення для розвитку історії як дисципліни. В історіографії минулого існувало багато непевних джерел, підробок, фальсифікатів, що викривляли погляд на минуле, і тільки наукова критика сприяла їх перегляду, правильній оцінці, усуненню підроблених джерел, з'ясуванню непорозумінь і сумнівів, внаслідок чого історична наука користується зараз критично перевіреним матеріалом.

Коли маємо документ в оригіналі, писаний письмом даного часу, з непопсованими печатками, то немає сумнівів, що це документ автентичний. Але багато джерел дійшло до нас не в оригіналі, а в копіях, переробках, редакціях, з різними змінами. Це стосується деяких грамот, актів, літературних творів та ін.

Метод дослідження непевних джерел полягає в порівнянні їх з джерелами, достовірність яких безсумнівна. Спершу розглядаємо зовнішній вигляд джерела — його форму, папір, письмо, мову, стиль, літературну побудову з боку відповідності автентичним джерелам з тієї самої епохи. Далі досліджуємо зміст, встановлюємо, чи відповідає він фактам, відомим нам з інших джерел. Очевидно, джерело може згадувати події, про які інші джерела мовчать, але все-таки ці відомості не мають суперечити фактам, відомим нам з цих джерел. Дані про джерело повинні відповідати принаймні загальному характерові епохи. Врешті треба перевірити, чи в джерелі немає виразних слідів підроблення, зокрема анахронізмів, тобто висловів або понять, що не відповідають даному періодові. Якщо таке дослідження форми, змісту та інших обставин не виявить ніяких хиб, — визнаємо наше джерело автентичним. Розуміється, таке докладне дослідження проводимо тільки з джерелами підозрілими, що з першого погляду викликають наші сумніви. Здебільшого досвідчений дослідник вже після першого розгляду визнає, чи має справу з автентичним джерелом, чи з підробленим.

Між історичними джерелами різних епох знаходимо немало підроблених, повністю або частково. Мотиви фальшування бувають різнорідні. Часто поштовх до фальсифікації дає жадоба наживи, намір продати корисно сфальшований виріб; це трапляється особливо часто щодо старовинної зброї, монет, ювелірних виробів та ін. Інколи мотивом фальсифікації був патріотизм, бажання уславити минуле своєї країни. З таких мотивів чеський літератор В. Ганка склав славний «Краледворський рукопис», який містив пісні немов із початків че-

* Початок див. «Український історичний журнал», 1967, № 2, 3, 4, 7.

ської історії. Іншими мотивами бувало прагнення письменницької слави, інтереси партії чи групи, помста щодо політичних противників часом жарт або спроба містифікації.

Між джерелами до історії України є також деяка кількість фальсифікатів. Підроблюваними були часто зброя, художні вироби, монети. Так, наприклад, у 1880—1890 рр. у Києві з'явилися пам'ятки, ніби зв'язані з Богданом Хмельницьким,— його бойова сокира та чаша¹. Це очевидні фальсифікати, підроблені людьми, що розраховували на наївність збирачів старовини.

Багато підробок існує серед грамот і актів. Найбільше відомі фальсифікати грамот (понад 20) галицького князя Льва Даниловича. Коли Галичина опинилась під владою Польщі, польський уряд вимагав від бояр, монастирів та інших землевласників подати документи на свої землі; щоб захистити своє землеволодіння, власники вдалися до підроблення грамот з іменем Льва, найбільш популярного з галицьких князів². Підроблена була також грамота князя Любарта луцької церкві Івана Богослова³.

Існують підроблені універсали і листи Богдана Хмельницького⁴. Досить типовими для давньої історіографії є підробки, що їх містить літопис Самійла Величка. Керуючись бажанням дати якнайповнішу історію визвольної боротьби, Величко користувався такими самими засобами, як стародавні римські історики, що з власної уяви творили промови і листи своїх героїв. Він склав 10 листів і універсалів Хмельницького та цілий ряд листів запорозьких кошових. Щоб надати своїм підробкам більше ймовірності, Величко посилається на діарій Самійла Зорки, що нібито був секретарем Хмельницького,— але і Зорка, і його щоденник також вигадані⁵.

В першій половині XIX ст., коли російський уряд вимагав від поміщиків документів на землеволодіння і доказів їхнього шляхетства, з'явилося безліч фальсифікатів. В різних містах, де були архіви, особливо в Бердичеві, організовано справжні майстерні, в яких канцеляристи підроблювали давні документи і продавали їх кожному, хто бажав. Урядові слідчі комісії відкрили в різних актових книгах велике число дописаних або вшитих фальсифікатів⁶.

Фальсифікати зустрічаємо в генеалогіях магнатських і шляхетських родів. Вельможі, щоб звеличити знатність свого роду, наказували робити розшуки своїх предків, а різні «вчені» охоче доставляли їм бажані матеріали — підроблені або видумані документи.

Давні літописи містять у собі явні підробки або довільні комбінації, що межують з фальсифікатами. Компілятори української історії XVIII ст., бажаючи висвітлити виникнення козацтва, склали спис-

¹ А. Л. Чаша Богдана Хмельницького, журн. «Киевская старина», 1897, кн. I.

² М. Грушевський. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва, «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», 1902, т. 45; И. Линниченко. Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников, журн. «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1904, т. 9, кн. 4; М. Грушевский. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого, журн. «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1904, т. 9, кн. 4; Н. Каманин. Из истории подложных документов. I. Грамота галицкого князя Льва. Чтения Исторического Общества Нестора. 1907, кн. 20, вып. 1.

³ М. Грушевський. Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедрі. «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», 1906, т. 70, стор. 71—72.

⁴ Ів. Крип'якевич. Підробки документів Богдана Хмельницького. Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1960, № 3.

⁵ М. Н. Петровський. Псевдодіаріюш Самійла Зорки, К., 1928.

⁶ А. А. Введенський. Підробка і фальсифікація історичних документів на Україні і в Білорусії в XVI—XIX ст. Наукові записки Київського державного педагогічного інституту, 1939, т. 3, стор. 77—112.

ки перших гетьманів і включили до них різних магнатів — Предслава Ланцкоронського, Венжика Хмельницького, Дмитра Вишневецького, Євстафія Ружинського, які з організацією Запорізького Війська не мали нічого спільного⁷.

Особливий характер мали підробки, виконані автором «Історії русів». Він дав не стільки історію, скільки політичний трактат про минуле України, намагаючись провести тезу, що Україна завжди була волелюбною країною і якщо входила у зв'язки з іншими державами, то лише на основі договорів, як рівна з рівними. Для аргументації своєї ідеї він нерідко конструював, відповідно до своїх поглядів, акти, промови історичних діячів та ін.

Існують підроблені літературні твори. У староукраїнському письменстві дуже поширені були так звані апокрифи, підроблені оповідання на теми святого письма; більшість їх прийшла до нас з Болгарії, але деякі виникли на українських землях⁸. У 1920 р. на Поділлі виявлено молитовник кириличного письма, в якому був ряд записок про Володимира Святославовича. Після опублікування їх⁹ з'ясувалося, що записки підроблені, а склав їх, мабуть, якийсь збирач, що бажав почванитися рукописом X ст.

Фальсифікувались також народні пісні і думи. Збирачі народної словесності з першої половини XIX ст. нерідко перероблювали і доповнювали народні твори, а часом і свої підробки подавали як записані з народних уст¹⁰.

Фальсифікати джерел бувають також часткові — в автентичному документі дописували деякі абзаци, речення або слова. Такі підроблення трапляються особливо в документах про надання земель. В оригінальному універсалі Богдана Хмельницького київському Пустинному монастиреві від 2 березня 1656 р., на будування млина на р. Росі, слово «млин» іншою рукою виправлено на «млини», а в іншому місці — «того млина» на «тох млинов»; це могла бути поправка гетьманської канцелярії, але імовірніше, що зміни провели самі пустинські ченці, аби таким способом поширити свої права; чорнило, яким зроблено поправки, виглядає дещо інакше, ніж чорнило самого документа¹¹.

Фальсифікат виявляємо, порівнюючи запідозрене джерело з джерелами автентичними. Тут треба брати до уваги зовнішню форму і зміст.

Якщо йдеться про писаний документ, досліджуємо папір, чорнило, форму письма, підписи, печатки й ін. Папір у різні часи бував різним і його походження можна перевірити на основі водяних знаків. Щодо чорнила, то можна провести його хімічний аналіз, але треба мати на увазі, що досвідчені фальсифікатори користувалися старовинним папером і вміли підроблювати чорнило. Письмо підроблених документів не раз дуже точно наслідує письмо даного сторіччя, але однак видає себе невпевненістю. Підпис особи, що видала документ, треба порівняти з автентичними підписами. Печатки на фальсифікатах також відрізняються від справжніх¹².

⁷ М. Грушевський. Примітки до історії козаччини, «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», 1898, т. 22.

⁸ Ів. Франко. Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. 1—5, Львів, 1896—1910.

⁹ Стара Україна, Львів, 1925, стор. 81—87.

¹⁰ А. Пыпин. Подделки рукописей и народных песен. Памятники древней письменности, 1898, т. 127.

¹¹ І. Крип'якевич. Студії над державою Богдана Хмельницького, «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка», т. 147, стор. 73.

¹² Н. Каманін. Об экспертизе древних подложных документов, «Труды XI археологического съезда», 1902, т. 2.

Важливі вказівки дає мова і стиль документа. Фальсифікатори звичайно не вміють передати всіх тонкостей мови і фразеології, і це допомагає виявляти підробку джерела.

Але найважливішим є розгляд змісту сумнівних джерел. Підроблення виявляється найчастіше анахронізмами, незгідністю змісту з епохою: фальсифікатор вводить у давні часи поняття і вислови свого оточення.

Самійло Величко у своєму літописі наводить гетьманський універсал з таким титулом: «Зіновий Богдан Хмельницький, гетман славнаго Войска Запорозькаго по обох сторонах Днепра суцця України малоросійскія»; тим часом в автентичних універсалах Богдан Хмельницький ніколи не вживав імені Зіновій, а його титул був «гетьман з войском запорозким»; титул «обох сторін Дніпра» прийняв тільки гетьман Іван Самойлович.

Зовнішні і внутрішні неточності та суперечності служать доказами підроблення джерела. Коли з якоїсь епохи маємо досить порівняльного матеріалу, фальсифікат відкрити неважко. Що Величко підробив свої універсали,—безперечно, бо можемо вказати на безліч автентичних актів XVII ст., від яких підробки Величка дуже відрізняються. Трудніша справа, коли матеріалу для порівняння не вистачає. Грамоти Льва нелегко перевірити, бо не дійшли до нас оригінальні документи галицько-волинських князів, за винятком грамот, вписаних у літопис (Володимира Васильковича з 1288 р. та Мстислава Даниловича з 1289 р.). Тому деякі дослідники (Линниченко) намагаються обороняти автентичність кількох Львових грамот, вважаючи надто слабкими аргументи, висунуті проти них; це питання поки що не з'ясоване.

Коли маємо вже докази підроблення якогось джерела, в дальшому дослідженні намагаємося відкрити обставини, за яких виник фальсифікат, автора підроблення і мотиви, якими він керувався. При цьому треба відрізнити безпосередньо виконавця фальсифікату від осіб, котрим підроблення було потрібне. Так, грамоти Льва служили для оборони бояр-землевласників, духовенства; але не вони самі їх підроблювали, а користувалися допомогою фахових писарів, що вміли наслідувати давнє письмо.

Джерело, що виявилось фальсифікатом, не може служити матеріалом для досліджування даного питання. Підробленими грамотами Льва не можемо користуватися для історії галицького князівства XIII ст.; так само не користуємося підробленими універсалами Величка, хоча давніші історики вважали літопис достовірним джерелом для цієї епохи. Але фальсифікати мають своє значення з іншого боку,—для характеристики часу, за якого вони з'явилися, і тих людей, що їх творили. Підроблені грамоти Льва висвітлюють боротьбу, що її вела у XV—XVI ст. українська шляхта, обороняючи свої землі; вони вказують, як довго жили традиції галицької державності, особливо князя Льва. Знову ж фальсифікати Величка дають важливий матеріал для характеристики політичних поглядів тієї старшинської групи, до якої належав літописець.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

(Далі буде)

Охорона і використання пам'яток історії та культури

СТАРОДАВНЯ ТЕРИТОРІЯ МІСТА ЯК ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТКА

Історія забудови і планування міст Лівобережжя ще недостатньо вивчена радянською історичною наукою. На жаль, немає жодної спеціальної роботи з цього питання, і ми сьогодні досить туманно уявляємо собі українські міста періоду феодалізму. Тимчасом вивчення забудови населених пунктів посідає далеко не останнє місце в сучасній історичній науці. Ця проблема має не лише теоретичний або пізнавальний інтерес. Глибоке дослідження тих елементів архітектури і планування міст, що дійшли до нашого часу у вигляді старих центрів, залишків оборонних споруд та інших окремих структурних частин, одним словом, вивчення історичних шляхів формування українських міст доби феодалізму допоможе архітекторам-проектувальникам глибше і більш науково обгрунтовано складати генеральні плани сучасних центрів, допоможе зберегти або відновити ті особливості, що виникли історично.

Архітектурні пам'ятки феодальних міст мають велике значення не лише для складання літопису їх розвитку. Не менш важливі вони і для формування міського середовища в наші дні, особливо коли врахувати, що в нинішній п'ятирічці значного розмаху має набрати житлове будівництво в обласних, районних та інших містах обласного та республіканського підпорядкування.

Географічно ми обмежили наше повідомлення Лівобережною Україною насамперед тому, що населені пункти, розташовані на цій території, зазнали найтяжчих пошкоджень від набігів степових кочовиків. Чимало потерпіли вони і під час національно-визвольної боротьби українського народу. Можливо саме тому історія забудови лівобережних міст у феодальні віки вивчена так недостатньо. Хронологічні рамки нашого дослідження визначені тим, що XVIII ст. було рубежем, який немов би зафіксував містобудування попереднього феодального періоду. В наступний же час, в кінці XVIII — на початку XIX ст. розвинулися вже нові форми та методи планування і забудови.

Найбільш виразно і чітко риси середньовічного міста проступають на планах середини XVIII ст.¹, на яких добре видно, що воно складалося з двох структурних частин, оперезаних валами. Про наявність цих двох частин свідчать також і літературні джерела. Зазначимо, що це було характерним не лише для порівняно великих на той час населених пунктів, здебільшого полкових міст, таких як Переяслав (нині — Переяслав-Хмельницький), Прилуки, Ніжин, Лубни, Гадяч та інші, а й для невеликих сотенних поселень (Седнів, Березне, Борзна та ін.). Така ж структура планування та забудови типова і для зовсім малих містечок (Іваниця, Ічня, Срібне, Журавка та ін.)².

¹ Плани міст Лівобережної України зберігаються в ЦДВІА, ф. ВУА.

² А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание (1786), К., 1851, стор. 315, 372, 416, 433; Рукописний відділ бібліотеки ім. В. І. Леніна, архів Маркевича, ф. 159, спр. 1640/1620.

В літературних джерелах обидві частини міста мають різноманітні найменування. Більш укріплена і менша за територією — називалась «кріпость», «замок», «городок», «верхній город», «острог». Друга — тобто та частина, що займала більшу територію, мала назву «місто», «містечко», «справжній город», «нижній город», або просто «город». Ці терміни можна зустріти у найрізноманітніших сполученнях. Так, у Переяславі — це «кріпость» і «нижній город»; в Ніжині — «замок», «верхній город» та «нижній город», або «замок», «цитадель» і «справжній город»; у Лубнах — «замок» та «місто»; «замок» та «містечко» — в Любечі³. В таких же невеличких містечках, як Ічня, Іваниця, Срібне, Журавка та інших найчастіше зустрічаємо назви «город» та «містечко»⁴.

Але навіть за такої різноманітності найменувань можна чітко простежити, що, по-перше, «місто» ніколи не вживається на означення першої, тобто меншої і більш укріпленої частини. По-друге, назва «город» дуже легко розповсюдилася на обидві частини, що підтверджує насамперед спільність їх функцій. Слід також зауважити, що перша із згаданих частин називається, як правило, «верхнім городом», а друга — «нижнім». Про це ж красномовно свідчить і їх розміщення на рельєфі. По-третє, якщо для першої частини більш характерна назва «город» або «городок», то для другої — «місто» або «містечко», залежно від розмірів населеного пункту.

У цих двох найбільш поширених термінах відображено роль та призначення території ділянок. Установити це можна, розшифрувавши термін «город» та «місто» відповідно до того, як вони вживалися в XVIII ст. Наприклад, слово «град» чи «город» означало укріплення або огорожу (ограду), «містом» називалася та ж частина території, що й в сучасному розумінні цього слова. Такий розподіл цілком відповідав тим функціям, що їх виконували обидві частини: I — як неприступна для ворога фортеця, II — як центр ремісничого та торговельного життя міста.

В часи середньовіччя торговельний осередок, як правило, збігався з економічним, адміністративним та суспільним центром. Саме тут на базарній площі або поблизу її розташовувалися й основні адміністративні органи управління — ратуша, полкова канцелярія, а також «шпиталь», школа і церква. Торгова площа була водночас і місцем народних сходок. Тут же перехрещувалися головні вулиці, що за мурами або насипними земляними валами переходили у шляхи. Це можна легко визначити на планах старих Лубен, Ніжина, Переяслава, Чернігова. Цікаво відзначити, що кожне з перелічених тут міст мало Київські ворота, через які проходила дорога до стародавнього економічного та культурного центру України — Києва. Так що планування та забудова феодалських міст не були такими вже безсистемними, як це здається на перший погляд.

Невід'ємною частиною міст Лівобережної України були захисні споруди — мур, вали, рови та ін. В багатьох джерелах, мемуарних та документальних описах збереглося чимало свідчень про наявність цих споруд у населених пунктах Лівобережжя. «Полкове місто Ніжин лежить на низькому місці, обнесене навколо земляним валом та ровом», — читаємо в одному з документів⁵. Про Гадяч в історичних ар-

³ ЦДІА УРСР, ф. 57, кн. 278, арк. 6, 10 зв., 38 зв.; кн. 39, арк. 258, 1021, 1024; А. Шафонський. Назв. праця, стор. 451; А. Лазаревський. Лубенщина // князя Вишневецкне, журн. «Киевская старина», 1896. т. I—II, стор. 222; т. XIII, стор. 250.

⁴ Рукописний відділ бібліотеки ім. В. І. Леніна, ф. 159, спр. 1640/1820.

⁵ А. Лазаревський. Обзорение Румянцовской описи Малороссии, журн. «Черниговские губернские ведомости», 1867, кн. 7, стор. 19.

живних джерелах написано: «Головне полкове місто Гадяч більшою своєю частиною лежить на горі, обнесене навколо земляним валом⁶. Захисні споруди будувалися не тільки у великих полкових центрах, а й сотенних і навіть в селах. «Сотенне містечко Моровськ, як зазначено в документі, стоїть на височині, оперезане навколо земляним валом, а з трьох боків його огинає ріка Десна⁷. Є згадки про наявність земляних укріплень у Седневі, Городні, Олишівці, Салтиковій-Дивиці, Березному, Борзні, Ічні, Монастирищі та інших містах і містечках Лівобережжя⁸. Багато свідчень про це можна знайти і в записках іноземних мандрівників. На Україні стільки фортець, «як у гранаті зерен» — писав один з них⁹.

Українські міста XVII—XVIII ст. являли собою досить чітко обмежену укріпленнями територію. В наступному столітті вони почали втрачати цю особливість. Кордони ж сучасного міста настільки злилися з приміськими поселеннями, що не завжди можливо чітко визначити, де ж саме починається та кінчається його територія. Це, на перший погляд, суто зовнішня особливість насправді має глибокі соціально-політичні, обумовлені історичним розвитком корені. В XVII і навіть в XVIII ст. лівобережні міста відігравали чимало роль у системі оборони під час боротьби українського та російського народів проти нападів кримських татар, турків та польської шляхти. Навіть після возз'єднання України з Росією в 1654 р. російський уряд піклувався про зміцнення укріплень в українських містах.

Проте в XIX ст. вони втратили свою функцію як осередки оборони від зовнішніх ворогів. Поступово захисні споруди занепадали, вали розорювалися під городи, забудовувалися. Однак залишки їх дійшли й до наших днів, і мають неабиякий інтерес як історичні реліквії. Адже за багатовікову історію України вони були свідками визначних подій героїчного минулого українського народу. Біля старовинних ватів Переяслава знаходили свій кінець ще половецькі завойовники. Пам'ятають переяславські укріплення і повстанців Тараса Федоровича. Чимало славних сторінок історії українського народу пам'ятають мурі Гадяча, Новограда-Сіверського, Лубен та інших стародавніх міст України.

Як же доглядають нащадки овіяну славою стару територію українських міст, яку роль відіграє вона в їх сучасній забудові? Адже навіть через двісті років не так важко визначити старовинні центри, знайти залишки колишніх захисних споруд. Дуже легко відтворити контури фортець у Лубнах, Любечі, Переяславі-Хмельницькому, Новгороді-Сіверському та інших містах. В багатьох населених пунктах збереглася територія і старого міського центру, до деякої міри навіть старі вулиці збігаються з новими, що зокрема характерно для Ніжина і Прилук. Ці елементи старого міста чітко проступають на характерному рельєфі. Як правило, колишні фортеці розміщувалися на горбах, що й зараз домінують над навколишньою місцевістю. Майже з усіх згадуваних нами населених пунктах з цієї території відкривається чудовий краєвид, панорама зарічних луків, оскільки більшість цих міст стоїть на високих, крутих берегах Десни, Сули, Удаю, Сейма, Седніва, Трубежа та інших річок, що протікають по території України.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 57, кн. 124, стор. 12.

⁷ А. Лазаревский. Назв. стаття, журн. «Черниговские губернские ведомости», 1867, кн. 5, стор. 15.

⁸ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 315—435.

⁹ Путешествие антохийского патриарха Макария в Россию в I половине (VII в., описанное его сыном архимандритом Павлом Алепским, М., 1896, стор. 35.

На жаль, не скрізь відчувається бажання міських властей зберегти історичні реліквії народної слави, адже вони мають неабияке значення для виховання підростаючого покоління, та й дорослим не завадило б час од часу згадувати своїх славних предків. Кому в нашій республіці не відомі події, що відбулися морозної ночі 1654 р. на міській площі в м. Переяславі, коли на загальну, «явну всьому народові» раду зібралися представники козацьких полків, визволених земель, багатьох українських міст і значна кількість селян навколишніх сіл, щоб прийняти рішення про возз'єднання братніх народів.

Історична площа, де було ухвалено цей акт, існує й нині, але вона заросла бур'яном, стала місцем випасу худоби, зовсім не впорядкована. Зусиллями працівників Переяслав-Хмельницького державного історичного музею на одній з ділянок переяславського валу встановлена меморіальна дошка, проте напис на ній дуже невиразний, щось на зразок «не рвіть квітів, не витоптуйте трави». Найкраще збереглася гадяцька фортеця, в деяких місцях висота захисного валу ще й досі сягає 20—30 метрів. Але ця територія безладно забудована одноповерховими будинками.

Як правило, архітектурні пам'ятки старих міст тяжіють до давнього їх центру. Зовсім непривабливий вигляд має ця територія в Ніжині, на якій стоїть пам'ятник архітектури XVII ст.—Миколаївська церква. Старовинна споруда затиснута між танцювальним майданчиком, касами для продажу залізничних квитків та павільйоном для продажу газованої води. У занедбаному стані і Благовіщенський монастир, будівля якого має жалюгідний вигляд. Напіврозвалена, без покрівлі, вона поросла кущами та вереском, на широченних середньовічних стінах ростуть навіть невеликі дерева. Пусті вікна нічим докором поглядають на навколишню територію, захарашену ящиками та іншими предметами з складських приміщень. Біля Благовіщенського собору розміщені старовинні крамниці, що виходять своїм фасадом на центральну міську магістраль — вулицю ім. Гоголя. Саме на цій ділянці можна знайти цікаві архітектурні рішення для відновлення історичного колориту древнього українського міста.

В самому центрі Прилук стоїть історичний будинок канцелярії прославленого у минулому Прилуцького полку — рідкісна пам'ятка цивільної архітектури XVII ст. Про цей будинок є згадки в «Нарисах з історії архітектури», виданих у Києві в 1957 р., та в ряді інших джерел. Ця унікальна споруда розташована на території приватної садиби і використовується... для утримання птиці та домашніх тварин.

Таке байдуже ставлення до пам'яток давнини можна зустріти не лише на Лівобережжі, а й в інших районах республіки. Кому не відома легенда про трьох братів Кия, Щека та Хоріва — засновників Києва, «матери городов русских», одного з найстародавніших центрів східних слов'ян. Відомо, що брати оселилися на трьох горбах, які зараз височать над Подолом. Протягом багатьох віків ці землі і прилеглі до них території були місцем поселення киян. На Старокиївській горі стояла міцна фортеця, від підніжжя цих горбів простяглися найстаріші у Києві вулиці, де жили гончарі, кожум'яки, дигтярі... Чудово зберігся і рельєф цієї місцевості. Проте, на жаль, вона ніким не охороняється. Історичний музей відгородився від неї неприступною стіною, через яку часто скидають сміття та різний мотлох. А втім охорона цієї території, збереження її для історії міста особливо необхідні, оскільки в Києві не залишилося майже нічого від феодального центру з його ратушею, купецькими будівлями, хоча б у такому вигляді як у Кам'янці-Подільському або Львові.

Аналогічну картину можна спостерігати і в Умані. На території старої уманської фортеці, що пам'ятає численні народні повстання і зокрема Коліївщину, двохсотріччя якої український народ відзначатиме наступного року, збудовано промислове підприємство. А саме з цієї території, що домінує над старим містом та прилеглим передмістям відкривається чудовий краєвид. Єдине, що залишилося від стародавніх будівель — уманські торгові ряди, також під загрозою зносу. Умань може бути класичним прикладом того, як неправильно, без урахування історичних особливостей минулого, використовується стара міська територія. Це тим більш прикро, що місто дуже часто відвідують радянські та іноземні туристи.

А хіба можна не згадати про варварське ставлення до пам'яток давнини в м. Гусятині Тернопільської області. В центрі тут стояли залишки старовинної міської ратуші — символу незалежності міста в середні віки. Ця рідкісна пам'ятка української архітектури XVII ст. перебувала під охороною держави, вона увійшла як об'єкт дослідження у «Нариси з історії архітектури України» та інші праці в цій галузі. Нещодавно міські власті самочинно, без усяких на те поважних причин розвалили і знесли старовинну пам'ятку.

Разом з тим у практиці міського будівництва на Україні є чимало прикладів, коли нове планування, сучасна архітектура, вдало поєднуються з історичною давщиною, як, наприклад, у Чернігові. Територія старого міста тут завдяки зусиллям молоді та міських властей перетворена у зону відпочинку. На валах, де був колись «дітинець» — старий чернігівський кремль, а пізніше «верхнє місто», зараз розбито чудовий парк культури та відпочинку, який у місті так і називають «Вал». Старовинні гармати, поставлені над його крутими схилами, що переходять у «нижнє місто», доповнюють особливий колорит цього пам'ятника історичного минулого українського народу.

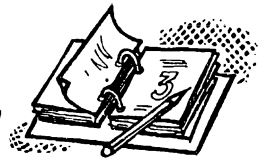
Таке архітектурне розв'язання можна було б знайти і в Прилуках, Гадячі, Лубнах, Переяславі-Хмельницькому та деяких інших містах республіки. Досить згадати, що зоровий комплекс московського Кремля став символом нашої Батьківщини. Вписалися в сучасні ансамблі Новгородський, Суздальський, Казанський, Ростовський кремлі та багато інших історичних споруд, — пам'яток цивільної та фортифікаційної архітектури середньовіччя. Чому ж ми не бережемо і не шануємо численні залишки укріплень, хоч і не кам'яних, а земляних, що пов'язані з боротьбою українського та російського народів проти іноземних поневолювачів за свою свободу і незалежність?

Давно вже час охороняти не лише окремі історичні пам'ятки населених пунктів, а й території навколо них. Адже залишки стародавньої архітектури здебільшого розташовані на колишній міській території. Колишні фортеці, «верхні міста» якнайкраще підходять для розбивки парків, спорудження меморіальних обелісків.

Слід було б подумати про те, щоб на стародавній міській землі встановити пам'ятні камені з зображенням герба міста, з написами про дату його заснування та головні визначні події, що пов'язані з історією населеного пункту. Охорона старовинної міської території з її архітектурними пам'ятками дасть можливість по-новому оцінити художні скарби нашого народу.

Л. А. ПЛЯШКО

Наш календар

КЕРІВНИК ПАРТІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ

(До 70-річчя з дня народження О. С. Пироговського)

Олександр Сидорович Пироговський народився 24 VIII 1897 р. в м. Гайсині на Вінниччині в сім'ї селянина-бідняка. Рано залишившись без батька й матері, хлопчик одинадцяти років пішов працювати посильним до місцевого комерсанта. Єдиною розвагою сиріт-братів Сашка й Грицька Пироговських було відвідання місцевої військової частини, куди їх згодом забрали на виховання до музикального взводу.

В 1916 р. дев'ятнадцятирічного Олександра було призвано до армії. В окопах першої світової війни він зустрів Жовтневу революцію. В 1919 р. став добровольцем новоутвореної Дніпровської військової флотилії, де служив до 1924 р.

Після демобілізації він працює стрілочником, а згодом — сигнальником на ст. Київ-пасажирський. В 1927 р. Олександр Сидорович вступив до лав Комуністичної партії. В 1933 р. керівництво Південно-Західної залізниці направляє енергійного робітника-комуниста на курси керівних працівників, по закінченні яких О. С. Пироговський стає начальником роз'їзду Толмачевський, Овруцького залізничного вузла.

Але через стан здоров'я він залишає залізницю і йде працювати на Київський лісозавод ім. 1-го Травня. Скромний і працюючий він користується великим авторитетом серед робітників. На протязі кількох років комуністи обирають його секретарем парторганізації заводу.

З перших днів Великої Вітчизняної війни на його плечі лягли й обов'язки директора підприємства. Олександр Сидорович організує відправку демонтованого устаткування в східні райони, а на верстатах, що залишилися на заводі налагоджує випуск необхідної продукції для фронту. В період героїчної оборони Києва О. С. Пироговський бере участь у боях з фашистами в рядах народного ополчення, оскільки мобілізації він не підлягав за станом здоров'я.

Висока мужність й самовідданість, організаційні здібності Олександра Сидоровича з особливою яскравістю виявились в чорні дні фашистської окупації Києва, коли він за дорученням міськкому партії очолив Залізничний підпільний РК КП(б)У, ставши в умовах жорстокого терору гітлерівців відважним ватажком радянських патріотів у їх героїчній боротьбі з ворогом.

З 39 комуністів району, залишених для роботи в підпіллі, значну частину гестапівці виявили і розстріляли в перші дні окупації. О. С. Пироговський встановив зв'язки з товаришами, яким вдалось уникнути арешту, внаслідок чого в жовтні-листопаді 1941 р. підпільний райком утворив 2 підпільні групи на ст. Київ-товарний, 3 — на ст. Київ-пасажирський, 3 — в депо ім. Андрєєва¹.

Спираючись на підтримку й активну допомогу радянських патріотів Олександр Сидорович підтримував з ними постійний зв'язок і організував через них боротьбу з гітлерівськими окупантами. Для більшої безпеки в роботі він влаштував кур'єром однієї з німецьких установ. Конспіративна квартира О. С. Пироговського в будинку № 7 по Садовій вулиці стала бойовим штабом підпільників Залізничного району. Тут було встановлено радіоприймач, слухались і записувались передачі радянських радіостанцій, писалися листівки. 6 листопада 1941 р. підпільники прийняли й записали доповідь Голови Раднаркому СРСР Й. В. Сталіна на урочистих зборах, присвячених 24-річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Текст доповіді був віддрукований на гектографі і розповсюджений серед населення окупованого міста.

За період німецько-фашистської окупації Залізничний підпільний райком партії та керовані ним організація випустили й розповсюдили близько 100 тис. листівок, сотні тисяч примірників антифашистської літератури. Одна тільки підпільна організація станції Київ-І товарна розповсюдила 10 тис. листівок і близько тисячі примірників газет «Правда» і «За Радянську Україну». В листівках підпільники закликали населення «...активізувати боротьбу з німецькими окупантами, висаджувати в повітря мости, склади, споруди на залізницях, зв'язок, будь-де і будь-якими засобами завдавати ударів ворогові, організуватись у бойові групи, йти до партизанських загонів»². Листівки

¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 2/6, од. зб. 189, арк. 12.

² Партархів Київського ОК КПУ, ф. 5, оп. 2/6, од. зб. 189, арк. 12.

знаходили гарячий відгук у радянських людей, які піднімалися на активну боротьбу проти окупантів.

В священній боротьбі з ворогом комуністи-підпільники показували приклади виняткової мужності й відваги. З перших днів окупації за участю членів Залізничного підпільного райкому партії тт. Г. І. Левницького та І. М. Сікорського, які входили до складу бойової групи підпільного міськкому, керованої В. С. Кудряшовим, було введено з ладу ряд споруд на пасажирській і товарній станціях Києва, зірвано Повітрофлотський і Солом'янський мости.

За закликом підпільного райкому робітники-залізничники здійснили чимало диверсій: направляли поїзди назустріч один одному, міняли бірки на вагонах, засилаючи таким чином необхідні гітлерівській армії вантажі в глибокий тил, знищували польову пошту, під час руху поїздів випускали з вагонів зерно, яке гітлерівці вивозили до Німеччини, та іншими шляхами шкодили ворогові.

Повсякденно спрямовуючи діяльність підпільних організацій, О. С. Пироговський мав постійний зв'язок з робітниками багатьох підприємств району й неодноразово зривав військові замовлення окупантів.

Залізничний підпільний райком свою діяльність тісно пов'язував з роботою Київського підпільного міськкому КП(б)У, член якого Володимир Сидорович Кудряшов брав активну участь у роботі Залізничного підпільного райкому. Гітлерівці намагалися за всяку ціну знищити більшовицьке підпілля. Підпільні організації Залізничного району зазнали відчутних втрат. У січні 1942 р. було заарештовано І. М. Сікорського, у квітні — Г. І. Левницького, 2 червня — В. С. Кудряшова, а 5 червня — С. А. Пашенка. Відважні патріоти гинули в гестапівських катівнях, але жоден з них не виказав ворогові своїх товаришів. За цих важких умов Залізничний райком зберіг основний склад кадрів й продовжував активну боротьбу проти загарбників.

Після арештів та загибелі багатьох членів підпільного міськкому партії, Залізничний райком одержав через зв'язкових вказівку ЦК КП(б)У взяти на себе функції Київського підпільного міськкому партії. В зв'язку з цим за пропозицією О. С. Пироговського до складу райкому було введено Г. П. Миронічева і Б. І. Петрушко. Організаційна діяльність райкому виходить за межі адміністративного поділу. Це видно, зокрема, з протоколу засідання бюро РК, від 19 червня 1943 р., де було затверджено первинні партійні організації на ряді підприємств, зокрема на заводах «Трансигнал», «Більшовик», «Ленкузня», кабельному, у створеній окупантами фірмі «Ганебек» та ін.³

Наступ Радянських військ вимагав від підпільників вдаватися до нових більш ефективних і дієвих форм боротьби з ворогом, активізувати партизанську боротьбу. Сміливими операціями підпільники добувають озброєння і переправляють його до лісу. Деякими з цих операцій керував особисто О. С. Пироговський. Підпільний райком направив до партизанських з'єднань та загонів Київської, Чернігівської та Житомирської областей близько 300 озброєних бійців, 10 кулеметів, понад 400 тис. патронів, 20 кг толу, на 74 тис. крб. медикаментів⁴.

Підпільники повідомляли розвідникам графіки руху військових ешелонів, дані про розташування ворожих штабів, військових частин та складів.

Робота в підпіллі за умов жорстокого фашистського терору вимагала мужності, відваги, витримки, кмітливості й обережності. Всіма цими якостями володів О. С. Пироговський.

Протягом 25 місяців, щодня ризикуючи життям, він вміло керував розгалуженою мережею підпільних організацій, що працювали під безпосереднім керівництвом підпільного райкому партії, актив якого нараховував 135 чоловік. Загалом в усіх підпільних партійних і комсомольських організаціях та антифашистських групах, які діяли у Залізничному районі м. Києва, активну участь брали понад 300 радянських патріотів.

В останні дні окупації Києва гестапівцям вдалось натрапити на слід підпільного райкому й заарештувати 19 членів організації. 31 жовтня 1943 р. гестапівці схопили О. С. Пироговського. Після неможірних катувань відважного ватажка підпільників в ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. було розстріляно. Він не дожив декількох годин до визволення Києва Радянськими військами. На вулиці Польовій радянські люди знайшли знівечене тіло героя.

Партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги О. С. Пироговського перед Батьківщиною. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 травня 1945 р. йому по-смертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Радянський народ свято зберігає пам'ять про відважного керівника Київського підпілля. На місцях, пов'язаних з героїчною боротьбою підпільників, встановлено меморіальні дошки. Ім'я О. С. Пироговського носить одна з бібліотек залізничного району.

С. М. КИРИЧЕНКО, О. С. КРЕМЕНЧУЦЬКА

³ Киевщина в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 307.

⁴ Партархів Київського ОК КПУ, ф. 5, оп. 2/6, од. зб. 189, арк. 54.

ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ-ІСПАНІСТ В. К. ПІСКОРСЬКИЙ

(До 100-річчя з дня народження)

Коротке, але яскраве життя прожив учений історик-іспаніст Володимир Костянтинівич Піскорський. Його праці відзначаються глибиною аналізу, а наукові дослідження з історії Іспанії і Португалії є й зараз одними з найцінніших в історії краї Пиренейського півострова часів середньовіччя.

В. К. Піскорський народився у м. Одесі 11 серпня 1867 р. в сім'ї службовця Незабаром родина переїхала до Києва, де майбутній учений закінчив гімназію і у 1890 р.— історико-філологічний факультет університету. Ще в університеті він виявив нахил до наукової роботи, що зазначав професор І. В. Лучицький — видатний учений праці якого з політичної, економічної та соціальної історії Франції широко відомі як у нашій країні, так і за рубежем. Він і був науковим керівником Володимира Костянтиновича. Вплив визначного дослідника відіграв велику роль у розвитку наукової думки загалом, методику наукової й педагогічної діяльності Піскорського зокрема.

Свою першу друковану працю з історії Італії «Франческо Ферруччи і его время» (К., 1891) Піскорський написав за допомогою Лучицького ще в студентські роки. Відомо, що з ім'ям Ферруччи пов'язано падіння Флорентійської республіки 1530 р. Автор з'ясовує причини падіння демократичної республіки та політичні і соціальні умови, за яких це сталося.

До історії Італії Піскорський повернувся тільки у 1908 р., видавши працю «Новые издания памятников итальянской истории». Майже все своє життя Володимир Костянтинівич присвятив Іспанії.

У 1893 р. після успішного захисту дисертації йому було присуджено вчений ступінь магістра всесвітньої історії і того ж року затверджено у званні приват-доцента. 1896—1897 рр. він перебував у науковому відрядженні в Іспанії, Франції, Англії, Німеччині, наслідком якого був захист 8 лютого 1898 р. на історико-філологічному факультеті Київського університету магістерської дисертації «Кастільські кортеси в перехідну епоху від середніх віків до нового часу» (1188—1520 рр.), в передмові до якої вчений писав, що «поставлене нами питання не досить висвітлене в історичній літературі, воно являє собою загальний інтерес з точки зору порівняльного вивчення західноєвропейських парламентських установ». У праці показуються «...ті зміни в організації і компетенції кастільських кортесів, що мали місце протягом їх історії від 1188 до 1520 рр.»¹ У дослідженні використано цінні матеріали — акти кортесів, виданих Мадридською академією історії, а головне — рукописи.

У невеликому дослідженні «О происхождении шести «дурных обычаев» в Каталонии» (К., 1899) Піскорський показує, що під «дурними обычаями» треба розуміти деякі повинності і побори, що дісталися у спадщину від феодального ладу. Праця тісно пов'язана з іншим його дослідженням — «Крепостное право в Каталонии в средние века» (К., 1901), за яку рада історико-філологічного факультету удостоїла її автора звання доктора всесвітньої історії.

Праці Піскорського дають картину розвитку Іспанії, а це дуже важливо для розуміння того, чому у XVI ст., а почасти і в XVII і XVIII ст. ця країна відігравала важливу роль у загальноєвропейських відносинах.

Володимир Костянтинівич написав загальну «Историю Испании и Португалии» (1902), численні статті, рецензії та «Очерки из истории Западной Европы» та ін.

Шлях життя і діяльності В. К. Піскорського був коротким. Після закінчення університету він ще два роки працював викладачем курсу всесвітньої історії, а після одержання у січні 1895 р. ступеня магістра був призначений екстраординарним професором історико-філологічного інституту в м. Ніжині по кафедрі всесвітньої історії, і в серпні 1901 р. — ординарним професором. У відповідь на січневі події 1905 р. у Ніжинському інституті відбувалися студентські страйки. В. К. Піскорський єдиний з професорського складу став на бік революційної молоді. За участь у студентських сходках та мітингах його почали переслідувати, цькувати, загрозували вбити. Отримавши запрошення до Казанського університету, професор залишив Ніжин і у 1906 р. став завідувати кафедрою всесвітньої історії в Казанському університеті. Збереглися щоденники, записки, які чекають ще свого дослідника. В них розкриваються нові риси цього видатного вченого й педагога. Перебуваючи у відрядженні за кордоном у 1907, 1908, 1910 рр., вчений привіз багато цінних документів. Та трагічна смерть обірвала творчі плани видатного історика — він загинув в розквіті сил на 43 році життя, 16 серпня 1910 р.

В останні роки він досліджував історію повстання XIV ст. у Флоренції, відомого під назвою чомпі. У рукопису так охарактеризовано цей рух: «...чомпі повстали в ім'я політичної рівноправності і поліпшення економічного побуту нижчих шарів флорентійського населення і тимчасово встановили диктатуру робітничого пролетаріату.

¹ Див. В. К. Пискорский. Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени (1188—1520 гг.), К., 1898, стор. 3—15.

Це був кульмінаційний момент розвитку флорентійської демократії... Риса нашого часу — зростаюча протилежність між класовими інтересами грошової буржуазії і робітничого пролетаріату, між капіталом і працею...»².

На жаль, ця праця, в якій відчувається перехід ученого на марксистські позиції, не закінчена.

Ще 1906 р. у вступній лекції в Казанському університеті «О предмете, методе и задачах науки всеобщей истории» (Казань, 1906) В. К. Піскорський говорив: «...Жодна теорія не зробила такої величезної послуги історичній науці, як учення про те, що не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість, що у кожну епоху пануюча форма виробництва та обміну править за основу соціального, політичного та розумового розвитку...»

Переглядаючи праці В. К. Піскорського, відчуваємо глибину думки, прагнення до розкриття суті суспільних явищ. Його книги і досі не втратили свого значення. Доводиться жалкувати, що вони не перевидані, а багато що й ненадруковане, зокрема «Восстание флорентийских ткачей XIV ст.», «Экономическая история Западной Европы» та ін.

Володимир Костянтинович був талановитим педагогом. Професор М. М. Хвостов («Владимир Константинович Пискорский», 1867—1910, Казань, 1911 г.) писав: «Професор покликаний бути не тільки вченим, але й викладачем науки. Він повинен застосовувати всі засоби, щоб передати свої знання учням... В. К. Піскорський — я можу сміливо сказати — усіма своїми силами прагнув здійснення цього високого завдання... Лекції В. К. Піскорського були на висоті наукового рівня; особливого значення у викладачській роботі він надавав правильній організації практичних занять, семінарів».

Високу оцінку В. К. Піскорському дав видатний учений Є. Будде: «Глибоке знання нових європейських мов, тонке розуміння першоджерел на мовах середньовіччя та нового часу, а також велика ерудиція у мовах класичного античного світу розкрили перед Володимиром Костянтиновичем усю глибину завдань сучасної історії... Здавалося, що для цієї людини істинною радістю у житті, істинною насолодою є насолода дослідження і наукових пошуків. ...зв'язок з ним і його бесіди примушували слухачів відчувати торжество мислі і насолоду від роботи духа...»³

Таким був учений, громадянин, педагог Володимир Костянтинович Піскорський.

О. М. НОВИКОВ

² Восстание флорентийских ткачей в XIV ст. (чомпи). Рукопись.

³ Є. Б у д д е. В. К. Пискорский. Некролог. «Журнал министерства народного просвещения», Казань, 1910. г.

ТВОРЕЦЬ «ДАВИТІАНИ»

(До 175-річчя з дня смерті Давида Гурамішвілі)

Здобутки літератури і мистецтва кожного з народів нашої країни — великого чи мало — стали завдяки Жовтневій революції надбанням усього радянського суспільства. Тимтою кожна ювілейна дата, пов'язана з життям і діяльністю видатного митця будь-якого з народів соціалістичної Вітчизни, завжди перетворюється у свято трудящих усього Союзу РСР. Так було в дні, коли відзначалися ювілейні дати Пушкіна і Шевченка, Руставелі й Івана Франка, Яна Райніса і Михайла Коцюбинського, Шолом-Алейхеми і Лесі Українки і багатьох інших геніїв літератури та мистецтва.

День пам'яті Давида Гурамішвілі, що припадає на 1 серпня ц. р., має для нас особливе значення ще й тому, що великий син братньої Грузії є водночас і видатним громадянином України, на землі якої, за покликом долі, він багато років жив і похований.

Давид Гурамішвілі, якому судилося стати видатним представником національно-патріотичного напрямку грузинської літератури XVIII ст., співцем лиха і неволі, що спіткали тоді його рідну землю, народився в 1705 р. у селищі Сагурамо, неподалік Мцхета — стародавньої столиці Грузії.

Багато горя і страждань зазнав він ще в дитинстві і юнацтві. Спершу разом з батьками, а потім на самоті, змушений був він переховуватися від ворожих переслідувань. Проте десь улітку 1727 р. був схоплений озброєною бандою поблизу селища Ломіскана і вивезений у дагестанські гори. Звідси йому вдалося втекти і пробратися на Північний Кавказ, де його прийняв як брата російський поселенець-козак.

З Кавказу Давид Гурамішвілі дістається до Москви, де в той час (1729 р.) жив цар Вахтанг VI, і серед його почту перебуває до 1737 р. — року смерті грузинського царя. Потім разом з іншими емігрантами з Карталії приймає російське підданство і вступає рядовим у новостворений грузинський гусарський полк, розташований на Україні.

Відоді життя і творчість Давида Гурамішвілі тісно пов'язані з Україною. Він одержує земельний наділ на Полтавщині, живе то в Миргороді, то в сусідньому сел Зубівка. Звідси Давид Гурамішвілі відлучається тільки для того, щоб спочатку як рядовий, а потім капрал, підпоручик гусарського полку брати участь у військових походах російської армії в 1739 р. проти турок біля Хотинської фортеці у Бессарабії, в 1742 р.—проти шведів у Фінляндії, у 1758 р.—в Семилітній війні проти Пруссії. Того ж року потрапив до полону під Кюстріном і кілька років мучився в Магдебурзькій фортеці, звідки визволився лише в 1763 р. Повернувшись у Миргород, знову служить у гусарському полку. Тільки після 22 років військової служби вийшов у відставку в чині поручика.

У тихому українському містечку мальовничої Полтавщини, на березі Псла і минули у творчій праці та господарських турботах останні роки автора «Давитіані».

«Грузинський поет, російський воїн, український поселенин Давид Гурамішвілі,— як справедливо зазначав видатний представник грузинської літератури, автор відомої «Пісні про Давида Гурамішвілі» Симон Чиковани,— втілював у собі дружбу трьох народів, що історично складалася. Понад шістьдесят років свого свідомого життя провів Гурамішвілі в Росії та на Україні, назавжди зв'язавши свою долю з другою своєю батьківщиною, поріднившись з її народом, прилучившись до його культури і духовного багатства, що знайшло своє відображення в його творчості»¹.

Літературна спадщина Давида Гурамішвілі займає лише один томик, але вміщені в ньому поеми і вірші грузинського поета стоять в одному ряду з кращими творами великих класиків братнього народу. Вони водночас є і єдиним джерелом біографії письменника, повної трагічних сторінок.

Філософськими роздумами про вірність батьківщині і громадський обов'язок, моральні принципи тощо пройняті поеми «Лихоліття Грузії», «Розмова людини зі смертю», «Розмова і сварка людини зі світом», «Заповіт» та інші твори Давида Гурамішвілі. Незважаючи на елементи песимізму, порівняно часте звертання до бога (на релігійні теми поет склав ряд давно забутих віршів), людське, земне переважає в названих творах. До того ж Давид Гурамішвілі нерідко картає духівництво, з гнівом і обуренням засуджує підступність, лицемірство, зрадництво панівних верств, водночас тепло говорить про простий, роботящий люд.

Для українських читачів «Давитіані» особливий інтерес викликають поезії Д. Гурамішвілі, вміщені в другій половині книги, зокрема «Весела весна», «Зубівка» та деякі інші. Сповнена тонкого ліризму Давидова пісня «Зубівка» всім своїм яскравим колоритом, пісенністю, нагадує зразки української народної творчості.

У поемі «Весела весна», написаній як зазначив у рукопису сам її автор, «На мотив руської (тобто української.—Ш. В.) пісні «Весела весна», опоетизовано кохання грузинського чабана Кацвія та сільської дівчини. Але, як зазначили дослідники творчості Давида Гурамішвілі, хоч дія поеми відбувається в Карталіні, з її рядків виглядає чудова українська природа, полтавський степ, віддає пахощами миргородських луків, зубівських зоряних ночей. А в образі напівсліпого батька Кацвія вплетено нитки власної біографії і переживань поета.

Характеризуючи творчість поета, відомий грузинський літературознавець проф. О. Барамідзе писав: «Певне місце посідає Гурамішвілі і в історії української культури завдяки своїй «Зубівці» і «Веселій весні». Гурамішвілі був не лише поселенцем України, але якоюсь мірою і виразником почуттів і настроїв українського трудового люду. Не буде перебільшенням, коли ми скажемо, що Давид Гурамішвілі є справді спілним, російсько-грузинсько-українським передовим поетом і мислителем XVIII віку»².

Саме тому український народ щиро любить твори Давида Гурамішвілі, шанує його пам'ять, а наші вчені—історики та літературознавці багато працюють над вивченням його життя і творчості, невпинно ведуть пошуки нових матеріалів.

Особливо велика заслуга у дослідженні творчості Давида Гурамішвілі, виявленні даних про його життя на Україні належить письменнику і літературознавцю, авторові чотирьох книг про нього та докладної бібліографії—Д. М. Косарику³. Його активна участь у зміцненні зв'язків української і грузинської культур відзначені двома почесними грамотами Президії Верховної Ради Грузинської РСР.

Ще перед війною Д. М. Косарик пішов слідами Гурамішвілі, працював у архівах Москви, Ленінграда, Тбілісі, Полтави, зустрічався з земляками поета. І це дало йому змогу не тільки виявити ряд важливих документів, зокрема про перебування Гурамі-

¹ Симон Чиковани. Давид Гурамішвілі.— У кн.: Симон Чиковани. Портрети і встечки. Перевод з грузинського. Тбілісі, 1966, стор. 9.

² Олександр Барамідзе. Про Давида Гурамішвілі.— У кн.: Давид Гурамішвілі. Давитіані, Переклад з грузинської Миколи Бажана. К., 1955, стор. 19.

³ Бібліографічний список матеріалів про життя і творчість Давида Гурамішвілі та про шанування його пам'яті (в хронологічній послідовності).— У кн.: Дмитро Косарик. Співець братнього єднання, Літературний портрет Давида Гурамішвілі. К., 1955, стор. 106—115.

швілі на Полтавщині, але й уточнити дату його смерті та розшукати могилу поета на Успенському кладовищі в Миргороді.

А 16 лютого 1948 р. комісія Спілки письменників України спеціальним актом ствердила місце поховання грузинського поета⁴. Роком пізніше на могилі поета, за рішенням Ради Міністрів УРСР, було встановлено пам'ятник, виготовлений за проектом київських архітекторів К. Джанашія і Ш. Чедія та скульптора Я. Ражби.

За ухвалою Уряду УРСР ім'ям Давида Гурамішвілі названо вулицю в Миргороді, де жив поет, його ім'я присвоєно семирічній школі в районному центрі, а на приміщенні Зубівської школи прикріплено меморіальну дошку з написом: «На цьому місці стояв будинок, у якому жив у 1738—1758 рр. і в 1763—1792 рр. класик грузинської поезії Давид Гурамішвілі».

Творчість Давида Гурамішвілі стала рідною і близькою українському читачеві й тому, що ми маємо тепер можливість читати його збірку «Давитіані» в прекрасному перекладі Миколи Бажана. Поряд з багатьма іншими творами класичних і сучасних грузинських поетів поет-академік зробив переклад відомої поеми Сімона Чіковані «Пісня про Давида Гурамішвілі». Авторів Давитіані присвятив він і літературознавчу розвідку «Поет, воїн, хлібороб»⁵.

Характеризуючи творчу працю Миколи Бажана, Сімон Чіковані в 1955 р. писав: «Книга Давида Гурамішвілі, яка з такими труднощами дійшла свого часу до Грузії, лише в нашу радянську епоху стала надбанням справді широких читацьких мас, і не тільки в Грузії. Ця книга повернулася і на землю, де вона була створена, на Україну. Потомки українських хліборобів, про щастя і благоденство яких так пристрасно мріяв поет, читають сьогодні рядки Давитіані в блискучому перекладі Миколи Бажана»⁶.

Багато зробив для пропаганди творчості Давида Гурамішвілі, вивчення його життя на Україні і поет-академік Павло Тичина⁷. Це він вперше переклав на українську мову вірш «Зубівка» і присвятив класикові братньої літератури поему «Давид Гурамішвілі читає Гр. Сковороді «Витязя в тигровій шкурі»⁸.

Зміцненню традиційних українсько-грузинських літературних зв'язків сприяли також полум'яні поетичні твори М. Рильського, В. Сосюри, О. Підсухи, Л. Вишеславського та ін., присвячені славному співцеві грузинського народу.

«...На грузинову могилу
Україна цвіт кладе.
Наше братство розбратати —
сил таких нема ніде»,—

говорив М. Т. Рильський на багатотисячному мітингу в Миргороді 3 серпня 1952 р.⁹, висловлюючи думку всього українського народу, в серцях і пам'яті якого живуть прекрасний образ і чудові твори Давида Гурамішвілі.

Ш. Я. ВЯДРО

⁴ Дмитро Косарик. Він ріднив Україну з Грузією.— У кн.: Дмитро Косарик. Братні зорі. Пушкін, Горький, Гурамішвілі на Україні. К., 1948, стор. 138.

⁵ Микола Бажан. Поет, воїн, хлібороб (До 250-річчя з дня народження Давида Гурамішвілі). У кн.: Микола Бажан. Люди, книги, дати. Статті про літературу. К., 1962, стор. 201—211.

⁶ Сімон Чіковані. Давид Гурамішвили. У кн.: Сімон Чіковані. Портрети й зустрічі, стор. 19—20.

⁷ Дмитро Косарик. Співець братнього єднання, стор. 84.

⁸ Павло Тичина. Вибране. К., 1954.

⁹ Дмитро Косарик. Співець братнього єднання, стор. 90.

ДО 200-РІЧЧЯ АРТЕМА ВЕДЕЛЯ

XVIII ст. було позначене піднесенням багатьох сторін української культури. Її розвиток здійснювався в складних обставинах, що зумовлювались ліквідацією гетьманщини, зруйнуванням Запорізької Січі, поширенням кріпацтва на Слобожанщину й Лівобережжя, зубожінням посільства внаслідок тривалих і виснажливих російсько-турецьких воєн та іншими факторами.

Втім, протягом XVIII ст. серед інших галузей культурного життя на Україні особливо високого рівня досягло музичне мистецтво, твори якого сміливо можуть витримати порівняння з кращими зразками західноєвропейської музики. В середині століття у м. Глухові було створено першу вітчизняну консерваторію. Вона, щоправда, проіснувала недовго, але факт сам по собі досить знаменний.

В списку блискучих (хоча нині й напівзабутих) імен діячів української музики XVIII ст., прикрашеному такими зірками, як Дмитро Бортнянський або Максим Бе-

резовський, почесне місце належить Артему Веделю. Але Ведель цікавий для історика не тільки як автор чудових хорових ансамблів, що можуть бути поставлені поруч з творами Баха і Моцарта, але й як дуже своєрідна постать у суспільному житті свого часу. Є щось споріднене в ньому з його старшим сучасником Григорієм Сковородою — особою, здавалося б, неповторною.

Біографія Веделя всіма своїми перипетіями дивно нагадує біографію мандрованого філософа-гуманіста. Подібно до Сковороди, він вражав сучасників своїми здібностями і хистом; як і перед Сковородою, перед ним відкривалося блискуче майбутнє — кар'єра, почесні, слава, багатство. Але подібно до автора «Алфавіту світу», Ведель волів відмовитися від усього того, зректись особистого життя й щастя і, взявши в руки ціпок, піти від села до села без шеляга в кишені, але зберегти натомість найцінніше, що тільки може бути в житті людини: незалежність, свободу духа, чистоту мрій і сумління.

Артем Лук'янович Ведель народився 1767 р. у Києві в міщанській родині. Київ на той час був визначним культурним центром. Зокрема Київська академія стала головним осередком вищої освіти не лише для всієї Росії, але й для Болгарії, Сербії, Молдавії та інших православних країн.

Хлопчиком Артема віддано до академії, і там він швидко показав неабиякі музичні здібності. До того ж у нього відкрився чудовий голос (тенор рідкісного діапазону, гнучкості й краси), отже він з успіхом співав у архієрейському хорі. Крім того, він мав репутацію одного з кращих скрипалів свого часу.

Талант Веделя закономірно привів до визначного успіху: молодого хлопця було призначено регентом академічного хору в Києві. Тут його здібності музиканта і композитора виявили себе повною мірою: за короткий час київський хор набув слави чи не кращого в країні; розголос про нього пішов далеко за межі України. На прохання московського генерал-губернатора А. Єропкина Веделя було відряджено до Москви — для організації хорової капели та керівництва нею.

В Москві діяльність Веделя мала великий успіх, але довго там він не затримався і 1790 р. повернувся на батьківщину. Доля звела його з генералом Леванідовим і на короткий час штовхнула на стежу військової кар'єри. Ведель швидко дослужився до чина капітана (що для особи нешляхетського походження на той час було неабияким досягненням). Перебуваючи на службі, він не кидав улюбленої справи і, користуючись з прихильності генерала, організував хор з солдатів та вільних осіб. Саме в цей час були написані кращі твори композитора. Але через два роки військова служба йому остогидла, і ось, маючи 25 років, він іде у відставку.

Знову перед ним постає проблема, що робити, куди спрямувати свої сили. Незадоволення дотеперішньою діяльністю спонукає Веделя на несподіваний крок: знаменитий маестро, капітан російської армії вступає послухником до Києво-Печерського монастиря. І хоча Ведель був зустрінутий там дуже шанобливо і з почестями, йому одразу ж довелося гірко розчаруватися в своїх сподіваннях. Відчувши відразу неприязнь до монастирського життя, він скидає рясю і таємно зникає з Києва.

Від того дня він не має постійного притулку і ходить по Україні — Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, шукаючи порозуміння з дійсністю в глибині народних мас. Ця діяльність Веделя, на жаль, зовсім не досліджена, а тимчасом вона становить великий інтерес. Позиція композитора на той час, очевидно, була досить радикальною, свідченням цього є те, що його навіть заарештували за антиурядову політичну діяльність (йому приписували авторство одного з політичних памфлетів). Довести це обвинувачення властям не вдалося, але Веделя було кинуте до в'язниці, нібито за бродяжництво. Тяжкі умови життя, а надто ув'язнення підірвали здоров'я композитора, і 1806 р. він помер у тюрмі.

Музичні твори Веделя (серед них головне місце займають 12 концертів для восьми- та чотириголосного хору) не були свого часу видані; їх рукописи збереглися в архіві Київської академії. На превеликий жаль, вони зовсім не відомі сучасному слухачеві, хоча за своїми якостями гідні зайняти місце серед кращих зразків хорової музики другої половини XVIII ст.

Відзначаючи 200-річчя з дня народження талановитого композитора й музиканта, хотілося б висловити побажання, аби наші хори (в першу чергу «Думка» з її славними академічними традиціями, а також академічна капела Київського хорового товариства) зацікавилися спадщиною Артема Веделя і відкрили б для широкої громадськості республіки, а разом і всього культурного людства цю справді блискучу сторінку української культури.

Спогади

ПОЛУМ'ЯНИМ СЛОВОМ ПАРТИЗАНСЬКИМ

На початку серпня 1944 р. наш партизанський загін, підтриманий словацькими військовими гарнізонами та місцевим населенням, перейшов чехословацький кордон. Солдати й офіцери словацької частини Телявського гарнізону, розташованої у Польщі, неподалік Дуклі, допомогли нам озброєнням та продовольством. Спочатку наш десантний загін складався з 23 чоловік. Та він швидко розростався і незабаром перетворився на велику бригаду.

Боротьба на чужій території мала свою специфіку. Поряд з виконанням бойових завдань велика увага приділялась агітаційній роботі. Першим успіхом цієї діяльності був перехід на наш бік восьми солдатів на чолі з Петром Беліком із словацького гарнізону, розташованого в с. Луг Жушевського воєводства. У сс. Лівов, Луков, Лівовська Гута партизанські агітатори розповідали про становище на фронтах, читали зведення Радянського Інформбюро, які загін одержував по радіо, розповсюджували листівки, що закликали словаків до спільної боротьби проти ворога¹.

Партизани встановили зв'язок з членами Комуністичної партії Чехословаччини Каролем Бедрна та Іваном Демко, які очолювали місцеві бойові групи. Майже у всіх населених пунктах в нас були постійні зв'язки з місцевими підпільниками. Коли розпочалося Словацьке народне повстання, у нашому загоні налічувалося кілька бойових підрозділів. Головний штаб партизанського руху в Чехословаччині реорганізував наш загін в Особливу партизанську бригаду ім. Клемента Готвальда. До складу партійної організації, крім наших десантників, ввійшли місцеві комуністи Кароль Бедрна (секретар), Андрій Ботоз, Степан Шитор, Іван Демко та ін.² Незабаром партійна організація прийняла в свої ряди кількох членів та кандидатів, зокрема заступника командира бригади по розвідці Володимира Ніколаєнко та лікаря Івана Светлакова. Численною була комсомольська організація бригади, очолювана десантником Михайлом Троїцьким. Відважні комсомольці В. Н. Миронов, Н. Ф. Остапчук, С. В. Кобелев, П. П. Куліковський стали політкерівниками рот³.

Велику увагу командування бригади приділяло ідейно-політичному вихованню партизанів. Складовою частиною агітаційної роботи була підготовка нового поповнення до прийняття «Присяги чехословацького партизана». «Пам'ятайте, товариші, — говорили бійцям, — діючи у ворожому тилу, ми повинні бути особливо дисциплінованими, поводитися з населенням чемно, бути морально витриманими. На порушника партизанської присяги ми накладатимемо суворе стягнення.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 59, 63.

² Там же, арк. 30, 59, 60.

³ Там же, арк. 60, 61.

Ворог боїться нас і намагається внести розлад у партизанські ряди засилаючи шпигунів і провокаторів. Бути пильними, відважними і хоробрими в боротьбі з поневолювачами—наш священний обов'язок»

Щире слово агітаторів знаходило відгук у серцях бійців. Охочі слухали партизани розповіді про бойовий шлях таких організаторів опору окупантам, як Іван Васильович Демко, що був засуджений за революційну діяльність до тюремного ув'язнення та позбавлення політичних прав на 45 років, як старий комуніст Кароль Бедрна та ін. Для агітаторів важливе значення мав радіозв'язок з командуванням Радянської Армії. Досвідчений радист Олександр Бутрик перший одержував новини з Радянської землі. Переможне просування Збройних Сил СРСР на захід окриляло всіх партизанів надією, що незабаром фашистські окупанти будуть добиті. Партизанських агітаторів словаки завжди зустрічали як дорогих гостей. Коли дозволяли обставини, в селах провадилися індивідуальні та групові бесіди, які за сприятливих умов переростали на мітинги солідарності з братерським Радянським Союзом. Агітатори розповідали про міжнародне становище, визвольну місію Радянської Армії, всенародну допомогу партизанам, про злочини фашистських поневолювачів.

Особливо запам'яталися присвячені 27-ій річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції збори, на які зібралось понад 500 жителів с. Чіерна Легота. Вранці на площі в центрі села вишикувалися партизани. Над школою майоріли державні прапори Радянського Союзу та Чехословаччини. Розпочався мітинг. З промовою виступив командир загону Олекса Островський. Він запевнив селян, що партизани виконають перед братами-словаками свій інтернаціональний обов'язок. Політичний керівник одного з підрозділів словак Михайло Шгориця закликав жителів села подавати всебічну допомогу партизанам і поповнювати ряди народних месників. Того ж дня до загону вступило 30 добровольців, які тут же, на площі, прийняли партизанську присягу, поклявшись односельчанам виправдати їх довір'я в бою.

Подібні збори, на яких були присутні по 300—400 жителів, відбулися також у Раковиці, Фільєрі, Славушовцях, Штитнику, Ганкові, Ярабі, Полонці, Погорілі, Горлиці та інших місцевостях, а також у багатьох населених пунктах Бардієвської, Прешовської, Рожнявської, Левочської та інших околиць. Лише в районі Бардієва загін поповнився 40 добровольцями⁴.

Під час запеклих боїв з фашистськими військами взимку 1944/45 р. у 17 селах було організовано 20 мітингів та зборів, у яких взяло участь 4,5 тис. чоловік. З цих сіл партизани вигнали фашистських посіпак, і трудові словаки вже не боялися висловлювати свої симпатії до Радянського Союзу та його армії-визволительки. У тих населених пунктах, де ще діяли словацькі фашисти, доводилося проводити бесіди з невеликими групами жителів, забезпечуючи охорону, щоб уникнути раптового нападу ворога. Для політико-масової роботи командування бригади виділило понад 30 досвідчених партизанських агітаторів, які разом з тим були безстрашними розвідниками та зв'язковими і не раз приносили важливі відомості про становище у ворожому таборі⁵. Особливою повагою серед населення користувався словацький патріот Степан Шитор. З ним любили зустрічатися жителі Верхньої і Нижньої Боци, Малужини, Кралови Леготи та інших сіл.

З Великої землі прибували літаки з газетами та агітаційною літературою. У штабі друкували свої листівки й зведення Радянсько-

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 63, 64.

⁵ Там же.

го Інформбюро російською та словацькою мовами. Лише в жовтні 1944 р. їх було виготовлено понад 300 примірників. Листівки несли в маси живе слово правди, піднімали трудящих проти фашистів. Через деякий час партизани дізналися, що на Славушовській паперовій фабриці є достатньо паперу, і надрукували там 14 листівок тиражем 10 тис. примірників. На околицях Прешова, Бардієві партизанські агітатори розповсюдили понад 2 тис. листівок, що надходили з Головного штабу партизанського руху в Словачії⁶.

Під впливом полум'яного слова агітаторів населення саботувало заходи фашистської адміністрації. Так, у Середній Словачії була зірвана мобілізація чоловічого дорослого населення на примусові роботи в Німеччині. Після партизанської агітації у районі м. Ліптовський Мікулаш, а також у Ружембероку, Тісовці та інших стали частіше горіти букси і виходити з ладу вагони та паровози. Місцеві патріотичні групи розгвинчували рейки на залізничній колії, шкодили ворогові скрізь, де була можливість. Якось у грудні 1944 р. народні месники зруйнували лінію зв'язку, поваливши півсотні стовпів та порізавши телефонно-телеграфний дріт. Партизанська листівка закликала населення району Брезно не ремонтувати пошкоджень, і гітлерівцям довелося налагоджувати зв'язок власними силами⁷. Ніколи не забути партизанам самовідданої допомоги місцевого населення у найтяжчі часи перебування в горах. Фашисти розраховували знищити партизанів голодною блокадою. Але населення посилало в гори сміливців з продуктами й одягом. Активну підтримку своїм захисникам подавали понад 30 антифашистів с. Рейдове Рожнявської округи, очолюваних подружжям Марією та Яном Юнгових. Патріотична група з 20 чоловік, керована Гоз, існувала у м. Спішське Подградіє, у с. Філер діяло 12 підпільників на чолі з Яном Міхалом і т. д. Селяни с. Крокава протягом місяця постачали продовольством 200 бійців загону О. Островського. Жителі с. Ганкова приносили їжу партизанам протягом 10 днів. Коли ворожі війська відрізали бригаді всі шляхи, населення м. Ліптовський Мікулаш організувало регулярну доставку продовольства в Низькі Татри. На початку січня 1945 р. на один з партизанських загонів раптово напали фашисти. Через дві години у партизанів скінчилися боеприпаси. Здавалося, все загинуло. Та ризикуючи життям, до них непомітними стежками пройшли жителі с. Крокава і принесли в мішках 50 тис. патронів. Завдяки цій допомозі партизани в сутичці з фашистами здобули перемогу⁸.

Партизанські агітатори поширили 11 тис. листівок серед угорських солдатів. Після цього посилювався перехід угорців на бік антифашистів. З їх допомогою окремі підрозділи нашої бригади провадили операції і на території Угорщини.

До складу нашої бригади входили представники багатьох народів, які жили й боролися дружною сім'єю. У години відпочинку бійці збиралися разом, влаштовували танці, співали російських, українських, білоруських польських та словацьких пісень.

Революційні й бойові традиції братніх країн соціалістичної співдружності та всього прогресивного людства лишилися на озброєнні наших народів. Вони, як естафета, передаються нашій зміні, що, без сумніву, буде гідною своїх батьків та старших братів і з честю відстоюватиме мир на землі, здобутий такою дорогою ціною.

В. А. КВІТИНСЬКИЙ

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 123, оп. 1, од. зб. 2, арк. 59, 64.

⁷ Там же, арк. 64, 65.

⁸ Там же, арк. 65.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПЕРІОД БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ПІДГОТОВКИ МАСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Колгоспне будівництво в 1928—1929 рр., як відомо, безпосередньо передує періоду суцільної колективізації сільського господарства. У ті роки наочно виявилися переваги колективного сільськогосподарського виробництва перед дрібнотоварним. Тому аналіз розвитку колгоспного руху в 1928—1929 рр. повинен зайняти важливе місце у вивченні історії й практики соціалістичного будівництва в СРСР та інших країнах, що будують соціалізм.

Проте слід зазначити, що цей період в історії колективізації як у цілому по СРСР, так і зокрема на Україні досліджено ще недостатньо. В останні роки історіографічна література звертає увагу дослідників на необхідність дальшої розробки й вивчення цієї проблеми¹.

Початок дослідження вищезазначеного етапу колгоспного будівництва припадає на рубіж 40—50-х років, коли зусилля істориків і економістів зосередилися на вивченні історії суцільної колективізації на селі². В той час період безпосередньої підготовки масової колективізації (1928—1929 рр.) спеціально не досліджувався й розглядався лише в загальних рисах у зв'язку з вивченням переходу до соціалістичної реконструкції сільського господарства.

В цих працях зовсім не розкривалися соціально-економічні передумови й закономірності масової колективізації, вузьким було коло використаних джерел, історичний аналіз підмінявся описом фактів та цитуванням. Проте все ж не можна погодитися з твердженням В. П. Данилова про те, що в цих дослідженнях вкрай незадовільно використовувалися статистичні матеріали³.

Початок вивчення історії колгоспного будівництва в Радянській Україні також припадає на рубіж 40—50-х років. І перші праці українських дослідників з цієї проблеми, природно, мають недоліки, характерні для усєї радянської історіографії.

В 1949 р. опубліковано статтю І. Л. Шермана «До історії колгоспного руху на Україні в 1921—1929 рр.». У ній використано значний статистичний матеріал, що характеризує розвиток сільськогосподарської кооперації в ці роки, перші кроки колгоспного будівництва та переваги усупільнених селянських господарств перед індивідуальними. В статті наведено цікаві дані про створення перших колгоспів на Україні, поставлене, хоч і недостатньо розкрито, питання про причини нерівномірності розвитку колгоспного руху в різних районах республіки. Однак автор зовсім не показав особливостей етапу безпосередньої підготовки масової колективізації й навіть не визначив, коли саме в умовах України вона починається.

В 1954 р. вийшла стаття В. Д. Уварова, в якій уперше зроблено спробу показати вплив класової боротьби на селі в 1928—1929 рр. на розвиток колгоспного руху⁴. Про-

¹ В. П. Данилов. Изучение истории советского крестьянства, в кн.: Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС, М., 1962; А. М. Чинчиков. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР, в кн.: Некоторые проблемы истории советского общества, М., 1964; М. Л. Богденко, В. П. Данилов. Коллективизация сельского хозяйства в СССР, в кн.: Очерки по историографии советского общества, М., 1965.

² Г. М. Овсянников. Московские большевики в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1930—1934), М., 1949; С. П. Трапезников. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки, М., 1951; Б. Н. Абрамов. Партия большевиков — организатор борьбы за ликвидацию кулачества как класса, М., 1952; та ін.

³ В. П. Данилов. Изучение истории советского крестьянства, в кн.: Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС, М., 1962, стор. 468.

⁴ В. Д. Уваров. Борьба против кулачества в период хлебозаготовель 1928—1929 годов, Наукові записки Київського ун-ту, збірник історичного ф-ту, № 5, 1954.

те вона, як і багато інших праць і статей того часу, має догматичний характер, заповнена цитатами й побудована на недостатньому фактичному матеріалі.

Значним вкладом у вивчення історії колективізації стала книга М. Краєва⁵. В ній уперше дано загальну картину соціалістичної перебудови сільського господарства в СРСР і зокрема використано значний матеріал по Україні. В цій монографії виділено період безпосередньої підготовки суцільної колективізації, що настав після XV з'їзду партії. Автор звернув увагу на деякі нові важливі риси процесу усупільнення селянських господарств, які мали місце напередодні масової колективізації, й зокрема зазначив, що в 1928—1929 рр. сільськогосподарська кооперація стала головною ланкою виробничої змички між містом і селом. М. Краєв підкреслив також важливе значення контракції сільськогосподарської продукції в 1928—1929 рр. та її вплив на колгоспне будівництво. Нарешті, автор розглянув деякі нові форми виробничого кооперування в ті роки й роль перших МТС у розвитку колгоспного руху.

Вирішальне зрушення у дослідженні історії колективізації сільського господарства настало після XX з'їзду партії, коли відбулося загальне піднесення радянської історичної науки. З цього часу починається глибоке вивчення найважливіших проблем історії соціалістичної перебудови села, переглядаються старі необґрунтовані історичні та методологічні положення й висновки. З середини 50-х років по цій темі з'являється багато літератури — сотні статей, брошур і великі монографічні дослідження⁶.

Особливо значний внесок в історіографію даної проблеми внесли праці П. Лященка, В. Данилова, С. Трапезникова, Б. Абрамова, Т. Конюхова тощо⁷. В них глибоко висвітлено зокрема такі надзвичайно важливі питання, як створення передумов масової колективізації й ленінський кооперативний план, що має особливе значення для аналізу розглядуваного нами етапу історії соціалістичної перебудови сільського господарства в 1928—1929 рр.

По-новому було поставлено питання про ленінський кооперативний план. Дослідники довели безпідставність поширеного доти погляду, нібито він передбачав лише загальний план приступу до соціалістичного будівництва і був розроблений тільки в останніх статтях В. І. Леніна. Значним досягненням слід вважати також висвітлення дальшого творчого розвитку кооперативного плану в ході соціалістичного будівництва. Історики та економісти зокрема показали, що з точки зору В. І. Леніна природа та роль кооперації визначалися її функціями й завданнями й вона розглядалася ним як форма соціалізму, що готувала на селі велике механізоване виробництво⁸.

В сучасній літературі, особливо в монографії В. Данилова, показано безпідставність твердження, що село ще до 1929 р. одержало велику кількість машин і тому матеріально-технічна база для кооперування сільського господарства була створена раніше переходу до суцільної колективізації. При такому підході спотворювалася історична дійсність і знімалося питання про труднощі, які довелося переборювати в ході соціалістичної перебудови сільського господарства. Нові дослідження довели, що темпи його технічної реконструкції відставали від темпів перебудови виробничих відносин на селі. В той же час у літературі правильно показано, що в період, який передував суцільній колективізації, особливо в 1928—1929 рр., Радянська держава проводила велику роботу по розвитку продуктивних сил у сільському господарстві.

В літературі 50—60-х років висунуто важливе положення про те, що перехід до суцільної колективізації був зумовлений складною взаємодією економічних, соціальних і політичних факторів, які почали широко й виразно виявлятися уже в 1928—1929 рр., тобто напередодні масового кооперування на селі.

З другої половини 50-х рр. українська радянська історіографія, як і радянська історична наука в цілому, переходить до більш поглибленого вивчення історії колгоспного будівництва на Україні. В цьому зв'язку насамперед слід підкреслити пози-

⁵ М. А. Краєв. Победа колхозного строя в СССР, М., 1954.

⁶ Докладний історіографічний аналіз сучасної літератури з історії колективізації дається в таких працях: В. П. Данилов. Изучение истории советского крестьянства, в кн.: Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС, М., 1962; М. М. Богденко, М. Е. Зеленин. История коллективизации сельского хозяйства в современной советской историко-экономической литературе, журн. «История СССР», 1962, № 4; А. М. Чинчиков. О некоторых проблемах историографии социалистического преобразования сельского хозяйства СССР, в кн.: Некоторые проблемы истории советского общества, М., 1964; М. Л. Богденко, В. П. Данилов. Коллективизация сельского хозяйства в СССР, в кн.: Очерки по историографии советского общества, М., 1965; та ін.

⁷ П. И. Лященко. История народного хозяйства СССР, т. III, М., 1956; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации в СССР, М., 1957; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства, М., 1959; Б. А. Абрамов. Организаторская работа партии по осуществлению ленинского кооперативного плана, М., 1956; Т. Конюхов. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928—1929), М., 1960; История советского крестьянства и колхозного строительства в СССР, М., 1962.

⁸ Очерки по историографии советского общества, М., 1965, стор. 345—346.

тивне значення виходу в світ двотомного збірника документів і матеріалів з історії колективізації сільського господарства УРСР. В другому томі його зокрема опубліковано велику кількість матеріалів, що стосуються колгоспного будівництва саме в 1928—1929 рр.⁹

Значним явищем в українській історіографії є книга В. Бондаренка, що вперше висвітлює в цілому колгоспне будівництво в довоєнні роки¹⁰. Автор вводить у науковий обіг значний статистичний матеріал і глибоко розкриває процес розвитку усупільненого господарства в колгоспах у 1929—1940 рр. У праці докладно проаналізовано ленінський кооперативний план і правильно підкреслено, що він охоплює цілу систему господарських, організаційних, політичних та культурно-виховних заходів, які забезпечували залучення селянських мас до побудови соціалістичного суспільства.

Невелику, але насичену фактичним матеріалом частину своєї монографії автор відводить періоду безпосередньої підготовки масової колективізації. Він глибоко розкриває соціальні відносини в українському селі в 1928—1929 рр. і коротко показує передумови суцільної колективізації в республіці.

Проте автор надто перебільшує ступінь технічної оснащеності сільського господарства й помилково стверджує, що вже тоді, на початок 1929 р., держава могла забезпечити колгоспи тракторами та машинами. Він також переоцінює можливості державного фінансування колективних господарств у той період.

В. В. Бондаренко одним з перших поставив важливе питання про особливості колгоспного будівництва на Україні в 1928—1929 рр. і розкрив його деякі специфічні риси. Але дослідник помиляється, вважаючи, що переважання тсозів у 1928 р. було характерним тільки для України. В РРФСР вони також у той період становили найбільшу питому вагу серед кооперативів. Не можна погодитися і з твердженням автора, нібито Радянська держава насаджувала тсозн. Насправді, їх переважний розвиток зумовлювався об'єктивними історичними умовами, зокрема тим, що в колгоспах збільшився процент середняка і з другої половини 20-х років більша частина колективних господарств створювалася на надільних землях.

У 1956 р. побачила світ стаття І. Шермана, присвячена ролі МТС у колективізації сільського господарства на Україні в 1927—1929 рр.¹¹ У ній проаналізовано великий статистичний і фактичний матеріал про діяльність перших у СРСР та на Україні машинно-тракторних станцій. Показавши історичну закономірність їх появи, автор глибоко розкрив роль МТС у колгоспному русі та взагалі в господарському будівництві в 1928—1929 рр. Привертає зокрема увагу нарис про тракторобудування в УРСР до 1929 р. Автор висунув у ньому правильне положення про те, що жодна форма усупільнення селянських господарств того часу не могла створити умов для раціонального використання тракторів та інших складних сільськогосподарських машин. Це завдання могли розв'язати тільки МТС, що вже тоді відіграли певну роль у створенні нової технічної бази для села. На прикладі діяльності МТС ім. Т. Г. Шевченка та інших показано їх роль в обробці ланів тсозів і колгоспів, у збільшенні врожайності та підвищенні продуктивності праці, в усупільненні селянських господарств тощо. В цьому зв'язку в статті І. Л. Шермана поставлене дуже важливе питання про куцвання та укрупнення колективних господарств під впливом діяльності МТС. Але ці і деякі інші моменти розглядаються стисло і в основному на статистичному матеріалі. Історики тоді ще не почали широко висвітлювати цю серйозну проблему.

Створенню технічної бази сільського господарства на Україні присвячена також стаття Ю. А. Степаненка, опублікована в 1957 р.¹² Частина її стосується періоду безпосередньої підготовки масової колективізації. Автор вводить у науковий обіг новий матеріал про діяльність радгоспів та МТС. Однак багато питань, поставлених у статті, на жаль, вичерпуються лише ілюстрацією фактами та вибірконими цифровими показниками.

В 1957 р. з'явилася стаття І. Л. Шермана, спеціально присвячена організаційно-господарському розвитку колгоспів України напередодні масової колективізації. В ній на основі аналізу великого статистичного й частково фактичного матеріалу розкриваються істотні риси цього процесу в розглядуваний період¹³. Автор висвітлює його на фоні загального стану економіки сільського господарства України й підкреслює,

⁹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, Збірник документів і матеріалів, т. II, 1927—1932, К., 1966.

¹⁰ В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в период довоенных пятилеток, К., 1957.

¹¹ І. Л. Шерман. Роль МТС в колективізації сільського господарства на Україні (1927—1929 рр.), Учені записки Харківського ун-ту, Труды історичного ф-ту, т. 4, Харків, 1956.

¹² Ю. А. Степаненко. Создание материально-технической базы социалистического хозяйства Украины (1928—1932 гг.), Ученые записки Винницкого пединститута, т. V, Вінниця, 1957.

¹³ І. Л. Шерман. Организационно-хозяйственное развитие колхозов Украины в 1927—1928 гг., Ученые записки Харьковского пединститута, т. XIX, Харьков, 1957.

що період безпосередньої підготовки суцільної колективізації був важливим етапом перевірки життєвості колгоспів.

В зв'язку з цим І. Л. Шерман розглядає такі проблеми, як землеустрій та землезабезпеченість, технічна оснащеність сільського господарства та рівень усуспільнення засобів виробництва, організація праці та розподіл її результатів, розвиток агротехніки. В статті показано успішні й трудніші колгоспного будівництва, переваги колгоспів перед індивідуальним селянським господарством. Проте в ній наведено невеликий за обсягом фактичний матеріал, а деякі питання висвітлені схематично, в загальних рисах. У статті не розкрито внутрішнє життя колгоспів, їх конкретну діяльність в організаційному, господарському та інших відношеннях.

У 1960 р. вийшла монографія З. П. Шульги¹⁴, присвячена підготовці суцільної колективізації на Україні. В цій історико-економічній праці наводиться новий матеріал, головним чином за 1921—1925 рр.

Проте в книзі є значні упущення й недоліки, особливо якщо врахувати, що вона вийшла в 1960 р., тобто, коли історіографія колгоспного будівництва зробила значний крок уперед. На жаль, ці зрушення не знайшли ніякого відображення в монографії З. П. Шульги, яка написана приблизно на рівні 40-х — початку 50-х років. Автор також нічого не говорить про праці своїх попередників з досліджуваної проблеми.

Період підготовки суцільної колективізації дослідник розглядає в цілому, не виділяючи в ньому ніяких етапів і навіть не ставить питання про її об'єктивні передумови й політику партії в той час. Характерне також те, що в економічній монографії З. П. Шульги всі статистичні дані не виходять за межі 1928 р., хоч наша наука має в своєму розпорядженні величезний цифровий матеріал, який відноситься до першої половини 1929 р. Більше того, багато показників, наведених у книзі, відносяться до 1927/1928 господарського року, тобто, вони не охоплюють навіть весь 1928 рік. Таким чином, статистичний матеріал, яким оперує автор, настановує на висновок, що завершення підготовки суцільної колективізації він відносить до 1928 р. Це, звичайно, неправильно. В праці не аналізується процес колгоспного будівництва по окремих районах України, що також значно збіднює монографію. Крім того, автор обходить конкретні проблеми розвитку суспільного виробництва колгоспів, питання організації праці, розподілу прибутків і т. п. Про це він згадує лише в загальних рисах у кінці книги.

Значним досягненням у дослідженні історії колективізації сільського господарства на Україні є монографія І. І. Слинька, що вийшла в 1961 р.¹⁵ Написана з урахуванням найновіших досягнень радянської історіографії, ця праця вносить багато нового у вивчення колгоспного будівництва в республіці. Значна частина її присвячена періоду безпосередньої підготовки суцільної колективізації в 1927—1929 рр. У монографії глибоко розкрито суть ленінського кооперативного плану та шляхи перетворення його в життя на Україні. Автор також показує вплив соціалістичної індустріалізації на реконструкцію сільського господарства республіки.

Глибоко й яскраво висвітлюється в книзі класова боротьба на селі в 1927—1929 рр. І. І. Слинько наводить також значний, новий і дуже важливий матеріал про роль МТС у підготовці масової колективізації. Проте своє дослідження він починає з 1927 р., що не зовсім вдало обгрунтовано. Коли виходити з того, що XV з'їзд партії ухвалив рішення про розгортання колективізації, то воно почалося лише в 1928 р., оскільки з'їзд відбувся в самому кінці 1927 р. Якщо ж вихідним пунктом дослідження вважати початок індустріалізації, то тоді працю слід було починати з 1926 р.

У своїй монографії, присвяченій загалом соціалістичній перебудові сільського господарства, І. І. Слинько, природно, не ставить мету висвітлити внутрішнє життя колгоспів у 1928—1929 рр., зокрема їх організаційно-господарський розвиток у той період. Тому ці проблеми не знаходять відображення в його праці.

Цінні спостереження й нові узагальнення зроблені в нарисі І. Х. Ганжі, І. І. Слинька й П. В. Шостака, опублікованому в 1963 р.¹⁶ Автори приходять до правильного висновку, вперше в радянській історіографії стверджуючи, що в степовій частині України вже весною 1929 р. з'явилися серйозні зрушення в проведенні суцільної колективізації. Заслугує на увагу висунуте в нарисі положення про те, що на той час сільське господарство України ще не було оснащено новою технікою. Розглядаючи період 1928—1929 рр. як поворотний етап у розвитку колгоспного будівництва в республіці, автори підкреслюють деякі особливості усуспільнення селянських господарств у ті роки. Зокрема з повною підставою зазначено, що переважання тсозів було зумовлено залученням до колгоспного руху селян-середняків, які створювали свої об'єднання на надільних землях. У нарисі висвітлені також найбільш характерні

¹⁴ З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації на Україні, К., 1960.

¹⁵ І. І. Слинько. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927—1932 рр.), К., 1961.

¹⁶ І. Ф. Ганжа, І. І. Слинько, П. В. Шостак. Украинское село на пути к социализму, в кн.: Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках, М., 1963.

труднощі, які доводилося переборювати колгоспам напередодні суцільної колективізації.

Отже, один з найважливіших етапів історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні вивчений ще недостатньо. Адже досі нема спеціального історичного дослідження, присвяченого цьому періоду. Перед істориками-аграрниками стоїть завдання — всебічно дослідити передумови колективізації, що склалися на селі напередодні великого перелому. Це насамперед зобов'язує їх провести глибокий аналіз соціально-економічного й політичного становища та класової боротьби в українському селі в 1928—1929 рр.

Необхідно значно розширити джерелознавчу базу з тим, щоб всебічно й глибоко розкрити якісно нові риси колгоспного будівництва в 1928—1929 рр., висвітлити внутрішнє життя колективних господарств того часу, особливо становлення нових форм суспільного виробництва та розподілу прибутків. Важливо також показати роль колгоспів як осередків нової, соціалістичної культури на селі, їх велике значення у розгортанні культурної революції. До цього часу в нашій літературі зовсім не досліджено й організаторську роль партійних організацій, Рад та КНС у розвитку колгоспного будівництва напередодні масової колективізації.

Глибокий і всебічний аналіз зрушень на селі в 1928—1929 рр. створить можливість для глибокого, наукового розкриття закопомірностей великого перелому, що настав у сільському господарстві в 1929—1932 рр. Само собою зрозуміло, що розв'язання цих складних завдань вимагає зусиль багатьох учених, які розробляють історію соціалістичного перетворення сільського господарства України.

В. І. БУТЕНКО

С. Ф. НАЙДА, В. П. НАУМОВ.
*СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ
ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ
И ИНОСТРАННОЙ ВОЕННОЙ
ИНТЕРВЕНЦИИ В СССР,*
изд-во Московского университета,
М., 1966, 171 с.

В наші дні, коли Великий Жовтень пройшов майже півстолітній шлях боротьби і перемог, високий революційний дух і героїзм робітничого класу, трудящого селянства, очолюваних Комуністичною партією, проявлені в надзвичайно тяжкі роки громадянської війни, викликають захоплення в усьому світі. Відомо, як високо цинив В. І. Ленін значення досвіду громадянської війни та боротьби з іноземною інтервенцією для наступного розвитку нашої держави і світового революційного процесу. Він наполегливо вимагав вивчати і вміло пропагувати причини перемоги Радянської республіки над об'єднаними силами внутрішньої і міжнародної контрреволюції¹.

Цілоком природно, що цей історичний період викликав і викликає великий інтерес радянських і закордонних істориків. Тимчасом, історіографія цього важливого періоду ще не знайшла належної розробки. Щоправда вийшло кілька праць*, присвячених історіографії громадянської війни, окремим її проблемам, або подіям в деяких районах країни. Все це цікаві й корисні дослідження, але вони не могли дати вичерпного історіографічного аналізу всієї літератури з історії громадянської війни.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 407.

* Д. К. Шелестов. Про вивчення історії громадянської війни та воєнної інтервенції. В кн. «Радянська історична наука від ХХ до ХХІІ з'їзду КПРС». Зб. статей, К., 1962 р.; його ж. Радянська історіографія громадянської війни та воєнної інтервенції в СРСР, журн. «Вопросы истории», 1964, № 2; І. Шерман. Радянська історіографія громадянської війни в СРСР (1920—1931), Харків, 1964 р.; М. Кузьмич, С. Найда, Ю. Петров, М. Шишкин. О некоторых вопросах истории гражданской войны, журн. «Коммунист», 1956, № 12; М. Ф. Кузьмич. Историография гражданской войны в СССР. В кн. «Очерки истории исторической науки в СССР», т. IV, М., 1966 г.; та ряд інших.

Книга С. Ф. Найди та В. П. Наумова, що недавно вийшла з друку, являє собою значний вклад у розробку даної теми. Автори розглядають становлення радянської історіографії громадянської війни на фоні загального розвитку історичної науки в СРСР і водночас досліджують особливості та специфіку цієї важливої проблеми. Аналіз основних етапів у вивченні історії громадянської війни в СРСР вони узгоджують з тими закономірностями, що властиві загальній періодизації радянської історичної науки. Однак С. Ф. Найда і В. П. Наумов першими з радянських дослідників вказали ще й на внутрішній розподіл цих етапів, характерний лише для періоду громадянської війни. Так, рубезем першого етапу 1918—1931 рр. служить 1925 р., який ділить його на два підрозділи. Другий етап (1932—1956 рр.) має свої внутрішні хронологічні рамки: 1) 1931—1937 рр.; 2) 1937—1941; 3) 40-і — середина 50-х років (стор. 3—9). Такий підхід до періодизації історії громадянської війни заслуговує на увагу.

В книзі перекопливо доведено, що ленінські теоретичні положення з питань історії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції служать міцним фундаментом для всебічного вивчення та дослідження даного періоду історії нашої країни.

С. Ф. Найда та В. П. Наумов підкреслюють, що в ленінських працях міститься аналіз видатних подій громадянської війни, висвітлена діяльність Комуністичної партії, її організуюча та керівна роль у цей період, високо оцінені воєнні та трудові зусилля радянського народу. Розвиток радянської історіографії громадянської війни проходив під прямим впливом праць В. І. Леніна.

Питанням історіографії цього періоду безпосередньо присвячені третій, четвертий і п'ятий розділи книги. Вони виділяються за принципом трьох етапів розвитку історичних досліджень, а огляд літератури в кожному окремому розділі подається за проблемним принципом. Це дозволяє з більшою повнотою розглянути і проаналізувати наукові праці з кожного конкретного питання зокрема. А всі три розділи разом дають вичерпну загальну картину розвитку радянської історіографії громадянської війни.

Саме на початку 20-х років радянські вчені почали розробляти майже всі найважливіші проблеми історії громадянської війни та перших кроків Радянської держа-

ви. Крім того, були закладені наукові, матеріально-технічні та інші основи, які дозволили на другому етапі розвитку історичної науки досягти нових успіхів у дослідженні кардинальних питань історії Жовтневої революції, громадянської війни і перших років соціалістичного будівництва.

Аналізуючи літературу 20-х років, автори прийшли до висновку, що розробка історії громадянської війни в цей період йшла по двох напрямках. Насамперед значна увага приділялася вивченню ходу воєнних дій під час громадянської та першої світової війни. Без цих досліджень неможливо було створити нової армії соціалістичної держави. Розпочалося також дослідження воєнно-політичного та економічного стану країни, життя і діяльності народу в роки війни, його військових і трудових зусиль й основних етапів боротьби проти іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції. В цей час ще не було конкретно розробленої системи у вивченні історії громадянської війни. Іноді дуже важливі події не привертали уваги дослідників, а менш значимі присвячувалися статті і навіть цілі книги. Причиною цього було те, що проблематика історії громадянської війни тільки-но визначалася.

Автори рецензованої праці ґрунтовно проаналізували, як висвітлювались в історіографії 20-х років: розвиток бойових дій у другій половині 1918 р.; проблема чехословацького заклоту; організація та перші бойові операції Східного фронту; події на Півдні Росії, на Північному Кавказі; боротьба з донською контрреволюцією; події на Північному фронті у 1918 р., причини невдач на радянсько-польському фронті в 1920 р.; та інші.

Більша частина третього розділу книги присвячена вивченню літератури другої половини 20-х та початку 30-х років. Для цього періоду характерний перехід від суто воєнних тем до нової проблематики, яка включала окремі питання історії робітничого класу і селянства; розкриття ролі Комуністичної партії; найважливіші проблеми періоду «воєнного комунізму»; історію народного господарства; діяльність масових організацій трудящих у роки громадянської війни та ін.

Розширення фронту історичних досліджень відбувалося у зв'язку з приходом в історичну науку загому молодих радянських фахівців, підготовлених на факультетах суспільних наук університетів, в інститутах Червоної професури та інших учбових закладах країни. Підготовка до святкування 10-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції сприяла виходу в світ великої кількості спеціальних монографій і популярних нарисів, збірників документів та спогадів, присвячених історії Жовтня, громадянської війни та іноземної інтервенції. Слід відзначити, що, розглядаючи історіографію цього періоду, автори розповіли не тільки про основні її напрямки, але й виявили недоліки та

окремі помилки у трактуванні тих чи інших проблем, виклали свою точку зору. Це стосується, насамперед, питання про те, який з фронтів — Південний чи Східний був головним влітку та восени 1918 р., висвітлення чехословацького заклоту, Пермської операції, ролі США в інтервенції проти Радянської республіки та інших.

Відомо, що вже в 20-і роки серед істориків не було єдиного погляду на значення Південного та Східного фронтів влітку і восени 1918 р. Одні вважали, що в цей період головним був Південний, інші — Східний. Вивчивши досконало цю проблему, С. Ф. Найда, В. П. Наумов прийшли до висновку, що влітку 1918 р. Південний фронт, хоч яка жорстока боротьба точилася на ньому, все ж таки відіграв другорядну роль у порівнянні з Східним. Обставини різко змінилися восени 1918 р., коли він набув першорядного значення. Автори також цілком вірно вважають, що в багатьох працях того часу чехословацький заклот оцінювався під значним впливом буржуазної історіографії, тому в ряді досліджень допускались неточності і навіть грубі помилки. Особливо це стосується розстановки класових сил в даний період.

Автори слушно розглядають другу половину 20-х — початок 30-х років як особливо цікавий період в радянській історіографії ще й тому, що у цей час історики почали широко вивчати роль Комуністичної партії і народних мас у розгромі іноземних інтервентів та білогвардійщини. В цей період було опубліковано ряд праць з історії Комуністичної партії, в написанні яких включилися старі більшовики, активні учасники історичних подій М. М. Батурін, А. С. Бубнов, М. М. Лядов, П. М. Лепешинський, В. І. Невський, М. М. Попов та інші. Дослідників цікавило велике коло питань: історія будівництва партійно-політичного апарату, діяльність місцевих партійних організацій, зміст і особливості політичної роботи партії та ін.

Останні два розділи автори присвятили другому і третьому періодам в розвитку радянської історичної науки. Це має особливе значення, оскільки досі література згаданих двох періодів глибоко і всебічно не вивчалася. Монографія І. Л. Шермана містить аналіз праць лише 20-х років, а Д. К. Шелестов та М. Ф. Кузьмін, хоча й ставили собі за мету розглянути літературу з питань громадянської війни від початку 20-х років аж до наших днів, не дають глибокої характеристики великої кількості досліджень, що з'явилися в останні роки. Це просто неможливо було зробити в рамках журнальної статті.

Завдання нового періоду 30-х — початку 50-х років надзвичайно точно сформулював великий радянський письменник О. М. Горький: «Історія громадянської війни — історія перемоги великої правди, втіленої в робітничому класі. Цю історію повинен знати кожен борець на культурно-

революційному фронті, кожен будівник нового світу»². С. Ф. Найда та В. П. Наумов показують в своїй книзі, як змінювалася проблематика праць з історії громадянської війни. В центрі уваги дослідників постають питання класової суті цієї боротьби, вирішальної ролі робітничого класу, Комуністичної партії у громадянській війні та інші. Це відкривало перед істориками широкі можливості об'єктивно, ґрунтовно і науково відобразити її події, але в цей час на історичній науці негативно позначився культ особи. Він виявився, в першу чергу, в приниженні ролі В. І. Леніна, народних мас і Комуністичної партії, в грубом перекирванні історичних фактів. Багато важливих питань історії громадянської війни тлумачились спрощено, а деякі з них просто фальсифікувались. Суб'єктивізм і тенденційність проявились тоді і в тому, що роль Й. В. Сталіна в громадянській війні перебільшувалася.

Однак, досліджуючи цей період, автори прийшли до висновку, що, безумовно, не слід применшувати позитивну роль Й. В. Сталіна в той час як члена ЦК і уряду та члена РВР фронтів, де він був, проте його заслуги не давали права відсувати на другий план багатьох інших політичних та військових діячів.

В цей же період радянська історична наука зазнала серйозних втрат внаслідок невинуватих репресій. Чимало видатних істориків було заарештовано, що не могло не позначитись на якості досліджень. Проте і в цей період, незважаючи на всі труднощі, в радянській історичній науці велась серйозна дослідницька робота по вивченню історії громадянської війни.

Останній розділ книги автори присвятили огляду історичної літератури, що вийшла після XX з'їзду КПРС, який поклав початок новому етапу в розвитку історіографії громадянської війни, створив сприятливі умови для об'єктивного і глибоко наукового дослідження всіх питань історії радянського суспільства в цілому і громадянської війни та іноземної інтервенції зокрема. Саме внаслідок цього була відроджена історична правда про роль В. І. Леніна у вирішенні основних питань громадянської війни, стала відома ленінська оцінка окремих фронтів, воєнних операцій і діючих армій. Належне місце в історіографії громадянської війни зайняла діяльність видатних воєначальників, керівників молодого Червоної Армії, які були незаслужено забуті або навіть необґрунтовано зараховані до табору ворогів. Нову оцінку, що відтворює правдиву картину, дістала діяльність ЦК і Комуністичної партії в роки громадянської війни. Багато документів (рішення липневого Пленуму ЦК 1919 р.; листи ЦК РКП(б), написані В. І. Леніним та опубліковані від імені ЦК 9 липня 1919 р.; рішення ве-

ресневого Пленуму про воєнне становище країни; постанови Політбюро ЦК від 15 жовтня, 6 і 14 листопада 1919 р., а також 10 січня 1920 р.; та інші), які в період культу особи трактувались дещо спрощено та однобічно, знайшли в наукових дослідженнях об'єктивне, історично вірне висвітлення.

Після XX з'їзду КПРС в історичній літературі питання діяльності партії в усі періоди героїчної історії нашої країни зайняли, нарешті, належне місце. Останнім часом цьому питанню приділяється велика увага. Але не треба забувати, що, наприклад, такі проблеми, як керівництво КПРС національно-визвольним рухом трудящих колишніх окраїн царської Росії, роль більшовицьких організацій України в період боротьби за Брестський мир та інші ще чекають на глибоке і всебічне дослідження.

Можна було б ще багато позитивного сказати про цінну і корисну книгу С. Ф. Найди та В. П. Наумова, але й сказаного, мабуть, досить, щоб підкреслити важливість даної праці для розробки питань історіографії громадянської війни та іноземної інтервенції. Вона є значним внеском у вивчення цієї важливої історичної проблеми.

Як і всяка велика праця, рецензована монографія має окремі недоліки, прогалини і навіть спірні положення. Відомо, що становлення і розвиток радянської історіографії, в тому числі й періоду громадянської війни, на першому етапі проходили під прямим впливом ЦК партії. Але автори чомусь зовсім не висвітлюють цього питання.

Ряд проблем історії громадянської війни правильно ставили і вирішували багато вчених національних республік. Це в значній мірі допомогло створенню фундаментальних праць з історії даного періоду. Тому нам здається, що авторам слід було б ширше і ґрунтовніше розглянути літературу з історії громадянської війни та іноземної інтервенції, що видана в національних республіках. Особливо це стосується першого та другого етапів історіографії. Адже, аналізуючи літературу третього періоду, автори приділили більше уваги працям істориків національних республік. І від цього, на нашу думку, розділ набув тільки більш вагомий значення.

Шкода, що в книзі використано лише матеріали історичного плану. Поzza увагою авторів залишилась велика кількість досліджень з історико-партійної тематики. Не розглядають вони і праць, в яких вивчається трудовий вклад робітників, селян і радянської інтелігенції під час громадянської війни. Все це, звичайно, не дає остаточного уявлення про стан радянської історіографії періоду громадянської війни.

На жаль, автори чомусь ані словом не згадують про ті концепції, які панують в буржуазній історіографії з багатьох проблем громадянської війни та іноземної інтервенції. Можливо, вони й не ставили та-

² М. Горький. Соч., т. 25, М., 1953, стор. 276.

кої мети, але, нам здається, що монографія тільки б виграє, якби в ній був розділ, присвячений сучасній буржуазній літературі з питань досліджуваного періоду.

Проте окремі недоліки книги С. Ф. Найдн та В. П. Наумова не впливають на

**Л. А. ШЕВЧЕНКО. РОЗВИТОК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ В 1959—1965 рр.,**

вид-во «Наукова думка», К., 1967, 150 с.

Очоливши боротьбу народу за практичне втілення в життя програми будівництва комунізму, Комуністична партія Радянського Союзу виняткову увагу приділяє питанням дальшого розвитку радянської культури, соціалістичної за змістом і національної за формою. Вивчення й узагальнення питань культурного будівництва як у всій країні, так і в окремих національних республіках — почесне і відповідальне завдання радянських істориків. А тому всілякого схвалення заслуговує праця Л. А. Шевченко, присвячена розвитку культури в Українській РСР на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Слід відзначити, що в радянській історіографії ця серйозна й актуальна тема майже зовсім не висвітлена. Протягом останніх років з'явилось ряд монографій і статей, присвячених окремим питанням культурного будівництва на Україні в післявоєнний період. Проте розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр. вперше досліджено у рецензованій книзі.

Використавши чимало різноманітних за своїм характером документів, автор аналізує розвій усіх ланок народної освіти (загальноосвітня школа, професійно-технічне навчання, вища й середня спеціальна освіта), підвищення ролі української радянської науки, літератури і мистецтва в комуністичному вихованні трудящих, культурно-освітню роботу серед населення, розвиток видавничої справи, радіо, телебачення і т. ін. Все це створює загальну картину грандіозних здобутків українського народу в галузі духовної культури, що їх досягнуто за семирічку — хронологічно невеликий, але надзвичайно відповідальний період. Цінним є те, що українську радянську культуру автор показує в тісній взаємодії з братніми культурами інших народів СРСР, всебічно висвітлюючи, як на основі розвитку національних культур поступово створюється єдина комуністична культура.

Неабияку увагу приділено значенню народної освіти для дальшого піднесення культури трудящих. На широкому фактичному матеріалі показано проведену на Україні під керівництвом партійних організацій грандіозну роботу по дальшому

загальну високу оцінку цього серйозного наукового дослідження. Воно займає гідне місце в розробці й висвітленні питань радянської історіографії громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

М. О. БУЦЬКО, В. Б. ПАВЛЕНКО

вдосконаленню діяльності загальноосвітніх шкіл, по підвищенню їх ролі в піднесенні культурно-технічного рівня молоді, яка працює. Конкретні приклади яскраво ілюструють підвищення рівня навчально-виховної роботи у школах, ті позитивні зміни, що сталися внаслідок політехнізації навчання: краще засвоєння учнями загальноосвітніх знань і трудових навичок, поліпшення комуністичного виховання молоді. Цілком правильно Л. А. Шевченко зупиняється на ролі широких кіл громадськості у боротьбі за вдосконалення системи навчання і виховання підростаючого покоління.

Досліджуючи розвиток вищої освіти в республіці на сучасному етапі, автор наголошує на розширенні масштабів і підвищенні рівня підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для всіх галузей народного господарства і культури республіки.

У розділі, присвяченому розвитку науки на Україні, розглядається проблема перетворення радянської науки в безпосередню продуктивну силу суспільства, впровадження наукових досягнень у виробництво. Яскравий фактичний матеріал цього розділу свідчить про величезну увагу Комуністичної партії до зміцнення матеріальної бази наукових установ, до розширення підготовки кадрів науковців у національних республіках, зокрема на Україні. Наведені дані характеризують вагомий вклад учених нашої республіки в розвиток усіх галузей вітчизняної науки.

Присвятивши спеціальний розділ розвитку літератури і мистецтва на Україні, автор цілком правильно констатує їх досягнення, а також велику роль як професійної, так і самодіяльної художньої творчості українського народу в комуністичному вихованні трудящих. Треба зазначити, що дослідження суспільно-виховної ролі літератури і мистецтва в історичному аспекті досі майже не проводилось.

На жаль, книга має дуже обмежений історіографічний огляд. Окремі положення, зокрема ті, що стосуються розвитку образотворчого мистецтва, музики, подано дуже стисло. Можливо, причина цього — обмежений обсяг монографії. Загалом же наукове дослідження Л. А. Шевченко заслуговує позитивної оцінки. Воно є значним вкладом у розвиток актуальної в політичному і науковому відношенні проблеми здійснення культурної революції на сучасному етапі.

П. І. БАКУМЕНКО

А. П. АЛЕКСАЩЕНКО.
КРАХ ДЕНІКІНЩИНИ,
 изд-во Московского университета,
 1966, 292 с.

Героїчна боротьба проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції в 1918—1920 рр.—одна з яскравих сторінок історії народів нашої країни, їх боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади. Найсерйознішу загрозу для Радянської республіки становила тоді денікінщина, перемога якої означала б не тільки реставрацію буржуазно-поміщицького ладу, а й перетворення нашої країни на колонію англо-франко-американського імперіалізму. Розгрому цього небезпечного ворога і присвячена рецензована монографія.

Праця починається викладом основних фактів історії денікінщини. Автор правильно відзначає, що створення Добровільної армії — довгий процес, який проходив в обстановці серйозних суперечностей між кубанською місцевою контрреволюцією, Красновим (донською контрреволюцією), з одного боку, і Денікіним, з іншого. Автор правильно зазначає, що відставка Краснова (19 лютого 1919 р.) і призначення Денікіна головнокомандуючим збройними силами півдня Росії — не просто збіг обставин. Це був новий етап у зміцненні внутрішніх сил контрреволюції.

Розкриваючи суть денікінщини, її соціальну базу, автор зазначає, що головну її опору становила монархічна організація «Рада державного об'єднання Росії», яка відбивала інтереси неприхованої реакції — найбільших аграріїв-аристократів, а також фінансово-промислових магнатів і сановників.

Цікаві дані наводяться про денікінський апарат «правління» та його склад (стор. 49). У дні білогвардійської окупації на Україні було вбито й покалічено 53 822 чоловіки. На багатьох прикладах і фактах показана соціальна політика денікінщини, тяжке становище трудящих, зокрема робітників, висвітлено аграрну політику білогвардійщини, її антинародний характер. Характеризуючи стан усього народного господарства, автор відзначає, що ніяких нових цінностей не вироблялося, що можна було вивезти за кордон — вивозилося.

Докладно висвітлюється у праці робота радянського тилу. Тільки завдяки організаторській діяльності партії та героїчній праці робітничого класу і трудового селянства фронт безперервно постачався військовою продукцією. Так, протягом жовтня-листопада 1919 р. Південний фронт одержав 527 кулеметів, 22 804 гвинтівки, близько 33 млн. патронів і понад 83 тис. пар взуття (стор. 182).

Та рецензована праця не позбавлена і серйозних недоліків. Насамперед викликає подив, чому зовсім не використані матеріали з історії громадянської війни, що ввійшли на Україну, за винятком

журналу «Літопис революції». Це спричинилося до того, що автору не вдалося докладно, а часом і правильно, висвітлити деякі важливі питання теми.

Автор неправильно робить, коли спершу, у I розділі, говорить про окупацію України та інших районів країни, а вже потім, у розділі II,— про заходи партії і уряду в справі організації відсічі інтервентам і білогвардійцям на півдні Росії наприкінці 1918 — на початку 1919 р. Далі, в розділі III, про міжнародне і внутрішнє становище Радянської республіки навесні 1919 р., роль денікінських військ у першому об'єднаному поході внутрішніх і зовнішніх сил контрреволюції, боротьбу радянських військ з денікінщиною весною 1919 р., про заклад Григор'єва і т. д. Весь IV розділ присвячено підготовці інтервентів і білогвардійців до наступу проти Радянської республіки, боротьбі Червоної Армії на Південному фронті влітку 1919 р., і раптом знову про захоплення білогвардійцями України і т. д. Водночас автор так і не зміг показати причин тимчасових успіхів Денікіна.

Не можна розповідати про партизанський рух після того, як уже розказано про розгром денікінщини, відновлення і зміцнення Радянської влади. У розділі VII доцільно було б об'єднати параграфи про партизанський рух на Дону і Північному Кавказі, чіткіше сказати про «червоно-зелених». Автор переносить дії «червоно-зелених» з Північного Кавказу на Дон. Але ж там їх не було.

Не дотримується автор послідовності і викладаючи окремі події. Так, наприклад, він спочатку говорить про лист В. І. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним» (9 липня), а потім про об'єднане засідання ВТВК, московської Ради, ВЦСПС і представників фабрично-заводських комітетів (4 липня) і т. д.

Окремий параграф у розділі VII присвячено діяльності партійного підпілля і партизанського руху на Україні і в Криму. Про партійне підпілля й партизанський рух на Україні написано непогано. Але про Крим навіть немає згадки. Нечітко сказано про створення та діяльність Зафронтбюро ЦК КП(б)У, ставлення Комуністичної партії до інших партій і угруповань, що діяли на Україні.

Характеризуючи загальний наступ радянських військ проти Денікіна, говорячи про завершальний етап боротьби з денікінщиною, автор відзначає, що досі в літературі за цей період боротьби «говорилися побіжно» (стор. 204). Йому б і годилося заповнити цю прогалину. Але він цього не зробив, не з'ясувавши навіть причини недооцінки і недостатнього висвітлення дій Кавказького фронту.

Праця містить багато суперечливих місць і неточностей. Так, наприклад, говорячи про поповнення Південного і Південно-Східного фронтів, автор пише, що «загальна чисельність поповнень до листопада 1919 р. становила 324 894 чоловік».

З них 270 118 чоловік було відправлено на Південний фронт. Завдяки «великому поповненню», читаємо у праці, Південний фронт на середину жовтня 1919 р. мав 104 074 багнети і 14 848 шабель. А загальна кількість радянських військ обох фронтів становила 155 653 багнети і 21 215 шабель, або 176 868 чоловік (стор. 171). Для читача все це незрозуміле.

Характеризуючи становище Радянської республіки перед наступом Денікіна, автор зазначає, що внаслідок наступальних дій Червоної Армії на середину 1919 р. було визволено від інтервентів і внутрішньої контрреволюції чомусь тільки Лівобережну Україну (стор. 96). Він пише, що війська Південного і Південно-Східного фронтів протягом трьох місяців (вересень — листопад 1919 р.) готувались до контрнаступу (стор. 177). Тимчасом відомо, що в контрнаступ проти Денікіна Червона Армія перейшла 10 жовтня, а 20 жовтня вже визволила Орел, 24 жовтня — Воронеж і т. д.

Висвітлюючи окремі події, автор часом невинувато виходить за рамки свого дослідження. Наприклад, говорячи про агітпоїзд «Жовтнева революція», він пише: «за 1919—1921 роки цей поїзд обслужив 45 губерній» (стор. 141). Але до чого тут 1921 рік? Або яке, наприклад, відношення має до теми боротьба з бандитизмом у 1921 р.? Не в плані свого дослідження говорить автор і про дії Махна влітку 1920 р. (стор. 107—108), коли з денікінщиною вже було покінчено.

Без певного такту пише автор про взаємовідносини між Радянськими республіками. Говорячи, наприклад, про напружену обстановку на Південному фронті (на Україні) в серпні 1919 р., він пише: «Центральний Комітет партії зажадав від уряду Радянської України зосередити всю увагу

на завданнях оборони» (стор. 146). Зажадав? Від суверенної держави? Телеграма Політбюро ЦК від 13 серпня рекомендувала. А от про воєнно-політичний союз Радянських республік, про його значення в розгромі денікінщини треба було сказати.

У праці чимало фактичних помилок. Автор пише, що в грудні 1918 р. керівники Добровільної армії за погодженням з П. Скоропадським направили окремі свої частини в район Луганська, Дебальцевого і Маріуполя (стор. 45). Тимчасом відомо, що Скоропадський 24 листопада склав свої повноваження і втік з України. З Кубанською радою Денікін покінчив не в грудні 1918 р., а в листопаді 1919 р., Ростов було визволено не 8 листопада, а 8 січня 1920 р. і т. д. Говорячи про розправу над комуністами, що чинив у Харкові генерал Шкуро, автор досить невдало вживає сучасну назву площі, де відбувалась ця розправа (стор. 60).

І, нарешті, ще одне зауваження. Йдеться про причини перемоги Червоної Армії над денікінщиною. Автор висвітлює причини, що зумовили нашу перемогу на всіх фронтах громадянської війни. В такому ж плані говориться і про партійних працівників, які організовували цю перемогу. Тут називаються і ті, які на Південному фронті не працювали (П. П. Постишев, О. М. Ярославський, А. А. Андреев та ін.). Водночас, за винятком С. В. Косіора і А. С. Бубнова, нікого з багатьох українських партійних і радянських діячів не названо.

Зазначені недоліки знижують науковий рівень праці та водночас вони свідчать про те, що є ще багато невисвітлених питань проблеми.

Л. В. ОЛІЙНИК

В. Н. КОТОВ. ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ СССР (1917—1934 гг.)

Лекция для студентов,
изд-во Киевского университета, 1956,
188 с.

Півстоліття праці радянських істориків дало досить вагомий наслідок. Марксистсько-ленінська методологія забезпечила незнані у світовій історіографії розмах і масштаби історичних досліджень. Вивчено найважливіші питання історії нашої та зарубіжних країн, видано сотні документальних збірників, опрацьовано величезну кількість архівного матеріалу, що кардинально збагатило джерелознавчу базу наших історичних робіт. Одним з досліджень, що підсумовують працю радянських істориків, є монографія В. Н. Котова.

Праця охоплює перший великий етап у розвитку радянської історичної науки, як визначаються ці роки в радянській історіо-

графії¹. Це був час, коли в історичній науці переміг марксистсько-ленінський напрям. Отже, хронологічні рамки монографії умовитовані й закономірні. Слід мати на увазі, що «було б помилково механічно відтворювати в історії науки загальну періодизацію історії Радянської країни»².

Монографія починається розділом «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки». Це питання було предметом дискусії радянських історіографів на засіданнях, конференціях, а також на сторінках журналу «Вопросы истории»³.

¹ М. В. Нечкина. К итогам дискуссии о периодизации советской исторической науки, журн. «История СССР», 1962, № 2.

² Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 12.

³ М. Е. Найденков. О ленинском этапе в исторической науке, журн. «Вопросы истории», 1966, № 2; В. Г. Сарбей. Еще о ленинском этапе в исторической науке, журн. «Вопросы истории», 1966, № 9.

Деякі учасники обговорення (М. Найдюнов) висловлювали невдалі й хибні міркування. Автор монографії врахував матеріали дискусії і зайняв чітку позицію, переконливо довівши, що «ленінська концепція історичного процесу, ленінські праці стали ідейно-теоретичною та методологічною основою для радянської історичної науки... Ленінське розуміння історичного минулого стало здобутком радянського народу»⁴. Важливо відзначити, що цей розділ є наслідком великої дослідницької роботи автора, який підготував окрему монографію з даної проблеми.

Робота В. Н. Котова містить відомості про етапи становлення радянської історичної науки, створення нової системи наукових установ (розділ другий), підготовку кадрів радянських істориків (розділ третій). У праці розглядаються дослідження радянськими вченими дожовтневого (розділ четвертий) та радянського (розділ п'ятий) періодів історії СРСР. При викладі матеріалу автор спирався значною мірою на історіографічні розвідки своїх попередників. Проте на відміну від інших дослідників В. Н. Котов приділив спеціальну увагу питанням української радянської історіографії. У розділі першому вказано на важливість застосування ленінських положень до вивчення історії України (стор. 19, 20, 23). У другому розділі наведено матеріал про виникнення історичних установ в Українській РСР (стор. 33, 34, 38, 41, 56), про зв'язки наукових осередків РРФСР з українськими радянськими дослідницькими центрами, зокрема про підготовку кадрів українських істориків в Інституті червоної професури (стор. 47, 90). Відзначається, що спеціальна комісія ЦК КП України на чолі з М. О. Скрипником редагувала переклад на українську мову збірки творів В. І. Леніна (стор. 54). У четвертому розділі В. Н. Котов зупиняється на спільному вивченні радянськими російськими та українськими істориками минулого українського народу, на боротьбі проти буржуазно-націоналістичної історіографії на Україні,

зокрема проти антинаукової тези Грушевського — Єфремова щодо «українського декабризму» (стор. 107). Проблеми радянської епохи в монографії подаються в найтісніших взаємозв'язках досліджень російських та українських істориків (стор. 126—160). Звичайно, з погляду розкриття історіографічних процесів, що відбувалися на Україні в ці роки, авторів можна зрозуміти чимало закидів, але слід як позитивно оцінити головне: його ініціативу по залученню до курсу українського матеріалу.

П'ятий розділ монографії присвячений аналізу праць з історії СРСР, написаних у досліджуваній період зарубіжними авторами — німецькими, англійськими, французькими й американськими. Це викликає дискусію вже постановкою питання. Як правильно, доробок зарубіжних істориків не входить до поняття національної історіографії певної країни. Але в широкому розумінні проблема «Історіографія історії радянського часу» включає й праці іноземних авторів, і названий розділ монографії, на нашу думку, доцільний та правомірний.

В. Н. Котов вже протягом багатьох років читає курс історіографії історії СРСР у Київському університеті. Цей методично-педагогічний досвід автора позначився на структурі книги та манері викладу. Монографія має підзаголовок: «Лекції для студентів». Заголовки розділів містять назву «лекція». Кожен розділ завершується списком літератури, яку можна використати на семінарських заняттях, при написанні курсових та дипломних робіт. Якщо дореволюційному періоду історіографії присвячено кілька посібників для студентів історичних факультетів університетів та педінститутів, то радянському — лише книга В. Н. Котова. І навіть коли буде завершено видання багатотомних «Сочерков истории исторической науки в СССР», лишиться потреба у стислому викладі історіографічного матеріалу для студентів. Можна лише побажати, щоб автор продовжив свою роботу і видав «Курс лекцій», який охоплював би час до 1967 р. включно.

Л. А. КОВАЛЕНКО

⁴ В. Н. Котов. Назв. праця, стор. 27—28.

Д. Л. ПОХИЛЕВИЧ. КРЕСТЬЯНЕ БЕЛО-РУССИИ И ЛИТВЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.,

Вильнюс, 1966, 216 с.

Радянська історична наука поповнилась новою працею з аграрної історії — книгою Д. Л. Похилевича про селян Білорусії і Литви у другій половині XVIII ст. Поки що дуже мало відомо про соціально-економічні процеси, які відбувалися в цей період. Через недостатню кількість джерел та їх однобічність дослідження цих процесів — завдання надзвичайно складне. Ча-

сто-густо можна спостерігати явища, які відбивають глибокі внутрішні суперечності економічного життя того часу. Завжди є спокуса все нове, що народжувалося в надрах феодалізму, а ргіогі оголосити елементами капіталізму. Тимчасом, необхідно глибоко ознайомитися з другою половиною XVIII ст., конкретно розібратися у складних процесах, що тоді відбувалися, без чого залишається мало зрозумілим соціально-економічний розвиток наступної епохи. Саме цим питанням і присвятив свою працю Д. Л. Похилевич.

Приваблює уміння автора конкретно підходити до кожної проблеми. В книзі все-

бічно висвітлено становище державних селян так званих королівських столових економій, окремо — їх становище в староставах і державках, а також умови, в яких перебували приватно-власницькі селяни. Грунтовно досліджено особливості таких категорій селян, як слуги, бояри і земляни, простежено їх еволюцію. Автор неодноразово зупиняється на проблемі розшарування селянства. Цілий розділ присвячено питанням найманної праці. В окремих розділах розглядаються також селянська община і посилення феодальної експлуатації в другій половині XVIII ст.

Багато уваги приділено в книзі різного роду реформам. Перед панівним класом у XVIII ст., особливо у другій половині цього сторіччя, з надзвичайною гостротою постало питання про те, як господарювати далі. Саме це й відбило реформи А. Тізенгауза в столових економіях і І. Хрептовича, П. Бжостовського та інших в приватних володіннях. Суть цих заходів зводилась до спроби пристосувати господарство до нових умов, істотно збільшити прибутки шляхом використання «капіталістичних» методів при збереженні всіх основ феодального маєтку. Проте в переважній більшості помість головним напрямком економічної політики панівного класу залишався розвиток звичайної фільварково-панщинної системи без будь-яких ознак капіталістичної форми господарства.

Розвитку фільваркового господарства сприяло зростання цін на хліб. За таких умов саме фільварок і панщина, а не чинш забезпечували збільшення прибутків. При низькому рівні розвитку продуктивних сил, при споживчому характері селянського господарства додатковий продукт у ньому не міг бути значним, отже обмежувалася і обсяг ренти продуктами та грошима. При пануванні відробіткової ренти вилучення її йшло одночасно як у формі додаткового продукту, так і додаткової праці, яку використовували у помістях (стор. 124).

Оскільки селянське господарство саме по собі було погано пристосоване для забезпечення потреб зовнішнього ринку, панщинний фільварок функціонував як велике товарне підприємство по виробництву хліба на експорт. Тому експортна хлібна торгівля у Речі Посполитій, починаючи з XVI ст., була головним фактором, що обумовив встановлення фільварково-панщинної системи з усіма її наслідками.

Праця на панщині, як відомо, малопроductивна. Д. Л. Похилевичу вдалося показати це дуже рельєфно. Але хоч найманна праця набагато якісніша і продуктивніша, поміщик все ж віддавав перевагу панщині. Цей парадокс поставив у тупик дослідників становища селян у Речі Посполитій Я. Рутковського, А. Жабко-Потоповича. Неможливість ведення рентабельного, капіталістичного господарства вони пояснювали надто високими цінами на робочу силу і відносно низькими цінами на хліб. Д. Л. Похилевич слушно пише: «Ка-

тегорії капіталістичної економіки не підходять до економіки феодальної» (стор. 165). Панщина феодально нічого не коштує, і якщо продуктивність праці низька, він просто збільшує її кількість і таким чином досягає своєї мети, посилюючи експлуатацію.

Зміни, що відбулись у становищі селянства в другій половині XVIII ст., Д. Л. Похилевич ставить в прямий зв'язок з розвитком панського господарства. Вивчаючи розміри селянського господарства, автор відзначає, що площа надільної землі істотно скоротилась. Якщо в XVI ст. наділі становив цілу волоку*, то в досліджуваній автором період у середньому в розпорядженні селянина було лише чверть волоки «осадної» землі. На зменшення селянського землеволодіння впливали різні фактори, але головним було існування фільварків. Саме вони через посередництва високої відробіткової ренти обмежували розміри селянського господарства. Великі землевласники свідомо зменшували — до певної межі, зрозуміло, — селянські наділи, щоб вивільнити якомога більше дешевої робочої сили (стор. 107, 90—91).

Розглядаючи специфіку становища селян — бояр і землян, автор приходить до висновку, що в другій половині XVIII ст. відбувався процес ліквідації таких категорій селянства, як слуги, «путні» і «панцирні» бояри, що перейшли на становище кріпаків, хоча майновий стан у них був ліпший. Вони ж часто виконували функції сільської адміністрації (стор. 96—106, 116). В книзі можна знайти чимало цікавих матеріалів про примусову найману працю, зокрема заслуговує на увагу висновок, що на селі жило багато малоземельного і безземельного люду, для якого продаж робочої сили був необхідністю (стор. 136). Д. Л. Похилевич аргументовано виступає проти поширеної думки, що капіталістичний розвиток помісного господарства затримувалася відсутністю необхідних робочих рук. «Основною перешкодою у розвитку відносин найму і продажу робочої сили була не стільки її відсутність, скільки кріпосне право і панщина» (стор. 176).

Деякі заперечення викликає твердження Д. Л. Похилевича, що найбільшій елемент села — кутники або коморники — це нестабільний прошарок і враховувати їх по-справжньому при господарствах не можна (стор. 78—79). Проте слід взяти до уваги, що деякі коморники мали і своє худобу, і город, і деякі знаряддя праці, часто займалися ремеслом, візництвом. Кутники або коморники — це люди селянського стану, кріпаки, робоча сила в селянському і панському господарстві, резервуар примусової і вільної праці, нарешті продукт певної системи економіки, яка по-

* Поземельна міра в Польщі, Литві, Білорусії, на Україні в XVI—XVII ст. (близько 16,8 га).

тійно і розширено відтворювала сільських утників через розорення і абсолютне зупинення селянства.

В окремих місцях авторів бракує історичного підходу до певних явищ. Так, докладно, але статично висвітлюється діяльність війтів. Не показані зміни в функціях і ролі цих сільських старост в другій половині XVIII ст. порівняно з попередніми сторіччям.

На стор. 130 сформульована думка, що, к нам здається, де в чому суперечить основним тезам автора та й фактичному матеріалу книги: «Незважаючи на те, що друга половина XVIII ст. характеризується агальним розвитком фільваркового господарства... головна прибуткова стаття в бюджеті землевласника була не від фільваркового виробництва, а часто... від експлуатації шляхтою своїх політичних і економічних прав і привілеїв. Такими були право пропінанції, млиновий баналітет, торгові монополії і т. ін. «Але факти не підтверджують цієї думки автора. Адже саме фільваркове господарство відіграло основну роль в експлуатації селян і дало левову частку прибутків великим землевласникам.

В книзі є й прикрі недоліки, багато з яких, можливо, з'явилися і не з вини автора. Наукове видання такого типу потребує імених, географічних і предметних покажчиків, необхідно було б додати спис-

ки скорочень, історичних термінів, карт тощо. Відсутність всього цього — не економія коштів, а брак видавничої культури і практики. Мають місце недоробки в науковому апараті. Жодного разу не пояснюється, що це за така таємничка ЛОЦІА (стор. 30), чи ЛОГІА (стор. 44, 57, 59, 65, 67 та ін.), хоча мова йде, безсумнівно, про один і той же архів. В ряді випадків посилання подаються неповно, а то й взагалі не вміщені, хоч і потрібні (стор. 33, 72, 88, 155, 165, 183). На стор. 83—84 говориться, що наведена таблиця «не дає можливості встановити процент господарств без робочої худоби», а через один рядок: «На підставі цих даних можна з повною певністю сказати, що в середньому селянських господарств, які зовсім не мали робочої худоби, було не більше 6—12%». Читач повинен здогадуватись, що мається на увазі не лише ця таблиця. Редакційні недоробки і просто помилки технічного характеру, на жаль, зустрічаються дуже часто (стор. 36, 46, 82—83, 151, 152, 158, 176 та ін.).

В цілому ж про монографію Д. Л. Похилевича можна сказати, що вона успішно завершує багатолітні дослідження автора з історії білоруського і литовського селянства доби пізнього феодалізму і з інтересом буде зусрінута спеціалістами.

Ю. М. ГРОССМАН

* * *

Історія аграрних відносин і сільського господарства Білорусії та Литви привертала до себе увагу ще буржуазних дослідників. В. Б. Антонович, М. Ф. Владимирський-Буданов, Ф. І. Леонтович, М. К. Любовський, І. І. Лапко, М. В. Довнар-Запольський та інші вивчали переважно виробничі відносини в сільському господарстві Великого князівства Литовського (як правило, до XVI ст.). Вони розглядали їх лише під кутом зору юридичної школи. Проте цим вченим зібрано великий фактичний матеріал. Певний крок вперед у вивченні аграрних відносин зробила радянська історіографія в довоєнний період. Останні дослідження М. В. Довнар-Запольського, праці К. Кернажницького, Т. Забелі і, головним чином, В. І. Пичети збагатили радянську історичну науку. Однак дослідження цих авторів не виходять за хронологічні межі XVII ст.

Тільки в післявоєнний час, особливо з 50-х років, почалася глибока і всебічна розробка питань аграрної історії Білорусії та Литви періоду пізнього феодалізму, яка базується на широкому колі джерел. Провідне місце у висвітленні становища білоруського та литовського селянства XVI—XVIII ст. посідають дослідження відомого знавця аграрної історії Великого князівства Литовського професора Львівського університету Д. Л. Похилевича. Його перу

належить понад двадцять добре знаних науковій громадськості праць (статей і монографій), присвячених різним аспектам цієї проблеми. Вони дістали високу оцінку не лише в нашій країні, але й за кордоном.

Наприкінці минулого року вийшла в світ рецензована монографія. Автор її, на противагу своїм попередникам, які розглядали XVI—XVIII ст. як щось монолітне, ділить цей період на чотири хронологічні етапи: 1) кінець XV — перша половина XVI ст.; 2) друга половина XVI — перша половина XVII ст.; 3) друга половина XVII — перша половина XVIII ст.; 4) друга половина XVIII ст. У вступі в загальних рисах подано соціально-економічну і політичну характеристику розвитку Білорусії і Литви в другій половині XVIII ст.

У першому розділі розглянуто реформу Тізенгауза, суть якої полягала в поверненні до відробіткової ренти як основної форми експлуатації селян (у попередній період вони були переважно на оброку) з метою збільшення прибутків. Використовуючи великий фактичний, значною мірою новий, архівний матеріал, автор подає глибокий аналіз пореформеного становища різних категорій селянства в економіях. Д. Л. Похилевич детально характеризує нову систему обтяження селян повинностями і на численних прикладах переконаливо демонструє посилення феодальної експлуатації у 70—80-х роках, в тому числі і за рахунок введення урочних робіт.

Аналізуючи дані прибутково-видаткових книг Шяуляйської економії, автор монографії прийшов до цікавого і важливого висновку про значну товарність цього великого помісного господарства. У книзі підкреслюється, що економія — це вже не типове феодальне помістя XV—XVII ст. (стор. 61). У ній, крім широко поставленої переробки сільськогосподарської сировини, з'явилися мануфактури з найманою, в тому числі і вільною працею, селяни працювали як на покриття помісних потреб, так і на ринок. В той же час автор відзначає, що такі умови склалися лише у великих володіннях, а більшість шляхетських господарств мала натуральний споживчий характер (стор. 61—62).

У другому розділі, присвяченому становищу селян у староствах і державах, всебічно вивчено численні дані, пов'язані з характеристикою різних категорій сільського населення. Усі процеси економічного життя староств розглядаються автором у динаміці, в порівнянні з попереднім періодом і з іншими видами володінь. Д. Л. Похилевич науково доводить, що в цілому селянські повинності у староствах були надзвичайно різноманітними і не мали тієї уніфікації, яка існувала в економіях. Спільна ознака лише та, що в дрібних державах різноманітні форми панщинних відробітків були більш поширені, ніж у великих (стор. 86).

Розглядаючи структуру прибуткових статей у староствах, автор робить висновок, що вона в основному така ж, як і в економіях. Нам здається дуже важливим те, що в книзі вірно підмічено зростання у другій половині XVIII ст. грошових прибутків, які склалися з різних платежів і надходили від фільваркового господарства. Цей процес відбувався за рахунок поступового витіснення натуральної ренти.

Чимало місця приділено аналізу розмірів селянських наділів і питанню про забезпечення селянських господарств робітниками й продуктивною худобою. Дана також докладна характеристика селян-слуг (зем'ян і бояр) і кутників.

Значний інтерес становить третій розділ монографії, де розглядається становище селян приватновласницьких помість.

Автор порівнює умови, в яких перебували кріпаки у різних видах володінь. На його думку, становище приватновласницьких селян у другій половині XVIII ст., як і на попередніх етапах, було тяжчим, ніж державних, особливо тих, що проживали в економіях (стор. 141). Нам здається, що таке твердження не зовсім підходить до магнатських володінь Східної Білорусії. Аналізуючи дані про приватновласницькі помістя, автор правильно зазначає, що новий наступ на приписаних за цими помістями селян почався ще до середини XVIII ст.

Заслуговує на увагу спроба Д. Л. Похилевича з'ясувати ступінь загального обтяження селянського двору. Розв'язуючи

це питання, він визначив, що обтяження панщинних селян було більшим, ніж чин шових, а шляхетських — більшим, ніж державних. Перше твердження не викликає заперечень. Що ж до другого, то воно не зовсім точне. Насправді, в дрібних шляхетських маєтках обтяження селян повинностями досягло дуже високого ступеня, у той час як у багатьох помістях великих феодалів, особливо на сході Білорусії, воно було навіть меншим, ніж, наприклад, у староствах.

Д. Л. Похилевич вважає, що, хоч фільваркове господарство розвивалося на основі кріпосної праці, головною прибутковою статтею в бюджеті землевласника звичайно була експлуатація феодалами своїх політичних і економічних прав та привілеїв (право пропінанції, млиновий баналітет, торгові монополії і т. п.), а не фільваркове виробництво (стор. 130).

Велика заслуга автора полягає в тому, що він висвітлив значні зрушення в аграрних відносинах і сільському господарстві в другій половині XVIII ст. На противагу тим історикам, що розглядали цей період як час прогресуючого занепаду, зокрема в Білорусії, Д. Л. Похилевич показав розвиток усіх галузей сільського господарства в умовах дальшого зростання товарно-грошових відносин.

Значне місце в монографії відведено розглядові питань наймання робочої сили в селянському і панському господарстві. Цій винятково важливій і маловивченій темі присвячено п'ятий розділ. На основі аналізу матеріалів польських друкованих та архівних джерел автор досить широко висвітлив характер, причини і умови наймання, а також ступінь застосування найманої праці в різних категоріях володінь, селянських і фільваркових господарств.

В останньому розділі розкривається конкретна картина боротьби селян проти нового посилення феодальної експлуатації. Використовуючи великий фактичний, значною мірою архівний матеріал, автор докладно показує основні форми селянського руху проти феодального гноблення, а також дійовість цієї боротьби. Особливо широкого висвітлення в книзі дістало повстання селян у Шяуляйській економії.

Проте рецензована праця не позбавлена недоліків. Про деякі з них йшлося вже вище. На наш погляд, найголовнішою хибобою книжки є відсутність історіографії питання. Нічого не сказано про селян кривковних володінь. З поля зору автора майже випали селяни приватновласницьких помість, дрібної та середньої шляхти. Не всі розглянуті проблеми висвітлені з однаковою повнотою. Не задовольняє четвертий розділ «Селянська община», хоч це питання надзвичайно цікаве.

У цілому монографія Д. Л. Похилевича являє собою цінне дослідження по суті ще не вивченої дуже важливої проблеми.

В. І. МЕЛЕШКО

*FILOZORIA SPOLESZNA
NARODNICTWA ROSYJSKIEGO.*

Wybór pism, t. I—II, wyd-wo «Książka i wiedza», 1965, s. CLXXVI, 694; 911 c.

*СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ
РОСІЙСЬКОГО НАРОДНИЦТВА*

Вибрані твори, т. I—II, вид-во «Книги і знання», 1965, CLXXVI, 694 с.; 911 с.

Історики Польської Народної Республіки вносять помітний вклад в марксистську історіографію народництва, яке було, за словами В. І. Леніна, однією «...з найбільших течій нашої суспільної думки»¹.

У серії «Бібліотека соціалістичної думки» польське видавництво «Книга і знання» випустило двотомну збірку вибраних праць теоретиків і діячів російського народництва 60—90-х років XIX ст., що є новим цінним внеском польських істориків і філософів у вивчення російського народництва. Документи збірки згруповані в чотири частини (розділи): 1) філософія історії і соціологія; 2) прокламації і програми; 3) теорія господарського розвитку і соціально-економічна публіцистика; 4) народництво і марксизм.

Перша частина, що займає майже весь перший том, включає найважливіші соціологічні праці П. Л. Лаврова, П. М. Ткачова і М. К. Михайловського. Їм передує стаття відомого історика-демократа О. П. Шапова «Сільська община» (1862 р.), що відіграла значну роль у розвитку народницьких ідей.

До збірки ввійшли «Історичні листи» П. Л. Лаврова (за винятком листів 9—14 і пізнього 17), в яких він обґрунтовує суб'єктивний метод у соціології; стаття «Формула прогресу М. К. Михайловського» (1870 р.) і окремі розділи пізніших творів — «Соціальна революція і завдання моралі» (1884—1885 рр.), «Завдання розуміння історії. Проект вступу до вивчення еволюції людської думки» (1898 р.).

Погляди П. М. Ткачова представлені рядом його рецензій, зокрема на «Історичні листи» Лаврова («Що таке партія прогресу», 1870 р.), а також статей з журналу «Набат» («Народ і революція» та «Революціонери-реакціонери», 1876 р.). У додатку до першого тома надрукована стаття про польське повстання 1830—1831 рр. (вперше опублікована в журналі «Набат» у 1875—1876 рр.; авторство Ткачова встановила проф. Марія Ваврикова, якій належать в збірці усі переклади праць Ткачова на польську мову, коментарі до них, а також більшість біографічних нарисів про авторів).

Видним народницьким соціологом був і М. К. Михайловський. Його праця «Що

таке прогрес?», опублікована 1869 р. у журналі «Отечественные записки», справила значний вплив на сучасників. У збірці подано чотири великі уривки з пазваної публікації Михайловського, кілька фрагментів з циклу його статей «Боротьба за індивідуальність» (1875—1876 рр.), уривки з праці «Патологічна магія» (1887), замітки про Ф. М. Достоевського, про характер робітничого питання в Росії (вміщені у журналі «Отечественные записки» в 1872—1873 рр.).

У другому томі надруковані відозва М. В. Шелгунова і М. Л. Михайлова «До молодого покоління» (1861 р.), в якій висловлюється народницька ідея про можливість некапіталістичного розвитку в Росії, і програмні документи М. О. Бакуніна («Наша програма», написана 1863 р. разом з М. І. Жуковським), П. О. Кропоткіна («Чи повинні ми зайнятися розглядом ідеалу майбутнього ладу?», частина перша, 1873 р.), П. Л. Лаврова (програма журналу «Вперед!», 1873 р.), П. М. Ткачова (програма журналу «Набат», 1875 р.). Тут же вміщено програмні статті з журналів «Земля і воля», «Народная воля», «Черный передел», програми товариства «Земля і воля» і Виконавчого Комітету «Народної волі», а також написана О. І. Ульяновим програма «Терористичної фракції партії «Народна воля».

Як відомо, «народники» проповідували завжди в своїх теоріях, починаючи з 1861-го року (а їх попередники ще раніше, до 1861-го року) і потім протягом більш як півстоліття, *інший, тобто некапіталістичний, шлях для Росії*². Це положення ілюструють у третьому розділі стаття Г. З. Єлісеєва «Плутократія та її основи» (1872 р.); заключний розділ книги В. В. Бєрві-Флеровського «Становище робітничого класу в Росії»; уривок з опублікованої у 1877 р. в журналі «Вперед!» статті М. Г. Кулябка-Корєцького «Наслідки реформ. Нарис успіхів економічної експлуатації Росії за останні роки» (автор у збірці не зазначений, а назва подає дещо неповно); стаття «Нові сходи на народній ниві», що була опублікована 1879 р. у журналі «Отечественные записки» без прізвища автора. За словами В. І. Леніна, ця стаття «...рельєфно висуває прогресивні сторони народництва на протигу російському лібералізму»³.

Теоретиком народництва 70-х років виступав і молодий Г. В. Плєханов. У збірці надруковані його стаття «Закон економічного розвитку суспільства і завдання соціалізму в Росії», вперше опублікована в журналі «Земля і воля» 1879 р., і уривок з праці «Поземельна община та її ймовірне майбутнє» (1880 р.). В них Плєханов прагне обґрунтувати народницьку концепцію некапіталістичної еволюції Росії. Але «економічну теорію народників

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 86.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 308.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 306.

розробляли найцільніше В. В. (Воронцов) і Ніколай — он у 80-х роках минулого століття»⁴. Уявлення про це дають уривки з книги В. В. (Воронцова) — «Доля капіталізму в Росії» (1882 р.) і з праці Ніколая-она (Даніельсона) «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства» (1893 р.).

Більшу частину четвертого розділу становлять праці М. К. Михайловського, якого В. І. Ленін називав «...одним з кращих представників і виразників поглядів російської буржуазної демократії в останній третині минулого століття»⁵. Це його стаття «З приводу російського видання книги Карла Маркса» (1872 р.), де він вітає вихід у світ російською мовою «Капіталу»; уривок з статті «Карл Маркс перед судом п. Ю. Жуковського» (1877 р.); фрагменти з літературних спогадів (про М. І. Зібера, М. Є. Федосеева, книгу П. Струве «Критичні замітки з питань про економічний розвиток Росії»).

У цьому ж розділі є «Відкритий лист» П. М. Ткачова Ф. Енгельсу з приводу його критичних статей «Емігрантська література» (1874 р.); стаття Л. А. Тихомирова «Чого нам чекати від революції» (1884 р.), в якій він полемізує з першою марксистською працею Г. В. Плеханова «Соціалізм і політична боротьба»; стаття Г. І. Успенського «Гіркий закид» (1888 р.) з приводу опублікування в Росії листа К. Маркса в редакцію журналу «Отечественные записки» про статтю М. К. Михайловського «Карл Маркс перед судом п. Ю. Жуковського» і, нарешті, лист одного з перших російських марксистів М. Є. Федосеева до М. К. Михайловського від 8 листопада 1893 р.

Додатком до другого тома надруковано листування К. Маркса і Ф. Енгельса в питаннях народництва з російськими політичними діячами (В. І. Засулич, М. Ф. Даніельсоном, Г. В. Плехановим). Деякі з вміщених тут документів (чернетки листа Маркса до Засулич, кореспонденція Енгельса з Даніельсоном і Плехановим) перекладені на польську мову вперше.

Навіть з короткого огляду змісту видно, що до збірника включена значна кількість документів, праць і матеріалів, які у своїй сукупності дають порівняно повне уявлення про головні ідеологічні аспекти російського народництва. Можна сперечатися про те, що слід було вміщувати, чого не слід. Так, наприклад, не включено жодної філософсько-соціологічної праці М. О. Бакуніна. Але те, що зроблено упорядниками, заслуговує високої оцінки. Вони провели велику роботу не лише по добору й перекладу праць та документів, але й по їх коментуванню і ознайомленню польського читача з авторами опублікованих матеріалів, використання яких полегшується добре складеними предметним та іменним покажчиками.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 468.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 97.

Слід зауважити лише про окремі фактичні помилки і неточності в коментарях та біографічних замітках. У першому томі на стор. 608 названо 1854 р. як нібито початковий у Кримській війні, а на стор. 623 датовано 1887 р. опублікування праці Михайловського «Боротьба за індивідуальність» на сторінках «Отечественных записок», які ще в 1884 р. були закриті. Згадка про «Отечественные записки» 1887 р. є й у другому томі (стор. 874).

Програма «Землі і волі» зараз не поділяється на першу і другу, як це робилося раніше і як це зроблено в рецензованому збірнику. Те, що колись прийнялося за першу програму, тепер вважається лише «тезами народників», складеними на підставі попередньої редакції програми «Землі і волі»⁶.

Народницька організація «Земля і воля» (до 1878 р. — «Північна революційно-народницька група») виникла у 1876 р. і розпалася на дві окремі організації — «Народну волю» і «Чорний переділ» — у серпні 1879 р. В коментарях другого тома дата заснування — 1875 р. (стор. 819) і розпаду — жовтень 1879 р. (стор. 821). Не можна погодитися і з твердженням, ніби фактичний розкол «Землі і волі» стався на Воронезькому з'їзді у червні 1879 р., оскільки учасники з'їзду зробили все можливе, щоб розколу не було. Чорнопредільці видали за кордоном не п'ять, а тільки два (перший і другий) номери журналу «Черный передел» і надруковані вони були не в Лондоні, а Женеві (стор. 823). Революційна група О. І. Ульянова («Терористична фракція партії «Народна воля») виникла не в 1885 р., а наприкінці 1886 (стор. 824). У біографічній замітці про О. Ульянова призвича двох учасників його групи — Андреюшкіна і Осипанова — названі неточно (стор. 875). Петербурзька «Група народовольців» була створена воєні 1891 р., а не в 1892 р. (стор. 824).

Упорядники збірника вважають, що автор статті «Нові сходи на народній ниві» ще й досі не відомий і що її міг написати Г. З. Єлісеев або С. М. Кривенко (стор. 828). Тимчасом, вже відомо, що стаття належить перу С. М. Кривенка⁷. «Чигиринська змова» Я. Стефановича помилково датується 1836—1877 рр. (стор. 831), а треба — 1876—1877 рр. Стаття М. К. Михайловського «Карл Маркс перед судом п. Ю. Жуковського» була надрукована в «Отечественных записках» у 1877 р., а не в 1887 (стор. 841). Свою магістерську дисертацію «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо у зв'язку з пізнішими доповненнями й роз'ясненнями» М. І. Зібер захистив у Київському університеті

⁶ Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. II, 1876—1882 гг., М.—Л., 1965, стор. 27—34, 367.

⁷ С. Н. Валк. С. Н. Кривенко в нелегальной литературе. У кн.: Из истории рабочего класса и революционного движения, М., 1958, стор. 253.

в листопаді 1871 р., а не 1868 р. (стор. 846). Є окремі неточності і в біографічній замітці про В. І. Засулич. Вона не була учасницею «Київської комунни», а входила до гуртка «південних бунтарів» (1875—1876 рр.). Корсунського повіту на Київщині не було, а м. Корсун входило до Канівського повіту.

Окремо хочеться сказати про вступну статтю Андрея Валіцького. Вона не лише допомагає розібратися у змісті опублікованих у збірці матеріалів, але має й певне самостійне значення, порушує ряд важливих теоретичних питань.

На думку автора вступу, з якою не можна не погодитися, «народництво мало довгу історію і передісторію, але остаточно сформувалося і запанувало в російському демократичному русі лише після селянської реформи, на рубежі шістдесятих-сімдесятих років» (стор. XV—XVI). А. Валіцький вважає, що до народництва в широкому розумінні цього терміна слід зараховувати також Герцена, Чернишевського та інших революційних демократів шістдесятих років. І якщо, пише він, до збірки не включено праці Герцена та Чернишевського, то це зроблено лише з видавничих міркувань — їх твори доступні польському читачеві в окремих виданнях, а в збірнику прагнули приділити більше місця мислителям, не таким відомим, але також гідним уваги (стор. VII, IX).

Автор вступу пише, що хоча й слід історію народництва починати з Чернишевського, але він «був народником петиповим, представляв, так би мовити, народництво *in statu nascendi*» (тобто в стані зародження, у момент утворення), його спадщина була «спільною власністю всієї російської, народницької і ненародницької, демократичної думки» (стор. XV).

У параграфі «Народницька соціологія і філософія історії» автор вступу класичними документами народницької соціології вважає «Історичні листи» Лаврова і «Що таке прогрес?» Михайловського (стор. XXIV). З ідеологів попереднього часу у вступі згадується лише Щапов, дуже популярний в 70-х роках серед народників-бакуністів, але він, «як і інші мислителі шістдесятих років... ще не був типовим народником» (стор. XX). Автор зазначає, що «суб'єктивна соціологія» народництва шістдесятих років, багато разів висміяна Плехановим, без сумніву, заслуговує на ретельніше вивчення і більш справедливую оцінку (стор. XXV). Окреме місце в народницькій соціології, на думку Валіцького, посідав Ткачов. Якщо Лавров і Михайловський в основу прогресу клали особу, її інтереси, розвиток і вдосконалення, то Ткачов у статті «Що таке партія прогресу» підкоряв особу суспільству, масі, ігнорував особистість людини, прагнув до можливо повного зрівняння людських індивідуальностей.

Чимало уваги автор вступу приділяє з'ясуванню причин поширення в народни-

цькому русі 70-х років, до виникнення «Народної волі», ідей анолітизму, анархістського заперечення необхідності політичної боротьби і завоювання демократичних свобод.

А. Валіцький, характеризуючи погляди легальних народників 80—90-х років на питання про можливість некапіталістичного розвитку Росії, вважає термін «ліберальне народництво» не зовсім точним, оскільки діячі цього напрямку не були прибічниками представницьких урядів, до ліберальної політичної економії ставилися вороже, а з класової точки зору виражали інтереси селян і ремісників, тобто трудящих мас, тоді як ліберали — ідеологи великої і середньої буржуазії. Автор вступу погоджується з думкою радянського економіста Н. К. Каратаєва, що «ліберальні народники належать до демократичного табору» (стор. LXXXIII—LXXXIV, CLXVIII; пор.: Народническая экономическая литература, М., 1958, стор. 10). В 60—70-х роках ліберальну тенденцію в народництві представляв, зокрема, Г. З. Єлісєєв — відомий російський публіцист, співробітник «Современника», а після його закриття — «Отечественных записок». До цього напрямку належав фактично і М. К. Михайловський, який, незважаючи на його гарячі симпатії до революційного підпілля, не вірив у можливість перемоги революції і неодноразово апелював до уряду, прагнучи схилити його до реалізації народницької програми боротьби з капіталізмом. Але Валіцький слушно зауважує, що Михайловського не можна вважати типовим виразником народницького реформізму. На відміну, наприклад, від Єлісєєва, який вважав самодержавство кращим за буржуазний парламентаризм, Михайловський висловлювався за політичну свободу, а в 90-х роках рішуче відмежувався від Воронцова; не поділяючи його погляду на необхідність абсолютизму для Росії.

Багато цікавих думок висловлює Валіцький і в питанні про ставлення народників до марксизму. В 70-х роках народники сприяли поширенню в Росії ідей Маркса і Енгельса, перекладали на російську мову їх праці, зокрема «Капітал».

Праця польських вчених, присвячена російському народництву, нагадує про необхідність видання аналогічної збірки творів представників домарксівського соціалізму, в тому числі народництва, на Україні. Хоча визвольна думка тут і розвивалася як складова частина загальноросійської, в ній було і чимало своєрідного, специфічного. До збірки могли б увійти праці С. Подольського, М. Драгоманова, Ф. Волховського, Я. Стефановича, О. Терлецького, М. Павлика та інших українських громадських і революційних діячів другої половини XIX ст., що стояли на позиціях утопічного селянського соціалізму.

М. П. РУДЬКО

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИЄВІ

31 травня — 1 червня н. р. Київським обкомом КП України спільно з Вищою партійною школою при ЦК КП України та Київським ордена Леніна державним університетом ім. Т. Г. Шевченка проведено наукову конференцію «Київська обласна партійна організація до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції». В її роботі взяло участь понад 300 партійних працівників, науковців, викладачів кафедр суспільних наук вузів Київщини.

Конференцію відкрив перший секретар Київського обкому КП України Ф. П. Головченко.

З доповіддю «Всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» виступив завідуючий кафедрою історії КПРС Київського університету проф. О. А. Бородин. На численних фактах доповідач показав вплив Жовтневої революції на прискорення світового революційного процесу, на виникнення й зміцнення світової соціалістичної системи. Він приділив велику увагу критиці апологетів сучасного ревізійзму, сектанства, догматизму, які, перекручуючи факти, намагаються применшити значення першої в історії людства переможної пролетарської революції.

«В. І. Ленін і Київська партійна організація» — таку доповідь зробив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України, доктор історичних наук П. М. Шморгун.

Директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті проф. М. Р. Доній у своїй доповіді охарактеризував боротьбу трудящих Київщини за владу Рад.

Завідуючий кафедрою наукового комунізму Київського університету, доктор історичних наук Й. Д. Ремезовський зупинився на висвітленні історії Київської обласної партійної організації в працях радянських істориків. Доповідач повідомив про завершення підготовки до друку книги «Нариси історії Київської партійної організації», а також про хід роботи над «Історією міст і сіл Київщини».

Доповідь «Критика буржуазно-націоналістичної фальсифікації перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» зачитав завідуючий кафедрою історії КПРС ВПШ при ЦК КП України, доктор історичних наук В. М. Самофа-

лов. Проаналізувавши праці істориків заходу, доповідач вказав на основні напрямки фальсифікації в них подій, що відбувалися на Україні в період підготовки та проведення Жовтневої революції.

Великий інтерес викликала доповідь першого секретаря Київського обкому КП України Ф. П. Головченка: «Головні підсумки діяльності Київської обласної партійної організації до 50-річчя Великої Жовтня та боротьба за виконання рішень XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України».

Ректор Вищої партійної школи при ЦК КП України, член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк докладно зупинився на успіхах України за роки Радянської влади в братній сім'ї народів СРСР.

Великим революційним перетворенням на Київщині за роки Радянської влади були присвячені повідомлення: доктора економічних наук Л. І. Кухаренко — «Здійснення ленінської політики соціалістичної індустріалізації на Київщині. Перетворення Києва у важливий промисловий центр Радянського Союзу», доктора економічних наук М. П. Панченка — «Перемога колгоспного ладу та розвиток сільського господарства на Київщині», секретаря обкому КП України В. М. Дмитрук — «Розвиток науки, освіти і культури на Київщині». Повідомлення позаштатного інструктора обкому КП України М. П. Гулька було присвячене досягненням у вивченні діяльності партійного підпілля м. Києва та області в роки Великої Вітчизняної війни.

Партійні працівники виступили перед учасниками конференції з доповідями про стан партійної роботи на місцях. Секретар Київського міського КП України Є. Л. Литвинюк поділився досвідом здійснення економічної реформи на підприємствах Києва, секретар Сквирського райкому КП України П. Л. Новосельський — досвідом діяльності районної партійної організації по втіленню в життя рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС та XXIII з'їзду КПРС.

На заключення конференції учасники продивились документальні кінофільми про славний шлях Київської партійної організації.

Б. К.

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ

18—20 травня 1967 р. в Чернівецькому університеті відбулась наукова конференція «Розквіт економіки і культури Радянської Буковини», присвячена 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її проводили Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Чернівецький університет і Секція суспільних наук АН УРСР. В роботі конференції взяли участь науковці вищих учбових закладів республіки, АН УРСР та дослідники з братньої Молдавії.

Відкриваючи наукову сесію, перший секретар Чернівецького обкому партії О. С. Григоренко звернув увагу присутніх на велике наукове і політичне значення конференції, яка підвела підсумки в галузі комплексного дослідження історії та економіки області і мала визначити їх дальший напрямок. За останні роки, говорить О. С. Григоренко, видано ряд цінних праць, надруковано серію статей про Буковину. Однак цим не можна задовольнитися, оскільки ще й досі немає жодної соціальної монографії з історії краю. Недостатньо вивчено дорадянський період, бракує фундаментальних праць і з історії адянського періоду. Ще не опрацьована і не введена до наукового обігу велика кількість документальних матеріалів. Більшої ваги дослідників потребує і викриття можливих, антинаукових концепцій українських та румунських буржуазних націоналістів щодо історії Буковини.

З ґрунтовною доповіддю «Перемога Великої Жовтня — торжество ленінської теорії соціалістичної революції» виступив директор Інституту історії АН УРСР, заступник діяча науки УРСР, професор С. К. Дубина. Висвітливши основні положення теми, доповідач викриває спроби буржуазних ідеологів і різного роду реформістських елементів, які намагаються потворити ленінське вчення. Він говорить про торжество перемоги ленінських ідей у ряді країн Європи, Азії та Латинської Америки.

Секретар Чернівецького обкому КП України І. М. Кравченко в доповіді «Соціально-економічні перетворення в Чернівецькій області за роки Радянської влади» показав, що визволення Буковини і оз'єднання її з УРСР було економічною необхідністю. З братньою допомогою всіх народів Радянського Союзу успішно розвивається промисловість області. Зміцніли буковинські колгоспи. Значного розвитку набуло культурне будівництво, поліпшилась лагбустрія, а також добробут трудящих.

Член-кореспондент АН УРСР М. І. Суруненко виступив з доповіддю «Стан завдання вивчення Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні». Він зокрема зазначив, що найбільш плідною гала діяльність істориків республіки після

того, як партія завдала нищівного удару по суб'єктивізму і начотництву, тому завдання дослідників полягає в тому, щоб на конкретному і яскравому матеріалі показати, як робітничий клас України в союзі з найбільшим селянством повалив владу експлуататорів і знайшов свою долю, своє щастя у братній сім'ї радянських народів. Ректор Чернівецького державного університету, заслужений діяч науки УРСР, професор К. М. Леутський розповів про розквіт культури Радянської Буковини, діяльність вузів та спеціальних середніх навчальних закладів, шкіл і культурно-освітніх закладів області за роки Радянської влади.

Ряд доповідей було заслухано на засіданнях секцій: історичній, філологічній та біолого-географічній, одинадцять з них на засіданні історичної секції. Про боротьбу трудящих Буковини проти соціального і національного гноблення, за воз'єднання з Радянською Україною в 1918—1940 рр. розповів у підготовленій у співавторстві з доцентом В. М. Малишком та старшим науковим співробітником краєзнавчого музею М. І. Бр офманом доповіді доцент Л. І. Васюк.

Один з перших радянських дослідників історії Буковини доктор історичних наук Ф. П. Шевченко доповів про зв'язки Буковини з Радянською Україною в 1917—1940 рр., про їх різноманітні форми та значення для справи воз'єднання Буковини з Радянською Україною.

Значний інтерес викликала доповідь завідуючого відділом шкіл і вузів Чернівецького обкому КП України А. М. Глузговського «Критика сучасної буржуазної історіографії Буковини», у якій на основі широко використаних джерел переконливо спростовано перекопчення і вигадки, до яких вдаються сучасні фальсифікатори історії Буковини.

Яскравій сторінці у героїчному літопису Буковини — боротьбі трудящих проти фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни — присвятив свій виступ доцент М. О. Ліщенко. Кандидат економічних наук П. З. Городенський науково обґрунтовано показав місце і роль Радянської Буковини в системі народного господарства Української РСР. Про наявність значної кількості архівних матеріалів, ще не опрацьованих, що дадуть можливість написати фундаментальні праці з історії Буковини, повідомив директор Чернівецького облдержархіву О. П. Скурлатов.

Доцент Г. С. Іванушко ознайомив присутніх з боротьбою за перемогу колгоспного ладу на Буковині.

Доцент І. А. Гриценко виступив з доповіддю «Північна Буковина — споконвічна слов'янська земля», в якій зокрема під-

креслено єдність суспільно-економічного і культурного розвитку краю з усіма українськими землями. Про зоргортання революційних подій на Буковині у 1905—1907 рр. під впливом першої російської революції йшлося у доповіді доцента П. В. Михайлини. З інтересом вислухали присутні повідомлення старшого наукового співробітника краєзнавчого музею Б. О. Тимошука про археологічні дослідження на Буковині. Доповідач показує, що тільки за Радянської влади вони набрали систематичного і справді наукового характеру. Знахідки слов'янських пам'яток в краї, зазначає доповідач, зовсім ігнорувались буржуазними археологами. Б. О. Тимошук акцентує увагу учасників конференції на тому, що відкриті у 1959 р. в с. Круглику Хотинського району пам'ятки зарубинецької культури (II ст. до н. е.—II ст. н. е.) дають право говорити про те, що слов'яни населяли цю територію вже з перших десятиліть нашої ери. Більш як в 150 пунктах області виявлені давньослов'янські пам'ятки черняхівської культури (II—IV ст. н. е.), у 191 пункті — слов'ян-

ські селища, городища, могильники IX—XIV ст. Ці знахідки є вагомим внеском у розвиток радянської археологічної науки.

Про досягнення вчених Чернівецького університету в дослідженні історії Буковини інформував присутніх доцент Г. С. Габ. Своїми думками з приводу заслуханих доповідей поділилися Ф. П. Шевченко, П. М. Василенко, Б. О. Тимошук та інші.

На заключному пленарному засіданні виступив голова облвиконкому І. В. Мусяєнко, який розповів про перспективи економічного і культурного розвитку Радянської Буковини. Доповідач вказав на ті завдання, що стоять перед трудівниками області в розвитку промисловості, сільськогосподарства та культури.

На відміну від попередніх наукових конференцій, які проводилися у Чернівецькому університеті, остання відзначається тим, що більшість проголошених на ній доповідей були потім прочитані на підприємствах і в колгоспах області.

М. Т. ШЕПЕТА

ВІДЗНАЧЕННЯ 50-РІЧЧЯ В. І. КЛОКОВА

23 червня 1967 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії Академії наук УРСР за участю представників громадськості України відбулося вшанування доктора історичних наук, професора, Героя Радянського Союзу Всеволода Івановича Клокова в зв'язку з 50-річчям з дня народження та 25-річчям науково-педагогічної й громадської діяльності.

Всеволод Іванович Клоков народився 25 червня 1917 р. в селищі Усть-Катав на Уралі в сім'ї робітника. Після закінчення в 1939 р. інституту залізничного транспорту в м. Томську він працює там же викладачем. Незабаром — Велика Вітчизняна війна — і В. І. Клоков воює з німецько-фашистськими загарбниками в складі діючої Радянської Армії. Згодом він став долав учасників партизанського руху, беручи активну участь у бойових діях українського партизанського з'єднання двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, де пройшов шлях від рядового розвідника до заступника командира загону. З серпня 1944 р. В. І. Клоков у складі партизанських загонів діяв на території Чехословаччини. Спочатку він був начальником штабу, пізніше — командиром словацької партизанської бригади. За мужність і героїзм, виявлені під час Великої Вітчизняної війни, Уряд СРСР присвоїв В. І. Клокову високе звання Героя Радянського Союзу. З 1947 р. він член КПРС.

Після Великої Вітчизняної війни В. І. Клоков оволодів новою спеціальністю — він став істориком. В 1948 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 1962 р. — док-

торську. Його докторська дисертація присвячена дуже важливій темі — боротьбі народів слов'янських країн проти фашистських загарбників в 1939—1945 рр. В 1964 р. ювілярові присвоєно наукове звання професора.

Доктор історичних наук, професор В. І. Клоков є одним з провідних істориків України, відомим спеціалістом з питань другої світової війни, зокрема європейського руху Опору. За роки наукової діяльності він створив понад 100 наукових праць. Це — монографії, брошури, статті, значна частина яких надрукована в закордонній пресі. Зараз ювіляр бере активну участь в написанні 3-томної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні». Наукові праці В. І. Клокова широко використовують в своїй роботі викладачі й студенти історичних факультетів вузів, питають широкі кола трудящих.

Ювіляр є і вихователем студентської молоді. Працює на кафедрі історії КПРС у Київському інституті інженерів цивільного повітряного флоту, керує аспірантами.

Всеволод Іванович веде велику науково-організаційну роботу. Він очолює Відділ нової та новітньої історії зарубіжних країн Інституту історії АН УРСР, є головою республіканської Координаційної Ради з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», бере активну участь у роботі вчених рад Інституту історії АН УРСР, Київського та Львівського державних університетів, часто виступає з науковими доповідями на сесіях і конференціях, що провадяться як

в СРСР, так і за кордоном, з лекціями перед широкими колами громадськості.

В. І. Клоков відомий як громадський діяч. Він член Всесоюзного комітету ветеранів війни, член бюро секції міжнародних відносин Товариства «Знання» Української РСР, член Історичної комісії Міжнародної федерації борців руху Опору, член правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, а також голова громадської редколегії Політвидаву України з питань всесвітньої історії.

Директор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук, професор К. К. Дубина у вступному слові розповів про творчий шлях В. І. Клокова, відзначив, що відомого вченого В. І. Клокова всі знають як людину надзвичайно скромну, чуйну, щиросерду. Ювіляр користується заслуженим авторитетом і повагою серед товаришів. Він неодноразово обирався членом партійного бюро Інституту історії АН УРСР, кілька років очолював партійну організацію Інституту.

Від імені бюро Радянського райкому КП України й виконкому райради депутатів трудящих м. Києва, а також від імені партбюро Інституту історії АН УРСР ювіляра вітав секретар партійної організації Інституту історії АН УРСР С. К. Гутянський; від імені Президії та партійного комітету Академії наук УРСР — доктор історичних наук П. П. Гудзенко; від Президії Радянського комітету ветеранів війни та Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР — доктор історичних наук Л. Є. Кизя; від Комісії в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни при Президії Верховної Ради Української РСР — К. М. Лісовський; від колективу Інституту історії партії ЦК КП України — професор Г. М. Мултих;

від Президії Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами та правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби — І. П. Пасенко. З теплими словами привітання і щирими побажаннями виступили: А. Ф. Кізіченко — від історичного факультету Київського державного університету, О. І. Доронченко — від Інституту філософії АН УРСР; І. Г. Повхан — від Ужгородського державного університету, І. Побережний — від Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, доктор історичних наук І. М. Мельникова — від співробітників Відділу нової та новітньої історії зарубіжних країн та Відділу історії соціалістичних зарубіжних країн. З телеграмами і листами, надісланими на ім'я ювіляра, присутніх ознайомив кандидат історичних наук Л. О. Лещенко. Вітальні телеграми і листи надіслали: Інститут історії АН СРСР, Історичний факультет та кафедра історії КПРС Харківського державного університету, історичний факультет Львівського державного університету, ректорат, партійна і профспілкова організації Ніжинського державного педагогічного інституту, Артилерійська радіотехнічна орденна Вітчизняної війни Академія Радянської Армії, редакція «Українського історичного журналу», редакція журналу «Комуніст України». Надійшли привітання від окремих осіб.

У своєму слові ювіляр подякував за теплі слова привітання та щирі побажання і зазначив, що всі його військові заслуги і наукові успіхи — це результат дружньої підтримки товаришів, з якими він пройшов славний шлях бійця, з якими він працює тепер.

Н. М. РУДЕНКО

Редколегія та редакція «Українського історичного журналу» сердечно вітають Вас, Всеволоде Івановичу, з п'ятдесятиріччям. Бажаємо Вам, нашому активному авторові, видатному вченому, щирій людині, міцного здоров'я, щастя й нових успіхів у творчій праці на благо нашої Батьківщини.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

ЧИ СЛІД КОРИСТУВАТИСЯ ТЕРМІНОМ «КОЛІВЩИНА»?

В «Українському історичному журналі» вже ставилося питання про термін «коліївщина»¹. Т. Г. Лазоренко довів походження цієї назви не від слова кілок, що нібито був, як дехто думав і думає, мало не основною зброєю повстанців у 1768 р., а від слова колоти, чи колій, тобто ніж, яким колють свиней. Колієм називають і того, хто це робить. Проте автор не пішов далі у своїх міркуваннях. А чи має право на дальше існування «коліївщина» як назва великого народного повстання? Наскільки вдалий цей термін? Коли він народний, то яке ж справді його коріння в народі?

Найранішим документом, де вживається термін «коліївщина», є «Коденська книга»². В протоколі, складеному 12 липня 1771 р. у Корсуні, в свідченні В. Лобуренка, зустрічаються вирази: «Коли розпочалася коліївщина, прийшло два колії..., ці ж колії казали...» У тому ж протоколі про С. Підпригоренка сказано, що він «ходив за гайдамаками під час коліївщини». Частіше в документах можна побачити інші, рівнозначені слова: різун, різуні, різня, різанина. Слово «різуни» двічі вжито в «Книзі генеральної візитації Коденського костьола», а також згадано в записі про страту в Кодні «114 гайдамаків чи різунів» і про те, що на трьох шибеницях там повішено 200 таких «гайдамаків чи різунів»³. «З «Коденської книги» до певної міри стає ясно, що слова «коліївщина» і «колій» вживалися в основному в Придніпров'ї, а на Брацлавщині користувалися виразами — «під час руїни бунтів гайдамацьких», «під час руїни гайдамацької»⁴; словом «руїна» це повстання названо й в інших архівних документах.

П. Куліш у 1843 р. записував народні перекази про повстання 1768 р. З усіх розповідачів К. Тарануха один раз зжив назву «колії» і Харко Сехмістер з Черкас — «коліївщина»⁵ і то може під впливом запитання Куліша. У переказах зрідка зустрічається слово «гайдамака», і дехто говорив бурлака чи козаки⁶. І це не випадково, бо ж і М. Залізняк називав повстанців козаками⁷.

Народні перекази про повстання 1768 р. записувалися у перші роки Радянської влади. З дев'ятнадцяти записів на Звенигородщині⁸ лише в одному є слово «коліївщина». Та й то відчувається, що перед 100-річчям Т. Хвалибідю було поставлено запитання, яке містило цю назву і тому він відповів: «Хоч би й коліївщина, то ж тепер так легко згадується коліївщина...» Його розповідь викликає сумнів, чи не переплутав він спогадів про повстання 1768 р. з якимись іншими подіями (польські повстання в 1831 і 1863 рр.). 69-річна Івга Калюжна говорила: «Мої баба казали, що за її пам'яті ходили колії та вилувлювали поляків і кололи їх, бо вони хотіли, щоб панщина була». С. Рибалка (60 р.) розповіла, що її дід згадував «про коліїв, бо він сам ходив у колії». (Підрахунки показують, що дід її не міг брати участі в повстанні 1768 р., бо його тоді на світі ще не було; мабуть, у розповіді все ж переплутані різні історичні події.) Хоч перекази записано від неписьменних людей, але відчувається, що вони чули про Т. Шевченка і про його поему «Гайдамаки». Так, 88-річний Ю. Глоба говорив: «...ато писать не вмю, а так геть позабував. Як отой Тарас, що з Керелівки, то він був письменний, той записував»⁹.

Отже, з початку ХХ ст. слова «коліївщина» і «колій» в народі вже б не існували зовсім, коли б не було впливу людей, знайомих з відповідною літературою. А якщо

¹ Т. Г. Лазоренко. Про термін «коліївщина», «УІЖ», № 2, 1961, стор. 154—155.

² Коденська книга судових актів, «Український архів», т. II, К., 1931, стор. 4, 5, 9, 17, 38, 39, 83, 371, 372 та ін.

³ М. А. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 652.

⁴ Коденська книга, стор. 260, 381, 382.

⁵ П. Куліш. Записки о Южной Руси, т. I, Спб., 1856, стор. 137, 267.

⁶ Там же, стор. 133, 278, 294, 297.

⁷ Коденська книга, стор. 74, 75.

⁸ Б. Навроцький. Гайдамаки Тараса Шевченка, К., 1928, стор. 362—363, 384, 395, 396.

⁹ Б. Навроцький. Назв. праця, стор. 367.

вони взагалі й зустрічались, то значного поширення на Україні не мали і вживалися на невеликій території.

За яких обставин ці назви виникли?

Слід пригадати слова В. Циммермана, історичне дослідження якого високо оцінив Ф. Енгельс, використавши в своїй праці «Селянська війна в Німеччині». На думку Циммермана, при вивченні селянської війни «треба дуже уважно прислухатися, щоб почути ледве чутий голос істини серед оглушливих криків фанатизму ченців і аристократів, до яких після поразки приєднали свій голос і переможені» (курсив мій.— Г. Х.). Коли б переміг народ, ми б мали зовсім інші вісті. Наші літописи говорили б мовою швейцарців і англійців, які визволилися. Але народ був переможений, і тому на весь рух звели наклепи, всі величні сторони його обійшли мовчанкою чи перекрутили в розповідях»¹⁰.

Чи це висловлення не стосується повністю повстання 1768 р. на Україні? Скільки брехні, бруду, лайки і вигадок поширили шляхтичі та слуги польських поміщиків на переможений народ у своїх спогадах! З якою ненавистю писали про трудовий люд, що піднявся проти панів, немало дореволюційних істориків?!

Чи ж можна дивуватися, що серед народу в XIX ст. ходили перекази про гайдамаків як розбійників? Про це читаємо й у Шевченка в його 23-у приписі до «Гайдамаків»: «Злодій, розбійник, або гайдамака — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі»¹¹. Ось запитав Куліш у Кумейках Івана Білого: «Що то, діду, за гайдамаччина була? — Проклята була! Самовольці такі були, що... Таке то прокляте було те гайдамаччина»¹².

Отже, з одного боку, гайдамаків славили як героїв у піснях, і одночасно у переказах ішла слава про них як про розбійників. Чому ж така розбіжність? Міг Іван Білий побоюватися широго говорити з Кулішем, бо ж перед ним сидів пан. Міг він говорити й те, що справді думав і поділяв. Адже селянство і в XIX, як і XVIII ст. не було однорідним. І тоді воно поділялося на бідних і багатих. Були такі, що йшли в гайдамаки й боролися з панамі; були й панські підлабунки, які видавали повстанців у руки озвірих ворогів. Хіба ці селянські багатії, панські лакизи не могли дати образливої назви для народних месників?

Відомо, що більшість попів-уніатів походила з кріпаків. Щоб вислужитися перед шляхтою, частина з них продавала своїх парафіян гуртом і по одному. Чи ж не могли ці попи охрестити повстання «коліївщиною»?

Авторами цієї назви могли бути й шляхтичі. На цю думку наводять такі факти. У 1789 р. на Правобережжі назрівало нове селянське повстання. Уся шляхта переполошилася. Арештовували й вішали селян і навіть уніатських священників. Тоді й пролунало слово «коліївщина», але не в устах селян, а шляхти. У зізнаннях в'язнів-селян трапляються вирази: різни, гайдамаччина, Гонта — великий ршар. Слово «коліївщина» зустрічається в переліковій питань, поставлених судовими слідчими (шляхтичами) свідкам у Летичівському гродському суді¹³. Шляхтич Я. Добровольський посвідчив, що чув від шляхти, ніби Василя Колесника піп намовляв на «коліївшину!» Таке саме говорили шляхтичі Мержеєвський і Т. Добровольський. Проте свідок селянин Я. Верещак жодного разу на тому ж слідстві не вжив слова «коліївщина». Не вживав його і сам обвинувачений В. Колесник. До речі, сім шляхтичів взагалі заперечили причетність попа до змови з Колесником¹⁴. Отже, слово «коліївщина» в даному випадку виходило з уст шляхти, а не селян.

Виступати з категоричним запереченням того, що в народі не побутувала ця назва, нема потреби. Для переможеного народу суть усієї трагедії полягала не в назві повстання. Та й навіть іноді, в гніві на якогось гнобителя, при зручних обставинах йому можна було пригрозити: «Почекай-но, прийде й на тебе коліївщина!» Проте заслуговує на увагу те, що в історичних піснях не зустрічаються слова «коліївщина» і «колій». Ні один з гайдамаків, яких допитували в Києві, у своїх зізнаннях не вжив їх. Як ми бачили вище, вони зустрічаються в трьох випадках на допитах в 1771 р. (після поразки повстання) і то тільки в свідченнях тих повстанців, що потрапили в Кодню до рук ката Стемпковського. Не говорили їх на допитах селяни в 1789 р.

Як би то не було, але не залишає найменшого сумніву, що слова «коліївщина» і «різня» рівнозначні за своїм змістом. Під час усіх повстань, як і воєн, не обходилося без жертв, без убитих. Проте жодна селянська війна чи повстання не називаються різнею. Тільки повстання на Правобережжі в 1768 р. дістало найменування «коліївщини», тобто різни. І підстава для цього неначе та, що назву взято у народу.

Хто ж винен у тому, що термін «коліївщина» міцно закріпився в історіографії?

¹⁰ В. Циммерман. История крестьянской войны в Германии, т. I, М., 1937. стор. 16.

¹¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. I, К., 1951. стор. 149.

¹² П. Куліш. Назв. праця, стор. 151, 154.

¹³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. V, стор. 638, 640.

¹⁴ Там же, стор. 643, 648, 652, 656—659.

Д. Бантиш-Каменський свою «Історію...», яка вийшла в 1822 р., довів лише до ліквідації гетьманщини і про повстання в 1768 р. нічого не сказав. Можливо, коли б там щось і було про це, то воно не відрізнялося б від того, що автор написав мимохідь про гайдамаччину: «Під ім'ям гайдамаків розуміється розбійнича зграя, яка складалася з запорожців і малоросіян»¹⁵.

У 1839 р. М. Максимович написав «Сказання про колівшину», поклавши в основу своєї праці шляхетські мемуари. Скоро після цього він переконався, що написане ним має надто мало спільного з історичною дійсністю і тому збирався рукопис переробити. Здійснити цього йому не вдалося, і «Сказання» побачило світ у непереробленому вигляді після смерті Максимовича¹⁶.

Історик М. Маркевич не вдавався в аналіз терміна, який уже до нього був поширений у польських виданнях, і обмежився лише виразом: «Ці часи звалися колівшиною і палівшиною, дивлячися за способом розправи. Перша назва належала мечу, друга — вогню»¹⁷. Що термінологія в даному разі не викликала у дослідника глибокого роздуму, показує трактування терміна «палівшина»: адже ж назва ця походить від імені фастівського полковника С. Палія, а не від слова палити.

Маркевич ще працював над своєю історією, коли польською мовою вийшло дві повісті: М. Грабовського «Колівшина і степи» (1837 р.)¹⁸ і М. Чайковського «Вернигора» (1839 р.)¹⁹. І хоч це були художні твори, вони використовувалися істориками за браком документального матеріалу. У «Вернигорі» до слова «колівшина» дається пояснення: «так селяни називають уманську різню, від слова «колотти», «коли»²⁰. Отже, разом з М. Грабовським автор «Вернигори» пускає в широкий світ «колівшину» як вираз селянський. При цьому варто підкреслити: тут «колівшина» ототожнюється з тим, що в багатьох шляхетських мемуарах охрещено «уманською різнею» («жезь гуманьска»). Подібне ототожнення, правда, належить не Чайковському, бо воно вживалося й до нього. Наприклад, у спогадах Я. Дуклана-Охотського зазначається: «відоме повстання селян, назване колівшиною чи уманською різнею»²¹⁻²². Ці повісті читав М. Маркевич; його опис взяття гайдамаками Сміли іноді текстуально нагадує твір М. Грабовського.

У 1845 р. вийшла монографія А. Скальковського «Наезды гайдамак», в якій автор пародних месників-гайдамаків показав грабіжниками і розбійниками. Яких тільки епітетів не підібрав він для повстанців 1768 р.: «сухопутні пірати», «подібні хижим звірям», «грабіжники», «злодії», «сволота», «негідники», «люди злочинні і жорстокі, відомі під назвою гайдамак... Такі гайдамаки XVIII століття мало чим відрізнялися від грабіжників XVII віку»²³. Він же послався на «Колівшину і степи» М. Грабовського, хоч сам не вживає цього терміна. Ще й тепер дехто вміщені в цій книзі вигадки бере за історичні факти. Т. Г. Шевченко відчув отруйний характер написаного Скальковським і зразу після виходу з друку його праці гнівно заявив: в «Хлодоному Яру»:

Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбійник не стане...

Треба сказати, що на Т. Шевченка, недавнього кріпака, повість Чайковського «Вернигора», яку він читав і навіть деякі факти запозичив, ніяк не вплинула всім реакційним змістом. Все ж у «Гайдамаках» двічі зустрічається слово «колівшина» — у тексті поеми («Епілог») і в останньому «Приписі». Ми не збираємося заперечувати, що це слово поет міг почути в Кирилівці; але, мабуть, не можна й відкидати того, що воно узате з іншими запозиченнями у Чайковського. А хіба не значенно, що ввук гайдамаки ані разу не вжив слова «колій» і не назвав своєї поеми «Колівшина»? Цим легковажити, мабуть, не варто.

Інших поглядів дотримувався П. Куліш, в жилах якого, як він про себе говорив, текла кров «того козацтва, що радувало з боярами..., такого коліна, що спредку-віку не знало панщини». То ж чи могла зародитися у Куліша відразу до назви «колівшина», коли він писав, що в повстанні брала участь «вся п'яна голода, все дурне, ліниве

¹⁵ [Д. Бантиш-Каменский]. История Малой России... ч. IV, М., 1822, стор. 122.

¹⁶ М. Максимович. Назв. праця, стор. 625.

¹⁷ Н. Маркевич. История Малороссии, т. II, М., 1842, стор. 672.

¹⁸ Э. Тарша [М. Грабовський]. Колішчина і степи, журн. «Москвитянин», 1842, № 4, стор. 358.

¹⁹ М. Czajkowski. Wernyhora, вид. Брокгауза, 1868.

²⁰ Там же, стор. 260.

²¹⁻²² Рассказы о польской старине Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся..., т. I, Спб., 1874, стор. 75.

²³ А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, Одесса, 1845, стор. 14 та ін.

розпутне... в ім'я віри й свободи проти колонізаторів спустошеного їхніми (українів) предками краю?»²⁴.

Хоч М. Костомаров не поділяв цих поглядів Куліша, але й для нього термін «коліївщина» був прийнятним, бо і в його очах повстанці 1768 р.— це «гайдамацькі гайки»²⁵.

В кращому разі історики XIX ст, використовуючи шляхетські мемуари, могли про повстання писати: «кривава драма, відома в історії Малоросії під ім'ям «коліївщини»²⁶. З монографією «Гайдамаччина» виступив письменник Д. Мордовцев. Для нього повстання під проводом Пугачова і гайдамаччина, «явища сумні, ...масові злочини і асові вбивства, які виявилися в пугачовщині та гайдамаччині», були «колективними злочинами російського народу»²⁷. Мордовцев також не задумувався над терміном «коліївщина». Для нього це «уманська різня, чи, як кажуть поляки, «жезь гумацька», уманська біда», «бунт Залізняка і Гонти» або «коліївщина». Д. Мордовцев вважає ю подію «заключним і найжахливішим актом останніх кривавих рухів південноросійського (українського) народу», безпричинним, бо «українським кріпакам, а особливо озакам, було добре й привільно жити на польській Україні», яка «піднялась у гайдамаччину не з матеріальної нужди»²⁸.

У 1882 р. почав виходити журнал «Киевская старина», в якому друкувалися документальні матеріали з історії повстання 1768 р. Один з авторів видання задумався над терміном «коліївщина» і, мабуть намагаючись його «облагородити», доводив походження цієї назви від слова «колія», тобто черга²⁹. Це було занадто надумано, а ому, напевне, ніхто написане не сприйняв серйозно і не відгукнувся.

Важливі публікації про повстання 1768 р. друкував львівський журнал «Записки аукового товариства ім. Шевченка» під рубрикою «Матеріали до історії коліївщини». Але й тут не було порушено питання про термін «коліївщина». В журналі під згадкою рубрикою вміщувалися й розвідки І. Франка³⁰. Однак він не торкався назви «коліївщина».

Не можна не згадати двотомну монографію Ф. Равіти-Гавронського «Історія гайдамацьких рухів»³¹, що вийшла польською мовою і кілька разів перевидавалась. Другий том її зветься «Коліївщина». Про цю працю влучно сказали історики народної Польщі: «Прикладом хижачького націоналізму і крайньої тенденційності в питанні щодо країнського народу є книжка... Фр. Равіти-Гавронського»³². Через обидва томи чергою ниткою проходить твердження, що виникнення та існування Запорізької Січі гайдамаччини не викликалося соціально-економічним глобленням. Причини цього Гавронський вбачав у природі українського населення Брацлавщини й Київщини, в хилах якого, мовляв, текла кров тюркських кочовиків, що й передали в спадщину наїли і звичку до бродяжництва, ледарювання, небажання працювати, прагнення жити ільки з грабежу й кривавого розбою.

Назва «коліївщина» збереглась і після Жовтневої революції. Стосується це праці, що у 1924 р. вийшла в світ³³. Публікація О. Гермайзе важлива щодо змісту нових лідчих і судових документів про М. Залізняка і його спільників.

Через десять років після згаданої вище статті, у 1934 р., у видавництві колишніх політкаторжан російською мовою вийшла брошура Дмитрієва «Коліївщина»³⁴. Дослідник розглядає події 1768 р. як одне з найбільших селянських повстань проти поміщиків, проти класових ворогів, але він використав у своїй праці матеріали дуже низької якості, в основному Скальковського і Мордовцева, хоч на цей час вийшло багато документальних публікацій. Крім того, Дмитрієв долучив власні вигадки: нібито цариця Катерина, використовуючи православне духовництво, підбурювала селян на повстання³⁵, і одним з її агентів був ігумен Мотронинського монастиря Мелхіседек («хитрий чернець став підбурювати народ на кривавий бій»), який, на думку Дмитрієва, відіграв роль провокатора. Він також твердив, що «самі повстанці називали себе

²⁴ Журн. «Русский архив», 1877, № 3, стор. 365.

²⁵ Н. И. Костомаров. Собрание соч., кн. 7, Спб., 1905, стор. 83.

²⁶ К. Е. Козловский. Поляки в Заднепрской Украине, журн. «Русский вестник», т. 47 (сентябрь—октябрь), 1863, стор. 511.

²⁷ Д. Мордовцев. Политические движения русского народа. Исторические монографии, т. I, Спб., 1871, стор. II—III.

²⁸ Д. Мордовцев. Гайдамаччина, Спб., 1884, стор. 200.

²⁹ В. Шербина. О происхождении слова «коливщина», журн. «Киевская старина», 1893, февраль, стор. 356—358.

³⁰ «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. 62, 1904, стор. 1—40.

³¹ Fr. Rawita-Gawronski. Historia ruchów hajdamackich, t. I i II, Lwów, 1901.

³² Historia Polski, pod red. T. Manteuffla, t. II, cz. I, Warszawa, 1958, стор. 24.

³³ О. Гермайзе. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів, журн. «Україна», кн. 1—2, К., 1924, стор. 19—81.

³⁴ А. Дмитриев. Коливщина, М., 1934.

³⁵ Там же, стор. 16, 32.

коліями», а повстання зветься коліївщиною, «бо загони селян у своїй більшості були озброєні простими, загостреними з обох (!) кінців, дерев'яними кілками»³⁶.

Все ж такі термін «Коліївщина» привернув увагу радянських істориків у 30-х роках і ним навіть перестали користуватися. К. Гуслистий в одній із своїх праць писав, що повстання 1768 р. «увійшло в *поміщицьку й буржуазну* (курсив мій.— Г. Х.) історіографію під назвою «різні» або «коліївщини»³⁷. Але у 1939 р. К. Гуслистий опублікував працю під назвою «Коліївщина»³⁸. Проте і в наступні роки інші дослідники уникали терміна «коліївщина»³⁹. У післявоєнні роки він знову став загальноживаним.

Аргументом для цього є посилення на традицію. Термін увійшов, мовляв, у світову історіографію, є в усіх енциклопедіях і т. ін. Однак, коли вірно, що він невдалий для визначення великого народного повстання, що його «протягли» в історіографію шляхетсько-дворянські й буржуазні історики, духові яких цілком відповідала сама назва «коліївщина», то посплатися на традиції, мабуть, не варто.

Можна навести чимало слів, навіть народних, які існували в російській та українській мовах, але після Великого Жовтня їх перестали вживати тому, що були образливими для певних народів. «Коліївщина» являє собою термін не тільки невдалий, але навіть образливий для пам'яті учасників великого народного повстання. Тому й він повинен лишитися тільки історичним фактом.

Коли все таки ще якась малесенька зачіпка для існування назви «коліївщина» може бути в посиланні на традиції, то абсолютно невиправданим є намагання витіснити вирази «повстання 1768 року», «гайдамацький рух», «повстанський рух 1768 року» і замінити їх на «коліївський рух», «рух коліїв», а замість слів «гайдамака», «повстанець» чи «народний месник 1768 р.» користуватися термінами «колій», «колії».

Згадувалося про те, що В. Щербина ще в 1893 р. відчув потребу «облагородити» термін коліївщина з допомогою слова «колія» (черга). Нічого з цього не вийшло. В наш час знову намагалися «облагороджувати» цей термін, виводячи його з слова «кілок». Такі спроби були в художній літературі. І хоч історичний роман не дослідницька розвідка, але історикам не байдуже, що пишуть письменники. Іноді у своїх творах вони відходять від історичної дійсності, а це не може не хвилювати істориків. Зважаючи на великі тиражі й доступність викладу, подібні твори сприяють поширенню помилкових поглядів на історичні події.

Особливо багато розходжень з історичною правдою є в романі М. Глухенького «Коліївщина»⁴⁰. В даному разі цікаве те, що в романі не так легко розшукати інші слова, крім «колій» і «колії». А щоб узаконити ці слова, автор співає гімн кілкам: «Жахлива помста неблаганно хапала за горло, а той гострий звичайний кілок, на якого так легко було садити лотрів, ставав чимсь грізним, невмолним. Саме очима колами настовбурчилась Черкащина, Київщина, Брацлавщина»⁴¹. Дійсно, фраза квітчаста, але вона містить у собі вигадку*.

Наближається 200-річчя великого народного повстання. Правда про це повстання, як і назва його, повністю ще не розкрита. Слово за істориками, літературознавцями, письменниками.

Г. Ю. ХРАБАН

³⁶ А. Дмитриев. Коліївщина, стор. 5.

³⁷ К. Гуслистий. Селянське повстання на Україні 1768 року і «Гайдамаки» Шевченка, Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. Поема, К., 1935, стор. 8.

³⁸ К. Г. Гуслистий. Коліївщина в творах Т. Шевченка. Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження, К., 1939, стор. 121.

³⁹ С. Ф. Іваніцкій. Основные вопросы крестьянского восстания на Украине в 1768 г., «Ученые записки Ленинградского ГУ», серия истор. наук, вып. 7, 1941, стор. 117.

⁴⁰ М. Глухенький. Коліївщина, К., 1966.

⁴¹ Там же, стор. 341.

* Автор даної статті сам поділяв цей хибний погляд (див. Умань. Історико-географічний та економічний нарис, Черкаси, 1957, стор. 47).

Додаток

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ЗБІРНИКАХ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

(Бібліографія)

Величезне значення для висвітлення історії мають першоджерела — як архівні, так і опубліковані. Радянські історики підготували й видали ряд збірників документів та матеріалів, в яких висвітлюється героїчна боротьба українського народу за соціальне і національне визволення, встановлення Радянської влади і побудову соціалістичного суспільства.

Не претендуючи на вичерпність бібліографії, складачі ставили своїм завданням дати науковим працівникам довідник збірників, виданих на Україні за роки Радянської влади. Документальні матеріали, що стосуються історії України і видані за її межами, заслуговують на окрему бібліографію.

Для зручності користування бібліографією матеріал подається в 6 розділах: I. Україна до Великої Жовтневої соціалістичної революції; II. Україна в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (1917—1920 рр.); III. Українська РСР у період побудови соціалістичного суспільства; IV. Західно-українські землі з 1917 р. до воз'єднання з Радянською Україною; V. УРСР у роки Великої Вітчизняної війни; VI. Українська РСР у післявоєнний період.

Складачі: Л. М. ГУДЗЕНКО і Т. М. ШЕЛЮХ

I. УКРАЇНА ДО ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1. Артем на Украине. Документы и материалы*. Х., Кн. изд-во, 1961, 327 с.
2. Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 г. — февраль 1917 г.). Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1960. 694 с.
3. До історії більшовицької партійної організації та пролетарської революції на Луганщині. (Зб. мат. і док.). Луганськ, 1932. 106 с.
4. До історії боротьби більшовицьких організацій України за партію в період між II і III з'їздами 1903—1905 рр. (Зб. док. і мат.). Х., Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 188 с.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.
6. Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., «Наук. думка», 1965. 827 с.
7. Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сб. док. и мат. Сталино, Обл. изд-во, 1957. 218 с.
8. Железнодорожники Екатеринославской дороги в борьбе за власть Советов. Воспоминания, биографии, документы. Днепрпетровск, Обл. изд-во, 1958. 199 с.
9. Искровские организации на Украине. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1950. 388 с.
10. История Екатеринославской социал-демократической организации 1889—1903 гг. Воспоминания, док., лит. и худ. мат. Екатеринослав, 1923. LX, 430 с.
11. Історія заводу імені Січневого повстання в Одесі. (Зб. док. 1876—1920 рр.). Харків — Одеса, «Пролетар», 1932. 160 с.
12. Історія КП(б)У в матеріалах і документах. (Хрестоматія). Х., Партвидав. Вип. 1. Більшовицькі організації України до 1917 року. 1933. 480 с. Вип. 2. 1917—1920 рр. 1934. 691 с.
13. История ордена Ленина завода «Ленинская кузница» (1862—1962 гг.). Сб. док. и мат. (К.), изд-во Киев. ун-та, 1967. 321 с.
14. Історія України в документах і матеріалах. К., вид-во АН УРСР.
  - Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть. 1939. 292 с.
  - Т. 3. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки). 1941. 290 с.
15. Історія України в документах і матеріалах. Вип. 2-е. К., «Рад. школа», 1946.
  - Т. 1. Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть. 309 с.
16. История Харьковского паровозостроительного завода. 1895—1917 гг. Сб. док. и мат. Х., Обл. изд-во, 1956. 380 с.
17. Устим Кармалюк. Зб. док. К., Укрполітвидав, 1948. 344 с.

* Далі — Сб. док. и мат.; Зб. док. і мат.

18. **Крестьянское движение** в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сб. док. Х., Кн. изд-во, 1961. 324 с.
19. **В. И. Ленин** и екатеринославская большевистская организация. Док. и мат. Днепропетровск, Кн. изд-во, 1962. 203 с.
20. **Листовки** большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., Госполитиздат УССР, 1955. 635 с.
21. **Листовки** революционных социал-демократических организаций Украины 1896—1904 гг. (Сб. док. и мат.). К., Госполитиздат УССР, 1963. 843 с.
22. **Материалы** до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). Х., Центр. архів. упр. УРСР, 1934. 440 с.
23. **Материалы** по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1906 гг. Екатеринослав, 1924. 529 с.
24. **На баррикадах**, 1905 год в Александровске. Сб. первый. Сб. воспоминаний, док. и мат. Запорожье, изд-во окружкома КП(б)У, 1924. (6. п.).
25. **Общественно-политическое движение** на Украине в 1856—1862 гг. (Сб. док.). К., из-во АН УССР, 1963. Т. 1. LIV, 387 с.
26. **Общественно-политическое движение** на Украине в 1863—1864 гг. (Сб. док.). К., «Наук. думка», 1964. Т. 2. 551 с.
27. **Отмена крепостного права** на Украине. Сб. док. и мат. К., изд-во АН УССР, 1961. 428 с.
28. **Переписка** В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сб. док. и мат. К., Политиздат Украины, 1964. XVI, 867 с.
29. **Повстання** селян у селі Турбаях. (1789—1793 рр.). Материалы до історії селянських повстань на Україні. (Х.), «Пролетар», 1932. 182 с.
30. **Рабочее движение** на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сб. док. и мат. К., Госполитиздат УССР, 1959. 703 с.
31. **Рабочее движение** на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.—февр. 1917 г. Сб. док. и мат. К., «Наук. думка», 1966. 434 с.
32. **Революційні події** 1905—1907 рр. на Поділлі. (Зб. док.). Вінниця, 1956. 222 с.
33. **Революционная борьба** на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сб. док. и мат. Херсон, Кн.-газ. изд-во, 1962. 480 с.
34. **Революционное движение** в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сб. док. и мат. Симферополь, Крымиздат, 1955. 214 с.
35. **Революционные события** 1905—1907 гг. на Полтавщине. Док. и мат. Х., Обл. изд-во, 1957. 263 с.
36. **Революція** 1905—1907 років на Україні. Зб. док. і мат. К., Укрполітвидав. 1949. 516 с.
37. **Революция** 1905—1907 гг. на Украине. Сб. док. и мат. В 2-х т. К., Госполитиздат УССР, 1955.
- Т. 1. Подъем революционного движения на Украине накануне первой русской революции. (1901—1904 гг.). 799 с.
- Т. 2, ч. 1. Революционная борьба на Украине в период первой русской революции. (1905 г.). 938 с.
- Т. 2, ч. 2. Революционная борьба на Украине в период первой русской революции. (1906—1907 гг.). 358 с.
38. **Робітничий рух** на Україні в роки реакції. (Червень 1907 р.—жовтень 1910 р.). Зб. док. К., «Наук. думка», 1965. 334 с.
39. **Розвиток профспілкового руху** на Полтавщині. (1905—1920 рр.). (Зб. док. і мат.). Полтава, обл. вид-во, 1958. 87 с.
40. **Рух декабристів** на Україні. Ювілейне видання Укрцентрархіву. Х., 1926. 103 с.
41. **Селянський рух** на Буковині в 40-х роках XIX ст. Зб. док. К., Держполітвидав, 1949. 299 с.
42. **Славная страница** в истории Александровска (Запорожья). Сб. док. и мат. о революционных событиях 1905 г. Запорожье, Обл. изд-во, 1956. 96 с.
43. **Соціальна боротьба** в місті Львові в XVI—XVIII ст. Зб. док. Львів, вид-во Львівського ун-ту, 1961. 443 с.
44. **Сто лет**. Сб. очерков, воспоминаний и док. из истории шахты им. Дзержинского. Сталино, Кн. изд-во, 1960. 271 с.
45. **Україна перед визвольною війною** 1648—1654 рр. Зб. док. (1639—1648 рр.). К., вид-во АН УРСР, 1946. 256 с.

(Далі буде)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 50-летию Великого Октября*. Ф. П. Головченко. Партийная организация Киевщины навстречу знаменательному юбилею. И. М. Кравченко. Социалистическое переустройство экономики Советской Буковины. *Украина колхозная*. В. П. Столяренко, В. П. Шкварец. Исторический опыт КПСС по социалистическому преобразованию сельского хозяйства. И. П. Кожукало. Торжество ленинских идей социалистической перестройки сельского хозяйства на Украине. Е. Я. Беспалко. Некоторые вопросы массово-политической работы сельских партийных организаций Украины. (1956—1961 гг.) А. Ф. Чмыга. Из истории сельскохозяйственных коммун на Украине. *Из истории украинско-армянских связей*. Д. О. Галустян, В. К. Восканян. Творческое содружество историков Украины и Армении. М. Ф. Дмитриенко. Научные связи Украины с Арменией в 1926—1931 гг. В. Г. Сарбей. Большевиcтская публицистика Людвиг Кнунынца на страницах «Киевского слова» в 1905 г. Г. С. Сизоненко. Армянские прогрессивные деятели науки и культуры во Львове (XIX—XX ст.). Сообщения. М. Г. Равлюк. История народа и художественная литература. А. Г. Ткачук. Крах попыток Центральной рады использовать украинские военные формирования в 1917 г. И. М. Гранчак. Из истории борьбы венгерских коммунистов за массы. И. Ф. Черников. Советско-турецкие отношения в 1960—1966 гг. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On the 50th Anniversary of the Great October*. F. P. Golouchenko. The Kiev Party Organization to the Significant Jubilee. I. M. Kravchenko. Socialist reconstruction of the Soviet Bukovina Economy. *The Kolkhoz Ukraine*. V. P. Stolyarenko, V. P. Shkvarets. A Historical Experience of the CPSU as to Socialist Reconstruction of Agriculture. I. P. Kozhukalo. The Triumph of the Lenin Concepts of Socialist Reconstruction of Agriculture in the Ukraine. E. Ya. Bospalko. Some Questions on Mass-political Work of the Ukraine Village Party Organizations (1956—1961). A. F. Chmyga. From the History of Agricultural Communes in the Ukraine. *From the History of Ukrainian-Armenian Relations*. D. O. Galustyan, V. K. Voskanyan. Creative Colaboration of Ukrainian and Armenian Historians. M. F. Dmitrienko. Scientific Relations of the Ukraine with Armenia in 1925—1931. V. G. Sarbey. Bolshevik Publicism of Lyudvig Knunyants in the Pages of the «Kievskoye Slovo» in 1905. G. S. Sizonenko. Armenian Progressive Scientific and Cultural Workers in Lvov (19—20 centuries). Communications. M. G. Ravlyuk. People's History and Fiction. A. G. Trachuk. The Failure the of Central Rada Attempts to Make Use of the Ukrainian Military Formation in 1917. I. M. Granchak. From the History of the Struggle of Hungarian Communists for Masses. I. F. Chernikov. The Soviet-Turkish Relations in 1960—1966. Notes. Aid to Teachers of History. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Recollections. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. A Letter to the Editor. Appendix.